

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI
ISKOLA

Gönczöl Andrea

A védekezés retorikája.

Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban
a 18. század derekán

Doktori értekezés

Szeged

2014

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI
ISKOLA

Gönczöl Andrea

A védekezés retorikája.

Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban
a 18. század derekán

Doktori értekezés

Témavezető: Dr. Balázs Mihály egyetemi tanár

Szeged

2014

TARTALOM

TARTALOM.....	3
Bevezetés.....	4
I. Az unitárius egyház helyzete a 18. század derekán	10
II. A dialógus műfaja a 18. századi unitarizmusban. A <i>Különböző vallású két</i> <i>gyermeknek egymás között való beszélgetések</i> című dialógus szöveghagyománya	26
II. 1. A <i>Különböző vallású két gyermeknek egymás között való beszélgetések</i> című dialógusban tárgyalt teológiai tételek	29
II. 1. 1. Szentírás, eretnokség, szentségtan, egyháztörténet.....	30
II. 1. 2. Képkultusz és képtisztelet.....	38
II. 1. 3. Szentkultusz, kegyességi gyakorlat, iskolázás.....	51
II. 2. A <i>Dialogus</i> retorikai-poétikai elemzése	57
II. 3. Önálló mű vagy a dialógus része? A <i>Panasz</i> elemzése	75
III. Próféciák, látomásos álmok, megtérések történeti.....	80
III. 1. Losonczy B. András: <i>Arma militiae – Vitézségünknek fegyvere</i>	80
III. 2. Daniel István áttérése és a polémia kezdetei	100
III. 3. Daniel István és Kozma Mihály eltérő útjai	105
III. 4. Daniel István elparentálása.....	120
IV. Kísérlet a hitvitázó levél megújítására	126
Befejezés.....	141
FÜGGELÉK	144
1. <i>Panasz</i>	144
2. <i>Vitézségünknek fegyvere</i>	148
3. <i>Útmutató, melyben egy nyolczvan esztendősen profeta; tudniillik az öreg Daniel</i> <i>István neve alatt készült, örök életre vezető egyenes útnak veszedelemre vezető fövenyes</i> <i>úttya...világ eleiben tétettetik</i>	155
4. Agh István, Balázs Márton, Váró Mózes levelei.....	158
4. 1. Balázs Márton levele ismeretlennek, datálatlan.....	158
4. 2. <i>Copia Litterarum Spectabilis Dominis. M(ózes). Váró. Marosvásárhely, 1764.</i>	160
4. 3. Agh István levele az espereshez, Kolozsvár, 1764. augusztus 22.....	162
5. Gálfalvi Nagy Ferenc áttérését kárhoztató levelek és Nagy Ferenc válasza idős Kozma Mihálynak.....	163
IRODALOM.....	172
RÖVIDÍTÉSEK.....	182

Bevezetés

Dolgozatunk a 18. századi unitárius polemikus irodalomban tetten érhető szövegszervező eljárások feltárására vállalkozik. Olyan területről elemez kéziratban maradt szövegeket, amely nagyon kevésbé ismert a hazai kutatás számára. Az eddig nagyrészt szinte teljesen ismeretlen vagy feltáratlan terület kutatását több szempont indokolja. Egyfelől az, hogy bár sokak szerint a 18. századi erdélyi művelődés- és irodalomtörténet összefüggései még mindig kevésbé ismertek, mint az ezt megelőző és követő időszakéi, az elmúlt időszakban történt annyi kutatás ezen a területen, hogy segíti kontextusba helyezni egy ilyen vállalkozás eredményeit. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy a 18. század derekától kibontakozó felvilágosodás, illetőleg az azt előkészítő tendenciák kutatásának területén jelentős eredmények születtek. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a megélénkülés inkább a század utolsó évtizedeire érvényes, mint a század elejének vagy derekának felekezeti küzdelmekkel telített időszakára. Ennek ellenére annyi kutatás történt ezen a területen, hogy a polemikus művek retorikai-poétikai jellegzetességeire figyelő vizsgálódásnak legyen miből kiindulnia.

A fenti állítás igaz a disszertáció középpontjában álló unitáriusokra is, akiknek kutatása hosszú ideig szinte kizárólag a kezdeti időszakra koncentrált, így a 16–17. századi eszmei és irodalmi tendenciák vizsgálata került előtérbe ezen a területen is. Kolozsvári és szegedi kutatók, illetve munkaközösségek együttes munkálkodása azonban lehetőséget teremtett arra, hogy a figyelem kiterjedjen a későbbi időszekokra. Mivel ennek a felekezetnek a képviselői a 16. század végétől a 18. század végéig csak a legritkább esetben nyomtatták ki műveiket, nagyon fontos előmunkálatokat kellett elvégezni még ahhoz, hogy ebben a nagyrészt kéziratban maradt, elsüllyedt és feledésbe merült írásbeliségben alapvetően tájékozódhassunk. Óriási jelentősége van tehát annak, hogy a romániai politikai változások utáni évtizedekben lehetővé vált a tudományos kutatás annak a két erdélyi könyvtárnak a kéziratárában, amelyben ennek az írásbeliségnek a legfontosabb emlékei ránk maradtak. Az egyik a Kolozsvári Unitárius Kollégium Kézirattára, amely anyaga jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában található, a másik pedig a székelykeresztúri unitárius gimnázium kéziratárának anyaga, amelynek jelenlegi őrzőhelye a marosvásárhelyi Teleki Téka (Teleki – Bolyai Könyvtár). A nagyságrendekkel nagyobb kolozsvári gyűjteményről

évtizedeken át folytatott áldozatos munkával készített, helyben használható katalógust Lakó Elemér állította össze, amelynek alkalmanként javított, angol nyelvű változatát a Keserű Bálint által vezetett munkacsoport adta ki 1997-ben,¹ míg a Teleki Téka unitárius anyagáról a könyvtár munkatársai által készített, Balázs Mihály és Földesi Ferenc kiegészítéseivel ellátott katalógus a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének honlapján olvasható.

Nagyon fontos fejlemény és segítség, hogy igen eredményesen halad annak a 18. század harmadában írott kéziratok egyháztörténetének a feldolgozása, amelynek első első két kötete Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István munkája, s amelynek szempontunkból különösen fontos harmadik kötetét id. Kozma Mihály, valamint Kozma János és Mihály névéhez köthetjük. Előbb az első két kötet latin eredetije látott napvilágot², majd megjelent az első két kötet Márkus Albert által készített magyar fordítása³, s előkészületben van a harmadik kötet ugyancsak általa készített magyar fordításának megjelentetése, amelyet a munkacsoport jóvoltából használhattam.⁴ Ezek mellett támaszkodhattam a mai Magyarország területén unitárius szempontból legfontosabb gyűjtemény, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) kéziratárának katalógusaira is.

A retorikai-poétikai elemzésre alkalmas szövegek kiválasztásában a fentiek azonban csupán a lehetőséget teremtették meg. A címük vagy leírásuk alapján számba vett szöveg-korpusz leszűkítésében elsősorban az említett munkaközösségek és témavezetőm voltak segítségemre. Az ő közreműködésükkel körvonalazódtak azok a műfajok és művek, amelyek felkészültségemmel megközelíthetőeknek látszottak. Fontos tény, hogy a 18. századi másolatokban ránk maradt unitárius szöveganyag rendkívül heterogén. A nyomtatás korlátozása ugyanis azzal a következménnyel járt, hogy az egyházi élet szolgálatában álló szövegek is kéziratban élhettek csupán. Az unitárius műveket időnként szervezetten is pusztították és hatalmas mennyiségben maradtak ránk olyan szövegek, amelyeknek csupán kisebbik része régebbi művek másolata. Az így létrejött kolligátumok

¹ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér Lakó, I–II, Szeged, 1997.

² János Kénosi Tőzsér – István Uzoni Fosztó, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica, Liber I-II*. Volume IV/1-2. ed. János Káldos, introduc. Mihály Balázs, revised Miklós Latzkovits, Budapest, 2002.

³ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I-II*, ford. Márkus Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005–2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.)

⁴ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/A*, ford. Márkus Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

túlnyomó többsége tehát a 18. századi egyházi életben is aktuális szövegeket (teológiai traktátusok, prédikációk, káték, elmélkedések, imák, gyülekezeti énekek stb.) tartalmaz.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a 18. századi unitárius írásbeliség egészéről csak akkor alkothatunk hiteles képet, ha ezek legfontosabbjainak retorikai elemzését is elvégezzük, s lehetőség szerint szembesítjük a további felekezet teljesítményével is. A munka során hamar világossá vált, hogy az ilyen elemzést óhatatlanul össze kell kapcsolni a dogmatikai álláspont meghatározásával, mivel azonban az ilyen elemzés nagyon bonyolult teológiai összefüggések átlátását igényli, igyekeztem olyan művekre szorítkozni, amelyek esetében az eszmetörténeti vizsgálat a leginkább minimalizálható.

Egy ilyen ösvény megtalálásában segítségemre volt az is, hogy szakdolgozatomat az alábbiakban majd alaposan tárgyalandó dialógusról írtam. Az akkori munka elmélyítése és kiszélesítése során tájékozódtam arról, hogy ez a műfaj miképpen jelent meg a magyarországi reformációban. Erről nem volt nehéz friss szakirodalmat találnom, de azzal nem foglalkoztak az általam megismert tanulmányok, hogy mennyiben marad eleven ez a 16. századi tradíció az unitarizmus későbbi szakaszaiban. A további szövegkutatások új ötleteket adtak a 18. századi párbeszédes szövegek vizsgálatához is, s így próbáltam sokoldalú elemzés tárgyává tenni a *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című dialógust. Ennek során igyekszem elfogultság nélkül bemutatni azt a köztes helyzetet, amelyet ez a mű elfoglal a dialógus műfaj történetében. Egyfelől kimutatható, hogy a dialógus-szituáció folyamatos elevenen tartása, a szereplők egyénített nyelvhasználata, továbbá a képes, metaforikus beszédmód alkalmazása következtében esztétikailag is figyelemre méltó műről van szó; másfelől igyekszem nem elhallgatni a retorikailag megoldatlan, a művet a káték didakticizmusának irányába elvivő mozzanatokat sem. Próbáltam azt is valószínűsíteni, hogy ezek a megformálásban megmutatkozó pozitívumok nem függetlenek attól, hogy ennek a műfajnak sokszínű hagyománya mutatható ki az unitáriusok 16–18. századi írásbeliségében. Menet közben ugyanakkor az is világossá vált, hogy teljesen mégsem mellőzhető az a dogmatikai pozíció, amelyet ez a mű a 18. század világában elfoglal. Ennek megközelítését megkönnyítette, hogy a gyermekek közötti beszélgetés fikciójából adódóan is, a legtöbb teológiai téma gyakorlatiasan, a mindennapi cselekvésben megjelenő konzekvenciával rajzolódott ki a

párbeszédből, s így megkísérelhettem néhány, a magyar szakirodalomban jól kidolgozott téma (például a képkultusz) itteni jelenlétének alaposabb bemutatását.⁵

A dolgozat további fejezetei az így kialakult séma további alkalmazásával jöttek létre. Losonczi András *Vitézségünknek fegyvere* című műve a szövegek kiválasztása során még csupán Erasmusra emlékeztető címe következtében került látókörömbe, s csak később ismertem fel nagyon is figyelemre méltó retorikai-poétikai jegyeit. A megfigyeléseket ebben az esetben is megpróbálom történeti összefüggésekbe helyezni, s így világossá tenni, hogy az értekezés műfajában itt egy olyan mozzanat jelenik meg, amelynek nyilvánvaló világirodalmi összefüggései vannak. Azt remélem legalábbis, hogy sikerül érzékeltetnem: a reformátusból unitárussá vált szerző úgy beszéli el megtérése történetét, hogy rájátszik Szent Ágoston vallomásainak talán leghíresebb fejezetére. Érzékletes látomás indokolja meg Losonczi művének befejezésében magának a szövegnek a megszületését is, s így javaslatot teszek arra, hogy retorikai-poétikai szempontból érdekes alkotások közé soroljuk ezt a szakirodalomban egyáltalán nem méltatott művet. Ehhez csatlakozik a dogmatikai pozíció körvonalazása, s ennek során témavezetői segítséggel gyűjtök érveket arra, hogy Losonczinál az antitrinitarizmus akkor már nagyon kevesek által vallott nonadorantista változata fogalmazódik meg.

Szinte kikerülhetetlen volt, hogy ez a részfejezet a Daniel István és az idősebb Kozma Mihály között lezajlott viták elemzésével folytatódjék. Daniel ellenkező előjelű megtéréseinek története ugyanis nem csupán a korban vált nagyon ismertté, hanem a 18. századdal foglalkozó tudományos összefoglalásokban is kihagyhatatlanul szerepel. Igen jellemzőnek tarthatjuk, hogy Kosáry Domokos nagy művében is csak ennek kapcsán jönnek szóba az unitáriusok.⁶ Menet közben nyilvánvalóvá vált, hogy az idősebb Kozma Mihály a század dereka táján kulcsszerepet játszott az unitáriusok védekező stratégiájának kialakításában. Ezt jól tükrözi, hogy sok fontos kortárs mű (így Losonczi András szövege is) az ő másolatában maradt ránk, s jelentékeny azon másolatok száma, amelyek a kortárs európai heterodox áramlatok képviselőinek szövegeit tartalmazzák. Ez szélesebb körben egyáltalán nem ismert, jóllehet Keserű Gizella alapos tanulmányokban mutatta ki, hogy jelentékeny szerzők magyar fordítása készült el az ő műhelyében: ő fordította le Comeniusnak a cseh testvérek történetével foglalkozó szövegét, valamint Andrzej

⁵ Erről külön tanulmány is megjelent: Gönczöl Andrea, *Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról*, Keresztény Magvető, 119/ 3, 2013, Kolozsvár, 295-310.

⁶ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 83.

Wiszowaty *Religio rationalis* (*Okos istentisztelet*) című korszakos jelentőségű értekezését.⁷ Sokoldalúsága és fontossága még nyilvánvalóbbá válik, ha tudatosítjuk, hogy a fentebb említett nagy egyháztörténet fejezeteinek zömét ő szerezte, illetőleg másolta össze.

Ő tehát beleveti magát a Daniel elleni polemikus küzdelembe is, s ennek az eddigi szakirodalomban teljesen hiányzó elemzésére próbáltam vállalkozni. Ennek során igyekszem kimutatni, hogy miképpen próbálja lerombolni ellenfelének önképét (az isteni ihletésre megnyilatkozó próféta), s hatékony retorikával hogyan próbálja megfogalmazni a híveinek szánt vigasztaló pozitív üzenetet. Tanulmányozásra méltó, ahogyan legjobb művében az *út* toposzát használja, s próbálom megvizsgálni, hogy képes-e ezt az egész mű szerkezetére vonatkozóan alkalmazni. Vizsgálat tárgyává teszem, hogy van-e változás a polémia eszköztárában, s mi lehet az oka annak, hogy e polémia utolsó megszólalásaiban az egyes részletek kimunkáltsága nem tudja ellensúlyozni a színvonal csökkenését. A direkten gyalázkodó hangnem kialakulásának, s az ellenfél életkorán való élcelődés eluralkodásának eseteit is megvizsgálva próbálok magyarázatot találni erre a jelenségre, amely kétségtelenül a színvonal esését eredményezi.

Másfelől szinte tragikomikus az azon való örvendezés, hogy Danielre és nyomdászára súlyos pénzbüntetést szabtak ki az önéletírás megjelentetéséért. Fogalmazhatunk persze úgy is, hogy az egyre kíméletlenebb támadásoknak kitett közösségnek a kétségbeeséstől realitásérzékét vesztett képviselője beszél itt, hiszen ellenkező esetben aligha gondolhatná, hogy az uralkodó az unitáriusokat is védelmébe kívánta venni ezzel az intézkedésével.

Hasonló eljárást igyekszik alkalmazni a disszertáció utolsó fejezete. Itt a kiindulópontot azok a levelek jelentik, amelyeket pár esztendővel később ugyancsak Kozma Mihály írt az unitárius hitet elhagyó Gálfalvi Ferenchez. Mivel a szöveg több másolatban ránk maradt, amelyek közül az egyikben Kozma későbbi margináliái is olvashatók, gondolhatunk arra, hogy ez a levélváltás a későbbiekben, unitárius közegben állhatatosságra, a hit melletti kitartásra intő példázatként szerepelt. Ez a feltételezés megkövetelte az alaposabb tájékozódást mind az unitárius gyakorlatban, mind pedig abban, hogy milyen előzményei mutathatók ki ennek a műfajnak a hitviták korábbi időszakaiban.

⁷ Keszérű Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély*, in: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keszérű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 243-252, Uő: *Comenius történeti munkájának magyar fordítása és a korai újkori mártírológia*, in: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babes – Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 25-27. szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2008, 279-288.

A Luther Mártonig visszanyúló áttekintés igyekszik kimutatni, hogy a levél műfajának nagyon sokféle használata dokumentálható a korábbi időszak magyar irodalmában, s hogy ennek a kontextusnak a figyelembevételével talán újszerű elemek is tetten érhetők a számba vett 18. századi unitárius levelekben.

Bár dolgozatunk irodalmi műként tekint a feltárt szövegekre, nem kéri tehát számon rajtuk, hogy megfelelnek-e a történeti valóságnak, úgy vélem, az általam képviselt irodalmi szempontú értelmezésükhöz szükség van annak a közegnek, történelmi helyzetnek a bemutatására, amelyben keletkeztek. Ezért a disszertáció élére helyeztünk egy olyan fejezetet, amely kifejezetten azzal foglalkozik, hogy a történetírás újabb eredményei szerint mit tudunk ennek a közösségnek a 18. századi helyzetéről. Ennek bekapcsolásával nem az a célunk, hogy a későbbi fejezetekben megszólaló unitáriusok helyzetértékelésének helytálló vagy téves voltát mérlegeljük, bár történész hajlamú olvasók számára ebből a szempontból is használható lehet. Azt sem gondolhatjuk, hogy a történeti szituációnak az unitáriusokat kiemelő felidézésével megfejtethjünk az ilyen típusú művek keletkezésének minden mozzanatát. A 18. századi unitarizmus sajátos helyzetének körvonalazása ugyanakkor még műfaj történeti szempontból is termékeny lehet, hiszen egyáltalán nem kizárt, hogy a szörnyű megkülönböztetések és korlátozások, a rájuk kényszerített kéziratosság, a kényszerű bezárkózás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a reformáció időszakában megjelent műfajok és szövegszervező technikák ilyen erősen éltek tovább ebben a közösségben.

I. Az unitárius egyház helyzete a 18. század derekán

A disszertációban tárgyalt művek olyan időszakban születtek, amelyek egyik legfontosabb jellemzője az ellenreformáció módszeres és szervezett kibontakozása volt. Mint a bevezetőben említettük, a 18. század húszas éveitől a hatvanas évek végéig tartó periódusból válogattunk ki irodalmi elemzésre is alkalmas szövegeket, s bár válogatásunk retorikai-poétikai szempontú volt, utólag megállapítható – ha nem is évet meghatározó pontossággal – hogy, az így kijelölt periódus egybeesik bizonyos történeti tendenciákkal. A kérdéses kor szempontjából legfontosabb tanulmány ugyan az ellenreformáció kibontakozásának kezdetét 1711-re teszi⁸, a benne leírtak szerint azonban inkább a tízes évek végére tehető a szervezeti intézkedésekkel is alátámasztott kezdet.

Történeti bevezetőnk kezdetén szeretnék utalni néhány, az újabb kutatásokban különösen nagy hangsúlyt kapott tényre. Először is arra, hogy az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése, s betagolódása a magyar királyságba és a Habsburg-birodalomba a kezdeti időszakban kifejezetten pozitív változásokat hozott az unitárius egyház életében. A *Diploma Leopoldinum* az 1690-es években számukra valójában nem megpróbáltatásokat jelentett, hanem éppen ellenkezőleg: enyhített a fejedelemség ideje alatt őket ért korlátozásokon. Így a Habsburgok erdélyi berendezkedésének első évtizedében a konszolidálódó unitárius egyház sok évtizedes intellektuális lemaradásának behozására vállalkozhatott. A közösség 1696-ban Bécsben nyomdafelszerelést vásárolt és Kolozsváron újból felállította saját nyomtatóműhelyét.⁹ Az első kötet 1697-ben jelent meg, az utolsó 1703-ból származik. Hat év alatt tizenkét olyan mű látta meg a napvilágot, amely az egyházi élet megszerveződése szempontjából nélkülözhetelen alapszövegeket

⁸ Trócsányi Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*. In: Theologiai Szemle, 1979, 4. sz. 220.

⁹ Ferenczi Zoltán *A kolozsvári nyomdászat története* (Kolozsvár, 1896.) című kötetében úgy tudja, hogy az unitáriusok nyomdájukat Danzigból szerezték be. Molnár B. Lehel az unitárius levéltárban megtalálta azokat a dokumentumokat, amelyekből kiderült, hogy a nyomdafelszerelést Bécsben vásárolták. Az ezzel kapcsolatos anyagot ld. Perger Péter, *Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig*. In: Magyar Grafika. Jubileumi szám. Ötvenéves a Magyar Grafika. 2006. 71–75, valamint Molnár B. Lehel, *A Diploma Leopoldinum és annak vallásügyi határozatai*. In: Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok. Szerk.: Czire Szabolcs. Kolozsvár, 2013. 235–257. Uő.: *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra*. In: Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok. Szerk.: Czire Szabolcs. Kolozsvár, 2013. 259–290.

tartalmazott.¹⁰ Az imádságos és énekes könyvek, káték, vagyis az egyház belső lelki megújulását szolgáló kiadványok hosszú idő után először jutottak nyomtatott formában a hívek kezébe. Az unitárius egyháztörténetírás szimbolikus jelentőségűnek tartja, hogy visszakerültek saját püspökük fennhatósága alá azok a háromszéki gyülekezetek is, amelyek még Bethlen Gábor fejedelemsége és Keserői Dajka János püspöksége idején kényszerültek elfogadni a református püspök felügyeletét. A helyzet alapos felmérésének igényéről tanúskodik, hogy Almási Gergely Mihály püspök – élve az újonnan megnyílt lehetőséggel – hosszú idő után az egyházak mindegyikére kiterjedő vizitációt rendelt el, hogy a pontos helyzetkép ismeretében határozhassa meg a további teendőket.¹¹

A *Diploma Leopoldinum* módosítására irányuló, itt részletezni nem kívánt törekvések természetesen már ebben az időszakban is jelezték az átrendezés komoly szándékát, de az unitárius közösség által elszenvedett veszteségek ekkor még nem voltak aránytalanul nagyok. Ezzel magyarázható, hogy a kolozsvári központjuk felszámolására irányuló, 1716-ban kezdődő intézkedéseket talán önvigasztalásból is megpróbálták kilengéseknek, a helyi egyházi és katonai vezetők önkényeskedésének tekinteni. Valószínűleg szerepet játszottak ebben taktikai megfontolások is, de az unitáriusok által megfogalmazott emlékiratok, amelyeket József magyar és római királynak, valamint Károly főhercegnek, továbbá a bécsi udvarban tartózkodó pártfogóiknak küldtek el, ebből a feltevésből indultak ki. Ezekben hangsúlyeltolódásokkal ugyan, de hasonló módon fogalmazták meg, hogy annak idején a császári határozatokban, valamint a *Diplomájában* biztosította az unitáriusok jogait, amelyek időtállóságában mindvégig hittek és reménykedtek.

Nem lehet csodálkozni tehát azon, hogy az első hírek javaik elvételéről nagy szomorúságot és elkeseredést okoztak az unitárius eklézsiákban, hiszen olyan felszentelt helyek átadásáról van szó, amelyeket senkitől sem vettek el erőszakkal, senkin jogtalanságot el nem követtek, amelyeket „hamvaikból annyiszor újból és újból” kiástak. Tulajdonképpen ezen „szent helyek” átadásával megszűnne az a kolozsvári anyaeklézsia, amelynek a többi Erdély-szerthe levő unitárius gyülekezet alá van rendelve. Az unitáriusok ugyanakkor kérték a megszólítottakat, hogy járjanak közbe a császárnál, hogy a nekik oklevelekben biztosított szabadságukban, valamint javaikban megmaradhassanak. Lipóttól külön is kérték – ahogy fogalmaztak – „engedtessek meg nekünk is, hogy éppúgy

¹⁰ V. Ecsedi Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999, 112.

¹¹ Erről Molnár B. Lehel készít doktori disszertációt, aki nagy segítségemre volt munkám elkészítésében.

élvezhessük a vallási, mint politikai szabadságot, legyen szabad Fölséged kegyelmes Diplomájának örvidenünk, engedtessek meg, hogy ne érjen bennünket a megátalkodottság bélyege, ha azokat a szentséges helyeket át nem adjuk. ...legyen szabad azt, ami a miénk, birtokunkban megtartani, és felszaggatott sebeinkre a vigasztalás balzsamát nyerve, Fölséged könyörületéről biztosítva távoznunk el fényes trónusa elől. ...Viszonzásul pedig Fölséged trónjának örök megmaradásáért, a fenséges Házért s annak szerencsében gazdag sikereiért az eget szakadatlan fohászainkkal ostromolni forró óhajtasaink közepette soha meg nem szűnünk.”¹²

Közismert ugyanakkor, hogy 1716–1718-ban végül a nyílt erőszak eszközeivel fosztották meg őket alapvető intézményeiktől, így természetesen nagyon gyorsan rá kellett döbbeniük arra, hogy életükben új korszak kezdődött. Világossá tehette ezt az is, hogy egyre egyértelműbben bontakozott ki a 17. századból örökölt intézmények szisztematikus és gyökeres átalakításának tendenciája. Erről a folyamatról, s különösen az unitáriusokra vonatkozó következményeiről szinte egyáltalán nem beszélnek a 18. századdal foglalkozó történeti-művelődéstörténeti összefoglalások. Mályusz Elemérnek adatokban rendkívül gazdag monográfiájából¹³ éppen úgy hiányoznak az unitáriusok, mint Kosáry Domokos több átdolgozást megért nagy művéből¹⁴, amely e tekintetben az átdolgozások során semmit nem gazdagodott, folyamatosan csupán azt rögzítette, hogy a felekezet erre az időszakra politikailag teljesen súlytalan közösséggé vált, amelynek eszmetörténeti hozadékában sem talált semmi említésre méltót. Ugyanez vonatkozik arra a legterjedelmesebb összefoglalásra, amelyet a tízkötetes Magyarország történetben olvashatunk a 18. századi Erdély felekezeti viszonyairól. Az egyedüli kivételt a háromkötetes Erdély-történet jelenti¹⁵, amelynek megfelelő fejezetében néhány fontos és érdemi megállapítás olvasható a protestánsok között erről a közösségről is. Ennek fedezetét azok a publikációk jelentik, amelyeket ennek a fejezetnek a szerzője, Trócsányi Zsolt már korábban is megjelentetett.¹⁶ Új, máig is kiadatlan levéltári forrásokra támaszkodó

¹² Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/A.*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–17. Az idézet: 14. Lelőhely: EUEGyLt.

¹³ Mályusz Elemér, *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 1939.

¹⁴ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 79-83.

¹⁵ *Erdély története. Három kötetben*. Főszerkesztő: Köpeczi Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

¹⁶ Ld. Trócsányi Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*, in: Theologiai Szemle, 1979. 4. sz.; *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Nemzetiségi füzetek 2, Budapest, 1978; *Erdély a Habsburg birodalomban*, História 1986. 2. sz. 10-12; *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740*, Budapest, 1988; *Három nép, három nemzet, négy vallás*, in: Magyarok a Kárpát-medencében, Pallas, Budapest, 1989, 92-94; *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez*. Budapest, 1976; *A Habsburg*

publikációi alapvető fontosságúak, s az elemzésre kiválasztott vitatkozó irataink megértéséhez megkerülhetetlen dolgozataira támaszkodva vázoljuk fel a történeti hátteret. Ennek során néhány ponton kiegészítéseket azért tehetünk, mert Trócsányi számára hozzáférhetetlenek voltak az unitárius források. Itt elsősorban arra az adattárra gondolunk, amelyeket a Kénosi – Uzoni-féle egyháztörténet folytatásaként Kozma Mihály, majd pedig Kozma János állított össze.¹⁷ Ennek az előbb Székelykeresztúron, majd Marosvásárhelyen őrzött, s jelenleg lappangó változatnak a Márkos Albert készítette magyar fordítását szerencsére használhatjuk. Ez számos olyan részletet tartalmaz a 18. századi unitarizmus történetéről, amelyek jól egészítik ki a Trócsányi Zsolt által elmondottakat.

Az unitárius zsinati vagy konzisztóriumai jegyzőkönyvek így megmentett részletei, vagy a kifejezetten az unitáriusok ügyében intézkedéseket javasló guberniumi egyházi bizottság némely dokumentuma természetesen felkeltette az unitárius egyháztörténetírás érdeklődését, s született néhány olyan forrásközlés és feldolgozás, amely ugyancsak hasznos kiegészítésül szolgálhat az elemzéshez. A forrásközlések közül elsősorban Jakab Elek¹⁸ két publikációjára gondolunk, s született egy átfogó igényű áttekintés Bodóczi Sándor¹⁹ tollából. Ez utóbbi nem nélkülözi a hagiografikus elemeket, s nem nagyon lát mást Mária Terézia környezetében, mint a spanyol inkvizíció, a nagyhatalmi viselkedés és a ki nem elégíthető torkosság sötét szellemét, viszont közöl adatokat korabeli naplókából és konzisztóriumai jegyzőkönyvekből.

Trócsányi az általunk figyelembe vett periódusban 1750 táján egy belső határt vesz fel²⁰, s az így tekintett első időszakban az első lépésnek a katolicizmus örökölt korlátozásainak teljes megszüntetését tekinti, amely püspökségük immár végleges helyreállításával vette kezdetét. Ismeretes, hogy I. Lipót már 1696-ban kinevezte Illyés Andrást erdélyi püspöknek, aki a következő év májusában szentmisét celebrált a gyulafehérvári székesegyházban, de a protestánsok tiltakozására a Gubernium kiutasította az országból. Illyés 1702-ben még egyszer bejött Erdélybe és egy vizitációs körutat is

vezető elit és Erdély (1685-1699), Jogtudományi Közlöny, 1986; *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata*, in: Rákóczi-tanulmányok, Budapest, 1980; *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Sajtó alá rendezte: Rátkay Ildikó Budapest, 2005.

¹⁷ Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A*

¹⁸ Jakab Elek, *Egyháztörténelmi adatok, XXIX, XXX. Virrasztásaim, Az erdélyi alkotmány átalakítására irányuló kir. Kormányzói tervjavaslat 1731, Keresztény Magvető, 11/4, 1876, 255-269.; Uő. Egyháztörténelmi adatok, LXXXI-LXII. Virrasztásaim, Az unitáriusok üldöztetéstörténete a jezsuiták által, KM, 18/6, 1883, 388-399.*

¹⁹ Bodóczi Sándor, *Mária Terézia egyházpolitikája és annak következményei az unitárius egyházban*, KM, 43/1, 1908, 20-30, 84-95.

²⁰ Trócsányi Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*. In: Theologiai Szemle, 1979. 4. sz., 223-224.

tartott, mivel a császár egy évvel korábban megparancsolta a rendeknek, hogy gondoskodjanak a katolikus egyházfő ellátásáról. A püspök azonban a Rákóczi-szabadságharc miatt nem tudott tartósan letelepedni.²¹ 1711 után kezdték újjászervezni a katolikus püspökséget és Illyés halálát (1712) követően a püspöki tisztelet Mártonffi György nyeri el, s a székely származású főpap nagy erővel lát neki egyháza intézményei kiépítésének az államhatalom hathatós segítségével. Lehetőségeit nagymértékben megnövelte, hogy elnyerte a guberniumi tanácsosi tisztelet is, úgy, hogy a Ministerialkonferenz az unitáriusoknak járó és felfüggesztett tanácsosi helyre őt javasolta, nem püspöksége címén, hanem királyi kegyképpen. Ezt a tanácsosi tisztséget a következő püspökök is megkapták, minden jelölés nélkül, sőt a püspök helyzetének és a Guberniumon belüli katolikus fölénynek további megerősödését jelentette az uralkodó 1721-ben hozott döntése, miszerint a guberniumi tanácsosok közül a katolikus püspöké legyen a rangelsőség, így ő a gubernátor helyettese annak akadályoztatása vagy halála esetén.²²

Ezzel párhuzamosan lezajlik a Gubernium fokozatos meghódítása is. Itt 1717-ben a 11 tanácsosból – beleértve a gubernátort és a rendek elnökét is – 4 katolikus, 3 református, valamint 2-2 unitárius és evangélikus volt. 1718 végére Mártonffi tanácsosságával a 12 tanácstagból 5 katolikus, 3 református és 2-2 unitárius, valamint evangélikus. A következő években elhunyt két unitárius tanácsos (Bíró Sámuel és Simon Mihály) helyére azonban már katolikusok kerültek, s így a 18. század harmadik évtizedének végére a Guberniumban a katolikusok 7 tanácsossal abszolút többségbe kerültek az 5 protestánnal szemben, s unitárius már nem is volt közöttük. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Habsburg-kormányzat az államélet minden területén a katolikus többség és túlsúly megteremtésére törekszik. A gubernátori tisztséget már 1713 tavaszán a rendíthetetlen katolikus Kornis Zsigmond szerzi meg, annak ellenére, hogy az országgyűlési jelölés során szóba sem került a neve. Már 1725-ben a katolikusok kezére jut a két legfontosabb tisztség, a gubernátorság és az udvari kancellárság.

Számottevő ellenállás nélkül diadalra viszik tehát ezt a felekezetiépítő személyi politikát, ám a katolicizmusra sérelmesnek vélt törvények eltörlése már jóval bonyolultabbnak bizonyult, mivel ez a tartomány egészének jogrendjével is a legteljesebb mértékben összefüggött. Csak a legerőteljesebb fellépéseket sorra véve azt látjuk, hogy

²¹ Marton József, *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*. Gyulafehérvár, 1993, 86-87.; Bíró Vencel, *Az impériumváltás kora (1690–1716.)* In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925, 119.

²² Trócsányi 1988, 322.

1724-ben a katolikus rendek nem egyszerűen az *Approbatae et Compilatae Constitutiones* katolikus-elleneseknek tartott cikkelyei eltörlését tűzik napirendre, hanem igen kemény intézkedéseket akarnak meghozni a protestánsok ellen. Már a dolgozatunkban elemzett szövegek közvetlen közelében vagyunk, amikor azt a követelést olvassuk, hogy a katolikus hitet elhagyókat meg kell büntetni, másfelől pedig védelmet kell biztosítani az arra áttérőknek. Kilátásba helyezik a protestánsok eltiltását templomok és iskolák építésétől. Teljes elszigetelésüket célozzák az olyan javaslatok, hogy Magyarországról ne jöhessenek be tanárok és papok az erdélyi intézményekbe, eltiltanak persze a könyvek behozatalát is, s a peregrinatio academica, valamint bármiféle külföldi protestáns intézményekkel való kapcsolattartás tilalma is szóba kerül. Mindezeket generálisan még nem lehet végrehajtani, jóllehet a katolikus iskolák és templomok visszavételeként értelmezett intézkedések folyamatosan történtek.

Feltétlen szükséges viszont utalni arra, hogy az erdélyi protestantizmus egészére vonatkozó korlátozó tervek és intézkedések mellett mindkét oldalról megjelennek a protestáns táboron belüli felekezetek megosztását, illetőleg külön kezelését célzó megoldások is. Az esetek többségében a katolikus rendek és tisztségviselők részéről ez a kereszténynek nem is tekintett unitáriusok elleni keményebb intézkedéseket jelenti, bár nem hiányzik az a kifinomult megoldás sem, hogy egy-egy katolikus személyiség a reformátusok elleni közös fellépésre biztassa az unitáriusokat. Az alább még említendő, 1730 júliusában tartott országgyűlésről őrizte meg az unitárius emlékezet azt az epizódot, hogy a katolikus főurak közül néhányan azzal keresték meg az unitárius nemeseket, hogy fogjanak össze a reformátusok ellen. Ők ugyanis, mondták a katolikusok, tudják, hogy mikor annak idején a református Bocskai fejedelem csúnyán el akart bánni a reformátusokkal, az unitáriusok közbeléptek érdekükben, s nekik köszönhető, hogy épen és sértetlenül hagyhatták el az országot. Máskor ebben az összefüggésben az hangzott el, hogy bár az eltérő szentháromságtan elválasztja a két közösséget, egyetértenek egy nagyon fontos kérdésben, a kálvini predestináció tanának elutasításában. Az unitárius egyháztörténet persze mindjárt hozzáteszi, hogy más katolikusok pedig a reformátusokat keresték meg, hogy a velük való összefogásra biztassanak az unitáriusok ellenében.²³

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy néhány alapkérdésben, első renden a négy recepta religio intézményének változatlan fenntartásában minden belső ellentétet felülíró volt a protestáns rendek egysége, de ez nem jelenti azt, hogy minden református olyan

²³ Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A*, 111-117.

emelkedetten és távlatosan látta volna a kölcsönös egymásra utaltságukat, mint az a gróf Bethlen Ádám, akinek szavait az unitárius egyháztörténet őrizte meg. Ő látván, hogy milyen közömbösen kezelik református hitsorsosai az unitáriusok egyik, éppen 1730-ban beterjesztett dokumentumát, állítólag a következőket mondta: „Nekünk az unitáriusokat úgy kell tekintenünk, mint a nemkatolikusok előbástyáját, ha ezt ledöntik, a katolikusok ellenünk fognak nyomulni.”²⁴ A többség nyilvánvalóan nem ezen az úton járt, hanem a katolikusok oldaláról érkező nyomás arányában lehetett kész valamilyen együttműködésre. Majd látni fogjuk ugyanakkor dolgozatunkban, hogy az ellenkező végletig is el lehetett jutni, annak a Daniel Istvánnak az álláspontjáig, aki éppen az unitáriusok teljes kirekesztésének érdeméből próbált tőkét kovácsolni az udvarnál és az országrész katolikus irányítóinál a maga és hitsorsosai számára.

Ezekből a részletekből is látszik, hogy fontos esemény volt az 1730 júliusában Kolozsvárott tartott országgyűlés. Trócsányi ennek nem tulajdonít különösebben nagy jelentőséget, megelégszik annak konstatálásával, hogy a rendek nem járultak hozzá a fejedelemség korából örökölt jezsuita-ellenes rendelkezések eltörléséhez. A mondott egyháztörténet nagyon gazdag, a különféle táborok megnyilatkozásait is közlő dokumentációja alapján azonban itt ennél jóval több történt. A Trócsányi által feldolgozott dokumentumokból ugyanis kiderül, hogy míg 1724-ben vagy 1728-ban a Gubernium vezetői és a katolikus rendek külön intézkedési csomagot terjesztettek elő az unitáriusok ellen (sürgetik, hogy templomaikat – elsősorban a fiskális birtokokon – adják át a katolikusoknak, iskoláikat zárják be, püspököt királyi engedély nélkül ne állíthassanak, az egyház tagjait egyetemesen tiltsák el minden köztisztviselés viselésétől, papjaiknak ne engedélyezzék istentiszteletek tartását, ne adhassanak össze új párokat, ne temethessék el a halottakat saját szertartásuk szerint, s különösen hangsúlyosan: ne engedjék meg nekik a keresztség kiszolgáltatását), addig 1730-ban a nemkatolikusok ügye generálisabban és együttesen került napirendre.

Az unitárius egyháztörténet²⁵ ezt azzal magyarázza, hogy a másik két vallás, vagyis a református és az evangélikus képviselői is belátták az együttes fellépés szükségességét. Nem biztos azonban, hogy erről van szó, hiszen az a katolikus törekvés, hogy el kell törölni a négy bevett vallás egyenlőségét, önmagában is összeránthatta a protestáns feleket.

Ettől kezdve azt figyelhetjük meg, hogy az adott időpontban érvényes erőviszonyoktól és a nem is mindig érthető körülményektől függően fogalmazódtak meg a

²⁴ Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A*, 117.

²⁵ Ld. Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A*

hatalom és a katolikus rendek általánosabb vagy kifejezetten az unitáriusokat megcélzó elképzelései. 1731-ben például az uralkodó újra napirendre véteti az ügyet a Guberniumban azzal a példátlan kikötéssel, hogy Wesselényi István, a protestáns rendek feje ne vegyen részt a vitában. Mivel ekkor a Gubernium további református tagjai is hiányoztak – unitárius tag pedig már nem volt – igen kemény és általános igényű javaslatok fogalmazódhattak meg. Javasolták, hogy a négy bevett vallás egyenlőségét töröljék el, a nemkatolikusok vallásgyakorlatának engedélyezéséről a király döntsön, a katolikusok által alapított templomokat, iskolákat és javadalmakat adják vissza nekik. Kifejtették, hogy a kolozsvári jezsuita kollégiumot egyetemmé kell fejleszteni, a protestánsokat viszont el kell tiltani a külföldi egyetemre járástól, nyomdák felállítását királyi engedélyhez kell kötni, s kinyomtatni csak cenzúrázott könyveket lehessen. Javasolták továbbá, hogy a vegyes házasságok ügyei a katolikus Szentszék alá tartozzanak, árvaügyekben és 24 év alatti ügyekben pedig a király döntsön.

Mindez persze így nem valósult meg, hiszen a protestáns rendeknek a változó nemzetközi helyzet kihasználásával sikerült időt nyerniük. Végleg megakadályozniuk persze nem sikerülhetett, hogy az ún. Habsburg-ellenes törvények elfogadásával párhuzamosan ne történjék meg a katolikus-ellenesnek minősített törvények elfogadása is. Ez 1744-ben következett be, de a fentiekben listázott konkrét korlátozó intézkedések zömét ugyanakkor sikerült elhárítani. Ez alapján nincs alapunk kétségbe vonni, hogy joggal összegzi ezt az első időszakot Trócsányi a következőképpen: „Mindez persze távolról sem jelent olyan arányú és olyan eszközökkel folyó rekatolizációt, ahogy az Magyarországon történt. A bevett vallásfelekezetek jogaihoz *közjogilag* hozzányúlani nem lehet, a templom- és iskolafoglalások száma az egész 1690 és 1780 közti időszakban néhány tucatra ha rúg, s a kolozsvári és gyulafehérvári esetet kivéve általában az *Approbatae Constitutiones*-nek a vegyes felekezetű helységekre vonatkozó cikke több-kevesebb félremagyarázásával történik.”²⁶ Lehet ilyen higgadtan fogalmazni, s a modern történetírónak természetesen kerülni kell azt a csak a szenvedésekről beszélni tudó hangnemet, amellyel a sokat idézett 18. századi unitárius egyháztörténetben találkozunk. Érdeemes azonban azt is figyelembe venni, hogy a foglalások áldozatai elsősorban az unitáriusok voltak, s az említett egyháztörténetben felsorolt esetek tanulsága szerint többnyire ők voltak az említett félremagyarázások áldozatai is.

²⁶ Trócsányi Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Nemzetiségi füzetek 2, Budapest, 1978, 7.

Még fontosabb talán azt is tudnunk, hogy az 1744 januárjában elfogadott, fentebb említett törvények mellett nem szűnt meg az olyan tervek kovácsolgatása sem, amelyek kifejezetten az unitáriusok ellen irányultak. Egy ilyen dokumentum magyar fordítását tette közzé Jakab Elek 1883-ban.²⁷ A „*Gondolatok az Árius-eretnekség Erdély fejedelemségéből kiirtásáról*” című irat szerzőjét az unitárius egyháztörténész nem tudta megmondani, a magyar fordítás megjelölte viszont, hogy a Guberinium Ecclesiastica commissiojában keletkezett, s annak levéltárában maradt ránk.²⁸ Mivel nem tekintjük feladatunknak és nem is tudnánk vállalkozni arra, hogy a latin eredeti keletkezésének egészen pontos körülményeit tisztázzuk, gondolatmenetünk szempontjából talán elegendő, ha kiemeljük ennek a dokumentumnak a harcoló egyház víziójában született legfontosabb javaslatait. Az irat kontextusához még annyit érdemes megjegyeznünk, hogy ezt megelőzően kikerült az erdélyiek delegációjából az a Simon János, aki az unitáriusok részéről fogalmazott meg részelőterjesztést. Mint ismeretes, Mária Terézia trónra lépését követően a három nemzet és négy bevett vallás státuszai engedélyt kaptak arra, hogy megfogalmazzák sérelmeiket. Az unitáriusok részéről erre Simon János kapott felhatalmazást, őt azonban nem volt hajlandó az uralkodó fogadni.²⁹

Az ügyet történelmi összefüggésekbe helyező *Gondolatok* bevezetője megjósolja, hogy Mária Teréziát a szentháromság második személyének védelmezőjeként is számon tartja majd az utókor. A bevezető azonban egyelőre még inkább visszatekint, s nem pontosan ugyan, de kifejti, hogy Árius eretneksége 1557-ben jelent meg Erdélyben, s meghonosításában a Sátán eszközül használta az első fejedelmek kedvezését, s roppant érdekes módon azt állítja, hogy az osztrák uralkodóház is bevette ezt a vallást. (Rejtélyes, mire gondolhatott, talán a Palaeologust is foglalkoztató Miksa császár protestáns szimpátiái alapján jutott erre a következtetésre). A történeti visszatekintésben az sem érdektelen, hogy értelmezésében mindez annak az ősi apostoli egyháznak az elhagyását jelentette, amelynek már a hunok bajnokai voltak. Most azonban kockázat nélkül fel lehet lépni ellenük, hiszen alig van főrangú támogatójuk, híveik többsége földmíves szabad ember vagy jobbágy. Nem számíthatnak külföldi támogatásra sem, Lengyelországból is ide kellett menekülniük, a magyart különben sem szerető oláh és moldvai nép nem fog nekik

²⁷ Jakab Elek, *Egyháztörténelmi adatok, LXXXI-LXII. Virrasztásaim, Az unitáriusok üldözéstörténete a jezsuiták által*, KM, 18/6, 1883, 388-399.

²⁸ Uo. 391.

²⁹ Ld. Trócsányi Zsolt, *Erdély és Bécs 1683-i ostroma. Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Szerk. Benda Kálmán és R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988, 11-18; gazdag dokumentáció olvasható erről az egyháztörténetben is: Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A*, 148-174.

segíteni, nem is beszélve az apostoli kormány alatt álló Magyarországról. A program megvalósításához a következő pontokba szedett teendőket javasolja:

1. A Kálvin-követőkkel való rokonság hosszú ecsetelése után kijelenti: szigorú büntetés terhe mellett meg kell tiltania, hogy bárki közülük Kálvin vagy Luther felekezetébe térjen át.
2. Hitvallást kell beadattatni velük a kormányzóhoz, s szigorúan meg kell bünteni őket, ha bárki, bármilyen alkalommal ezzel ellentéteset mond.
3. Szuperintendensük számára tegyék kötelezővé a királyi megerősítést.
4. Papjaik hivatalba lépésükkor esküdjenek meg arra, hogy semmit nem tesznek a katolikusok ellen, s nemcsak nem káromolja a szentháromságot, hanem kérdésbe sem hozza. Az eskü megszegőit hitszegőknek kell tekinteni.
5. Iskoláikat be kell záratni. Ebben a felekezetben ugyanis még a földműves emberek is annyira tanultak, hogy képesek a többi paraszttal vitatkozni, s őket megtéríteni. Talán csak a kolozsvári gimnáziumukat kellene meghagyni, de a legjobb lenne azt is bezáratni, mert onnan jön a méreg. Ha a királynő nem látná jónak mindezek bezáratását, legalább el kellene tiltani minden iskolájukat a vitatkozástól. Vitatkozni legfeljebb olyan tételek alapján lehessen, amelyeket a katolikus esperes alkalmasaknak talált.
6. Meg kell nekik tiltani, hogy nyilvános vitákon szóba hozzák a szentháromságot. Tankönyveiket ebből a szempontból át kell vizsgálni. A Kálvin- és Luther-követő könyvtáraknak is meg kell tiltani, hogy a katolikus püspök engedélye nélkül bármit kinyomtassanak.
7. Be kell szüntetni a nép közötti vitatkozásokat a hitről. Itt hosszú és ténybeli tévedésektől sem mentes érvelés következik arról, hogy János Zsigmond alatt ezek a szabad vitatkozások az ariánus eretnekség meghonosodásához vezettek. Az ezt előmozdító külföldi tanítók közül név szerint is szerepel Blandrata.
8. Legfeljebb a Gubernium által kiküldött katolikus biztos jelenlétében tarthassanak akár rész-, akár egyetemes zsinatokat.
9. Meg kell tiltani, hogy imaházakat és templomokat építsenek vagy azokat felújíthassák. A templomokat különben is össze kellene íratni, s többségüket be kellene záratni, mivel túl sok van belőlük Erdélyben különféle felekezeteknél, s számukat már csak azért kellene összevonásokkal is csökkenteni, mert ezek adómentességet élveznek.
10. Hivatalok megígéréseivel kellene áttérésre biztatni a nemeseket. Olyan esküformával kell azonban megesküteni őket, amely tartalmazza a szentháromságot is. Kolozsvárott és másutt is csak katolikusok kapjanak engedélyt bármily hivatal betöltésére.

11. Mivel az ariánusok nem keresztények, meg kell tiltani nekik, hogy katolikusokkal, Luther- vagy Kálvin-követővel házasságot kössenek. Az előbbi személyeknek is meg kell tiltani, hogy ariánusokkal házasodjanak, ami azzal is indokolható, hogy a reformátusok ilyen házasságai azzal járnak, hogy a reformátusokhoz térnek át az ő létszámukat gyarapítva.
12. Felsorolja az ezzel az eretnekséggel fertőzött székeket. Különösen aggasztó Aranyosszék helyzete. Ide jezsuita missziókat kell szervezni.
13. El kell tiltani az unitáriusokat a keresztelestől, mivel az ő keresztelestük érvénytelen lévén sok ártatlan gyermeket juttatnak kárhozatra.
14. Az unitárius iskolák bezáratása esetén növendékeik csak katolikus iskolákba mehessenek.
15. Az intézkedések megkezdése előtt a királynő egy Erdély minden kerületében kihirdetendő kegyelmes serkentő rendeletben biztassa áttérésre az ariánusokat. Ez ugyanakkor intse meg a kálvinistákat és lutheránusokat, hogy egyetlen ariánust se fogadjanak be iskoláikba.

A pontok felsorolása után egy újabb fejtegetés következik. Ez azt bizonygatja, hogy a négy bevett vallás kivétele az *Approbatae Constitutiones*ből egyáltalán nem szünteti meg a három nemzet közötti unió érvényességét. Az állításra a katolikusok ellenében hozott 16. századi törvények felsorolásával teremti meg az analógiát: ha annak idején ezek ellenére érvényben maradt az unió, akkor most sem árt neki, ha az unitáriusokat vallásuk elhagyására kényszerítik. Végül megfogalmazza, hogy ezek véghezviteléhez az is elengedhetetlen, hogy felkészült és jó papok terjesszék a katolikus vallást Erdélyben.

Ezek a pontok sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek nem csupán a felekezeti küzdelmek tanulmányozói számára érdekesek. Figyelemre méltóak például az unitáriusok szociális összetételéről elmondottak, de különösen az, amit az egyszerű unitárius emberek írni és olvasni tudásáról olvashatunk. Ez még akkor is elgondolkodtató, ha számba vesszük, hogy az iskolák bezárása mellett érvelve a szerzőnek érdekében állt a veszély felnagyítása. Máskor a totális ellenőrzés megvalósításáról árulnak el valamit ezeknek a küzdelmeknek a mindennapjairól. Ilyen például az, hogy a fentiekben lerövidítve összegzett 5. pontban azt is olvashatjuk, hogy rendkívül veszélyesek az ariánus eretnekek iskoláiban négy fal között megrendezett filozófiai és teológiai vitatkozások, s a nyilvánosságot úgy kellene biztosítani, hogy a katolikus esperes által jóváhagyott téziseket a gimnázium ajtajára ki kellene függeszteni.

Dolgozatunk jelen fejezetében azonban az unitáriusok helyzetére közvetlenül kiható intézkedési tervvel kell foglalkoznunk. Mivel indoklásuk egyháztörténeti vonatkozásai külön tanulmányt igényelnének, ezeket nem érintjük. Nem hagyhatjuk viszont figyelmen kívül, hogy már az irat címe is Áriusz követőinek tekinti az unitáriusokat. Majd látni fogjuk, hogy a dolgozatunkban elemzett polemikus szövegek mindegyike cáfolja ezt, de ennél is fontosabb, hogy ilyen cáfolat olvasható a fent említett Simon János-féle előterjesztés élén is.

Céljának megfelelően a katolikus irat persze egyáltalán nem reagál az ebben olvashatókra, de jó tudnunk, hogy Simon tollán nagyon világosan megfogalmazódott, hogy ez a gyűlöletes név teljesen indokolatlanul lett rájuk ragasztva. Teológiai részletezés nélkül mindenki számára felfoghatóan fejt ki, hogy ők voltaképpen azt hiszik, mint a többi felekezet, majd azzal folytatja, hogy azt nem lehet felróni nekik, hogy a Szentlélek ösztönzésére megelégszenek a Szentírás szavaival és kifejezéseivel. Mi nem vagyunk olyan felkészültek, folytatja, hogy a harmadik ég tudósai közé soroljanak bennünket, de az apostolokhoz hasonlóan Krisztus tanítványai közé soroljuk magunkat, hiszen más felekezetekben sem adatott meg mindenkinek, hogy a hitvallások finomságait felfoghassák.

Láttuk, hogy a *Gondolatok* 11. pontja ezt megtagadja az unitáriusoktól, s még az sem kizárt, hogy erre az unitárius előterjesztésre is válasz az 1744-es katolikus irat. Ismertetésünkéből az is kiderülhet, hogy egyháztörténeti felkészültséggel megtámogatott, de rendkívül gyakorlatias elképzelésekről van itt szó, s a középpontban valóban az unitáriusok életlehetőségeinek szinte teljes elfojtása áll. A reformátusok csupán úgy jelennek meg, mint akik esetleges haszonélvezői lehetnének az ariánusokat ellehetetlenítő műveleteknek. Az irat azonban úgy is tekinthető, mint amely – egyelőre csupán az unitáriusokra kihegyezve – rögzít olyan teendőket, amelyekből a század derekától kezdődően jó néhányat minden protestáns felekezet ellenében alkalmaznak.

Jakab Elek annak idején úgy látta, hogy a *Gondolatok* az 1744-es országgyűlés után kiküldött királyi leiratban előírtakat előlegezte. A későbbi fejlemények alapján azonban joggal tekinthetjük ezeket úgy, mint amelyek az 1751-ben meghozott rendeletek előfutárai. Mint fentebb említettük, Trócsányi ezt az évet tekinti belső korszakhatárnak az ellenreformációs időszakon belül, amikor az intézkedések egyre keményebbé válnak. A protestánsok jogait drasztikusan sértő intézkedések között az első helyen említi az augusztus 13-án meghozott aposztázia rendeletet. Egészen eddig nem született semmiféle törvény vagy rendelkezés azok ellen, akik egyik felekezetből átléptek a másikba. A most

meghozott rendelet azonban becsület-, hivatal- és vagyonvesztéssel sújtotta mindazokat, akik a katolikus vallást elhagyni merészelték. Dolgozatunkban majd alaposan foglalkozunk olyan történetekkel, amelyek során valaki reformátusból unitáriussá, illetőleg unitáriusból reformátussá lesz. Ezek a konverziók azonban csak jóval korábban történhettek meg, jóllehet azt a lehetőséget már szintén korábban igyekeztek elzárni, hogy a hitüket elhagyók az evangélikusok vagy a reformátusok számát szaporítsák. Ebben a folyamatban egy megelőző állomás lehetett annak szigorú tiltása, hogy az unitárius egyházból kilépők Luther vagy Kálvin követőihöz csatlakozzanak.

Érdeemes ugyanakkor azt is látnunk, hogy az általunk figyelembe vett periódus végén újabb részletekkel „gazdagodik” ez az alapintézkedés. Az 1768. augusztus 1-én meghozott rendelet már aposztatáknak tekinti azokat is, akik valamelyik protestáns egyházból átléptek a katolikusba, de azután visszatértek.³⁰ Az intézkedés-sorozat beágyazottságát mutatja, hogy 1774-ben, tehát már a jezsuita rend feloszlatása után hoznak rendeletet a közrendűek, a nők és a határőrök aposztáziájának büntetéséről. A büntetést a következőképpen állapították meg: 4-6 heti fogság, amely idő alatt a katolikus egyház tanairól felvilágosításban részesülnek az aposztaták. Ha megmaradnak áttérési szándékukban, a világiak 25 botütést kapnak, a határőrök a vesszőfutást szenvedik el, majd kétévi kényszermunkára ítéltetnek, de felügyelet alatt maradnak, hogy másokat ne biztathassanak áttérésre. Akik másokat a katolikus egyház elhagyására rávesznek – mint csábítók – az első alkalommal kétévi fogházbüntetésben részesülnek, amit Erdélyen kívül fekvő várban kell letölteniük. A második alkalommal azonban már halálbüntetés sújtja őket, főleg ha egész falvakat bírtak rá az aposztáziára.³¹

1751-ben született meg a katolikusoknak a nemkatolikusokkal való házasságát szabályzó intézkedés.³² A rendelkezés szerint ilyen vegyes házasságot csak a katolikus püspök engedélyével lehetett kötni. A házasságba lépőknek reverzálist kellett adniuk arról, hogy katolikus pap előtt katolikus módra esküsznek, s mindkét nemű gyermeküket a katolikus vallásban nevelik, s a nemkatolikus félnek meg kellett ígérnie, hogy házastársát nem akadályozza vallása gyakorlásában. Láthattuk, hogy a *Gondolatok* 11. pontja már

³⁰ Ld. Trócsányi Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Nemzetiségi füzetek 2, Budapest, 1978.

³¹ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/B*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt, 225-227; Ld. *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*, kiad. Mályusz Elemér, Budapest, 1940, 291. Mályusz a türelmi rendelet következtében 1782-ben hozott rendelet bevezetőjében kivonatolja ezeket. Ebben 1782. január 13-án II. József eltörlésükről intézkedik.

³² Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/C*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt, 22.

ebbe az irányba mozdult, de még egyelőre csupán azt kívánta megtiltani, hogy az unitáriusok evangélikusokkal és reformátusokkal házasodjanak.

A *Gondolatok* szerzőjének láthatóan nagy számla a szemében az unitárius iskolák eredményes működése. Nem nehéz ezeket összefüggésben látni azokkal az oktatáspolitikai intézkedésekkel, amelyek az 1750-60-as években kibontakoznak. Mivel az iskolatörténeti szakirodalom ezeket jobban számon tartja, talán elegendő itt vázlatos felsorolásuk. Időben az első ezek közül a peregrinatio academica jelentékeny korlátozása 1752-ben, amely az 1731-ben, a Gubernium által már javasolt intézkedések jóval részletesebb kimunkálásával történik meg. Most a Habsburg-kormányzat kényszerítette az országgyűlést arra, hogy igen súlyos korlátokat állítson az akkorra már évszázadok során csiszolódott gyakorlat folytatása elé. Közismert, hogy a külföldi egyetemeken történő tanulás költségeit a lelkész-jelölteknél az esetek többségében az illetőket visszaváró közösség adta össze. Ennek kulcsszerepével tökéletesen tisztában lévén, most olyan határozatot fogad el az országgyűlés, hogy külföldi útra engedélyt csak az kérhet, akinek sajátjából vagy patrónusai magánvagyonából rendelkezésére állnak az út költségei. A szociális mozzanat igen kifinomult alkalmazása történik meg, amikor a törvény helyteleníti azt a gyakorlatot, hogy vannak olyanok, „akik ezt a költséget az adózó néptől faluról falura kikoldult alamizsnából (mert ez, miután nyilván az adózók terhére van, bármely czim és ürügy alatt örökre tiltva kell, hogy legyen) akarják fedezni.”³³ De ez a cikkely megszüntetett az örökölt törvényekből további olyan paragrafusokat is, „amelyek az uralkodó fejedelem legfőbb hatalmára és örökösödési jogára nézve sérelmes és botrányos intézkedések.” A cikkely szerint ezek úgy szüntethetők meg, ha nem csupán a kiutazók bizonyítványát nézik meg, hanem a Gubernium, illetőleg a főkormányzó azt is megvizsgálja, hogy megállapítható-e a kiutazásból a közjóra háromolható haszon. Az ilyen vizsgálat alapján elnyert útlevél azonban még nem elegendő, ezt még az udvarban is meg kell mutatni, ahol kötelezvényt kellett aláírni arról, hogy csakis a Birodalommal baráti viszonyban élő országokat keresik fel. Közismert, hogy a felekezeti, de valójában a protestánsokat ellenőrzés alá vonni akaró erdélyi egyetemalapítási tervvel összefüggésben még keményebb intézkedések születtek. Az uralkodó 1764-ben meghozott rendelkezése már egyetemes tiltást tartalmazott, s némi enyhítést ebben csak az hozott, hogy kivételes esetekre, külön kérelem benyújtása után lehetővé tették a kiutazás engedélyezését.

³³ *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár, 1540-1848. évi törvények.* Ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Nyomda, Budapest, 1900, 433-434.

Azt, hogy az unitáriusok kiszorítása a közhivatalokból folyamatos törekvés volt a század eleje óta, sok forrás bizonyítja. A *Gondolatok* 10. pontja e tekintetben kivételt sem megengedő általános rendezést sürget. A szerző – a már annak idején Báthory Gábor által a kolozsváriakra egyszer alkalmazott megoldással élve – javasolja, hogy az unitáriusoknál megszokott formula helyett tegyék kötelezővé számukra is a szentháromságra való felesküvést. Ez az irat tehát a hivatalviselőknek okozott súlyos lelkiismereti válságban látja a felekezet elhagyásához vezető kényszerítő erőt. Bajtay J. Antal azonban, aki 1760 és 1772 között volt az erdélyi katolikus egyház püspöke, még direkter megoldást ajánlott. Mint a róla írott monográfiából kiderül³⁴, ő néha képes volt elismerő szavakat is mondani az unitáriusokról. Elismerte például, hogy bár istenkáromlók, csendesen viselkednek, s nem törekednek térítésekre. Ez azonban csak arra volt elég, hogy elálljon eredeti elgondolásától, amely az lett volna, hogy kíméletlen erőszakkal térítsen meg minden unitáriust, így érve el ennek az eretnekségnek a kiirtását. Ezt az utat bejárva jutott el addig a javaslatig, hogy a királynő tiltsa el az unitárius felekezet minden tagját a közhivatalviseléstől, s a királynő 1763-ban meg is hozta ezt az intézkedést.³⁵

Nem tudunk arról, hogy további javaslatait is megfogadta volna az uralkodó. Ezek között lehettek olyanok is, amelyeket bizonyára méltóságán alulinak tarthatott. Az ugyanis valóban gyakorlattá vált – ami egyébként a *Gondolatok* harmadik pontjában ott áll –, hogy az unitárius szuperintendens csak királyi megerősítés után tölthette be ezt a funkciót, ám arra nincs adatunk, hogy ezt a papokra és iskolamesterekre is kiterjesztették volna. Mint a monográfus által feldolgozott levelezéséből kiderül, Bajtay szenvedélyesen gyűjtötte a szentháromságtagadók istenkáromlásaira vonatkozó adatokat. Tudott olyanokról, akik kijelentették, hogy ő értük bizony nem halt meg Krisztus és nem is tett eleget, másokról úgy vélte, hogy Krisztus istensége mellett a feltámadást is tagadták, számon tartott egyszerűen csak sokat káromkodó unitáriusokat. Rendelkezésünkre állnak adatok arról, hogy egy-egy ilyen ember ellen eljárásokat folyattak le, az a javaslata azonban, hogy az ilyen káromlásokat a templomok és a hozzájuk tartozó javak elkobzásával büntessék, nem valósult meg.

Tett követte viszont a *Gondolatok* 13. pontjával érintkező javaslatát, hogy a szentháromság-tagadó eretnekségek által leginkább fertőzött területekre a jezsuiták

³⁴ Miskolczy István, *Bajtay J. Antal*, Budapest, 1914.

³⁵ Uo. 48-54.

közreműködésével szervezzenek missziókat. Dolgozatunknak a levél műfajával foglalkozó fejezetében majd részletesen foglalkozunk azzal, miként reagáltak erre az unitáriusok.

II. A dialógus műfaja a 18. századi unitarizmusban. A *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című dialógus szöveg hagyománya

Vizsgálódásunk tárgya a 18. század eleji Erdély eddig figyelemre nem méltatott, s a vallási polémiák mindennapjaiba bepillantást engedő dokumentuma. A *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című művet eddig csupán néhány gyűjtemény (Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára, Országos Széchenyi Könyvtár, Marosvásárhelyi Teleki Téka) katalógusai regisztrálták, elemzésére, művelődés- és irodalomtörténeti helyének kijelölésére még senki nem vállalkozott. Dolgozatunknak éppen ezért az alapművelet elvégzését sem kerülheti meg. Így számba vesszük a ránk maradt másolatokat, a másolatok időpontjából, feljegyzéseiből, valamint egyéb jellemzőiből megpróbálunk következtetéseket levonni keletkezésük időpontjára vonatkozóan, hogy ily módon közelebb kerülhessünk a megírás időpontjának meghatározásához. Ezután a mű első értelmezésére vállalkozva, rövid tartalmi ismertetést közlünk, amelyet egy kísérlet követ a művecskének a reformáció, illetve közelebbről az unitarizmus jegyében ránk maradt dialógus-irodalomban való elhelyezésére. E poétikai, elsősorban műfaj történeti elemzésekísérletet a mű legfontosabb teológiai tételeinek áttekintése követi. Ez nagy mértékben támaszkodik Szentábrahám Lombard Mihálynak a 18. század derekán született nagy dogmatikai összefoglalására, hiszen a szembesítés során beigazolódott, hogy a *Dialogus* hasonló, olykor csaknem azonos módon fogalmazza meg a párbeszéd során előkerülő hittételeket.

A szóban forgó mű tematikai hálóját a dialógusban kicsúcsosodó teológiai vitapontok alapján határoztuk meg. A teológiai elemzés eredményének előrebocsátásával elmondható, hogy a művecske szerzője az unitárius teológia kérdéseiben jártas, a korabeli vitákat jól ismerő személy lehetett, minden valószínűség szerint egy unitárius lelkész vagy iskolamester. A dialógus tehát szerzője magalapozott műveltségéről, a történelmi adatok alapos ismeretéről tanúskodik.

A dialógus – jelenlegi ismereteink alapján – 8 másolatban maradt ránk. E másolatok jellemzőiről és szövegkörnyezetéről a következő állapítható meg:

1. A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában található. Jelzete: MsU 1105. A mű egy olyan kolligátum része, amelyet az ismert egyháztörténész Kénosi Tőzsér János állított össze.

Címe *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*. A mű a kolligátum 49-92. lapján található. Lakó Elemér katalógusa³⁶ nem regisztrálja az 57-60. oldalak közötti hiányt, valamint nem tünteti fel, hogy a másolat nem tartalmazza a mű befejezését.

2. A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában található, címe: *Két különböző vallású gyermekeknek egymás között való beszélgetése*, jelzet: MsU 1068. Lakó Elemér katalógusa nem regisztrálja. Cím: azonos az 1. változatával. A másolat egy kolligátum része. A gyűjtemény másik darabja egy unitárius vitairat: *Agyas elméktől gondolt csekély elmék ütköztető csufos ellen vetések megfejtése*. A dialógus a kolligátum 4-52. lapján szerepel. A kötet a teljes szöveget tartalmazza. A párbeszéd befejezése után egy *Panasz* nevet viselő szövegrész is olvasható. A másolat keletkezésére vonatkozó információkra az alábbiakban visszatérünk.

3. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya. Jelzet: Oct. Hung. 115. (továbbiakban: OSZK.)

Címe *Két különböző vallású gyermekeknek egymás között való beszélgetések az unitaria és katolikus vallás felől*. Az önálló 18. századi másolat teljes. A szöveg történetéről csupán annyi állapítható meg, hogy Jankovich Miklós gyűjteményéből került az OSZK-ba.

4. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában található, jelzete MsU 183/B: *Egy unitárius és egy pápista beszélgetése* (Megjegyezzük, hogy a katalógus szerint a 80/G és a 183/B jelzetű szöveg azonos, azonban a 80/G egy másik, jóval rövidebb beszélgetés: *Rövid beszélgetés egy unitárius és unitáriusból katolikussá lett atyafiak között* Rácz Jánostól, amiről még a későbbiekben szó lesz).

5. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában található, jelzete MsU 1201: *Két különböző vallású gyermekeknek egymás között való beszélgetések*, a vége hiányzik.

6. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának példánya, jelzete MsU 1273/A: *Két különböző vallású gyermekeknek egymás között való beszélgetések*, Tulajdonosok: Simén Domokos – Nagyajtai Kovács István

³⁶ *Catalogul Manuscriselor Unitariene la Biblioteca filiaelei*, Dr. Lakó Elemér, Cluj-Napoca, 1980.

7. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának példánya, jelzete MsU 1414-7: *Két különböző vallású gyermekecskéknek egymás között való beszélgetések*, Másoló: Veres Zsigmond

8. A marosvásárhelyi Telei Téka példánya, mely a székelykeresztúri kéziratos gyűjteményt tartalmazza. Jelzete: Ms 0352 Székelykeresztúr. A 77–166. oldal közötti rész tartalmazza a szóban forgó dialógust, címe: *Egy pápista gyermeknek egy unitárius gyermekkel való beszélgetése a vallásról...* A szöveg a *Panaszt* is tartalmazza.

A névtelen és datálatlan mű keletkezési időpontjára vonatkozóan az MsU 183-ból meríthetjük a legfontosabb információkat. Ezt ugyanis Lakó Elemér 1727-re datálta. A datálás alapja minden bizonnyal az volt, hogy a kolligátum első tagja végén a következő olvasható: *Haec de morte mortis filius Franciscus Árkosi absolvit in rectoratu Kissarosienſi 1727 6. Aug. auspice Deo.* Erről az Árkosi Ferencről ugyan nem sikerült közelebbit megállapítanunk, de az adat így is nagyon fontos. Az írásképe és a tinta vizsgálata alapján ugyanis megállapítható, hogy a kolligátumban olvasható mindhárom művet ugyanaz a kéz másolta le ugyanazzal a tintával. Ez azt jelenti tehát, hogy a mű valamikor ez időtájt, vagyis legkésőbb a 18. század első harmadának a vége táján keletkezett.

Időben az MsU 1068. következik. Ebben possessor-bejegyzések is olvashatók, amelyek kiindulópontot jelenthetnek a további vizsgálódás számára. A kötéstábla belső oldalán a következőket olvashatjuk: „Botár Simoné ez a könyv irta az 1827dik esztendőben decembernek a 8dik napjan. Botár Sári olvas bellőle. Vernes István tulajdona 1892-ben.” A dialógus végén, az 58. lapon ez a megjegyzés szerepel: „Vege. Scriptus est per Andream Botár Anno 1755 die 14-ta Junij. Írta Botár János.” A dialógus utáni üres lapokon a következő megjegyzések olvashatók: „Nem ugy verik nállunk a cigányt. A beregszászi bírónak lovát ellopta egy cigány. Bizonyos idő múlva egy vásárban megismervén a lovát a tolvajokat. Botár Simon fia Botár János, ennek leánya fia Botár Anna Botár István ennek fia Vernes István tulajdona. 1890. 1891. Toroczkó. „Királyné parancsalattya küldetett 1753- ban első napján Januáriusnak Andreas Botár”.

Ezek a megjegyzések nem mindegyike fontos és értelmezhető, szerencsére van azonban két informatív is. A legfontosabb nyilvánvalóan az, hogy a „scriptum est per Andream Botár Anno 1755 die 14-ta Junij” megjegyzésből megtudjuk a másolás időpontját: a mű tehát bizonyosan 1755 júniusa előtt keletkezett. Lehet, hogy Mária Teréziának az unitáriusokat sújtó 1753-as rendelete előtti időpontra is gondolhatunk, de ez nem bizonyos, hiszen beírhatta ezt az 1753-ra vonatkozó tényt később is.

A szöveg további sorsára vonatkozó információk összefüggnek mindazzal, amit a Botár család történetét illetően kihüvelykezhetők e megjegyzésekből. Tényként állapíthatjuk meg, hogy a Botár család állandó olvasmányként használta a kolligátumot, amelynek szempontunkból fontos szövegét Botár András másolta le 1755-ben, s a kötéstábla belső oldalán olvasható megjegyzés az egész kolligátum összeállítására vonatkozhat. Szövegünk tehát a 18. század derekán már szélesebb körben ismert lehetett. Mindezzel nem jutottunk közelebb a szerző személyének megállapításához, amely a jelenleg rendelkezésünkre álló információk alapján aligha lehetséges.

II. 1. A *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című dialógusban tárgyalt teológiai tételek

A főbb összeütközési pontok a dialógusban a következők: az eretnecség, a Szentírás igazsága, Krisztus személye, a keresztség kérdése, a mise, az üdvözülés, a pápa személye, a világi élet, képkultusz és bálványimádás, a bűnt, a házasság, az Isten szeretete.

A vitapontokat összevethetjük Szentábrahádi Lombard Mihály nagy dogmatikai összefoglalásával, amely a 18. század derekán íródott latin nyelven (1787-ben nyomtatásban is megjelent Kolozsvárott), s amelyről *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint* címmel³⁷ későbbi, Derzsi Károly által készített és 1899-ben megjelent magyar fordítás is rendelkezésünkre áll.

E szembeállítás alapján is állíthatjuk, hogy a *Dialogus* eszmétörténeti szempontból elemzésre érdemes mű, hiszen a pápista kérdéseire adott unitárius válaszokból szinte egy teljes teológia-rendszer bontakozik ki az olvasó előtt, s ráadásul a hitélet és a szokásrend olyan gyakorlatias szempontokat is figyelembe vevő bemutatásával, amelyre a rendszeres teológiák vagy kátészerű összefoglalások ritkán vállalkoznak. Ezekre a mentalitástörténeti szempontból különösen érdekes részletekre megkülönböztetett módon figyelve tárjuk fel a felmerült vitatémákat, s kontroll-anyagként az előbb említett nagy rendszeres teológiai összefoglalást használjuk. Megpróbáljuk az értelmezés során azt is hasznosítani, amit az egyes dogmatikai tételek történetéről megállapított az egyháztörténeti szakirodalom. A felmerült kérdések sokasága miatt természetesen csak azokat a részleteket emeljük ki,

³⁷ Szentábrahádi Lombard Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. Derzsi Károly, Kolozsvár, 1899.

amelyek esetében a szokványos megfogalmazásoktól eltérő, valamelyest egyéninek látszó mozzanatok figyelhetők meg.

II. 1. 1. Szentírás, eretnecség, szentség, egyháztörténet

Az idealizált múlt és a szálnalmas jelen ismert toposzát használva a mű elején a messzi múltba is visszarevedezni tudó unitárius szomorúan idézi fel, hogy elmúltak azok az idők, amikor Erdélyben az ilyen találkozások során nem kérdeztek rá a beszélgetőtárs vallására, hiszen a legnagyobb békében éltek egymás mellett a különböző vallású emberek. Mivel a jelenben már szembe kell néznie azzal, hogy beszélgetőtársa eretneknek tekinti, az erről kialakított véleménye művünk indító témája.

Mindjárt le kell szögezünk, hogy e tekintetben nem csupán rendszerességben, hanem gondolati tágasságban is elmarad unitárius gyermekünk Szentábrahám mögött, s itt még ezt az elmaradást egyéb gyakorlatias megfontolások sem ellensúlyozzák. Szentábrahámánál ugyanis a Sebastian Castellióra³⁸ visszavezethető, s hivatkozása szerint Jen Leclerc-től ismert felfogásnak megfelelően az eretnecség fogalmát viszonylagossá tevő felfogással találkozunk. Ez már felsejlik gondolatmenetének indító mondataiból is („Az eretnecség az emberek előtt is utálatos, mégis az eretneknek inkább az emberek szálnalmára, mint gyűlöletére vagy éppen üldözésére méltók. Azért mert bármilyen, hanem csak a hitre vonatkozó tévedések teszik az eretnekeket, és mégis azoktól, kiknél a hatalom és tekintély van, rögtön eretnecséggel szoktak vádoltatni mind azok, kik valami újat látnak vagy tanítanak.”³⁹), ám a későbbiekben még inkább világossá válik, legfeljebb az akaratán kívüli tévedés vétkében látja elmarasztalhatónak azokat, akiket a közfelfogás szerint eretneknek neveznek.

Dialogusunk unitáriusa is utal arra, hogy egykor Krisztus első követőit eretneknek nevezték, ám ő nem jut el annak a Szentábrahámánál olvasható téziséig, hogy mindig a hatalom és a tekintély birtokosai neveznek el egyes embereket vagy csoportokat eretneknek. Míg Szentábrahám világosan elkülöníti az ilyen, esetleg tévedőknek tekinthető embereket a tolvajoktól és a rablóktól, addig a *Dialogus* unitáriusának szavaiból egy háromelemű kategóriarendszer látszik kibontakozni. Ebben a háromelemű rendszerben lennének valóságos eretnek, akiknél a téveszmék hirdetése összekapcsolódik az

³⁸ Ld. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

³⁹ *A keresztény hittudomány összege*, 1899, 398.

erkölcstelenséggel, lennének továbbá aposztaták, akik felekezetüket elhagyva erőszakos térítésekre hajlamosak, továbbá olyan eretnekek, akik valójában semmi mást nem tesznek, mint ragaszkodnak a közösségükben elfogadott tanításokhoz.

A gondolatmenet itt még minden önkényesség nélkül fordul át a Szentírás értelmezésének kérdéskörére. Szentábrahámától eltérően a beszélgetőtársak egyike sem hozza szóba a Szentírás tekintélyére és mibenlétére vonatkozó kérdésköröket, hanem kizárólag azzal foglalkoznak, hogy mik a helyes értelmezés garanciái, s kik vannak ennek birtokában. Kezdetben unitáriusunknál is a Szentábraháminál rendszeresebben kifejtett egyetemes protestáns, illetőleg ezekre épülő antitrinitárius gondolatokra találunk. Ez utóbbiakra építve az egyházatyák tekintélyét a Szentírás világosságára hivatkozva tolja félre, s a katolikus tiltakozására a megszokott módon válaszol: lehet, hogy önmagukban bizonyos helyek homályosak vagy nehezen érthetők, ám az üdvösséghez szükségesek, világosak, s a nehéz helyek mindegyike megfejthető a Szentírás más pontján található megfogalmazás segítségével. Mindez azt is jelenti, hogy az unitárius szerint mindenkinek olvasnia kell a Szentírást, s a korai reformátorok álláspontját és gyakorlatát némileg szigorúbbra fogva nem tartja ezzel egyenrangúnak azt, ha valaki a pap prédikációjából értesül a Szentírás tartalmáról: „Szebb dolog magát a szent írást olvasni, mint hallgatni, mert a kútfő tiszta lévén a folyamok gyakorta megzavarodnak.”⁴⁰

Nem tartja aggodalmasnak azt sem, hogy ily módon minden ember a maga esze szerint kezdi értelmezni a Szentírást, mert úgy látja, hogy sokan akkor is elfordítanak a szöveg értelmét, ha elmagyaráznák nekik. Szentábrahámival összhangban, de más megfogalmazásban aztán azt is megállapítja, hogy az egyháztörténet tanulsága szerint az eretnkségeket egyáltalán nem a szabad bibliaolvasás okozza, hiszen több eretnkség keletkezett a pápisták között, mint egyebütt, pedig ők nem olvassák a Szentírást, nem kell tehát aggódni a nagyon természetes eredmény miatt: „Hátha minden a maga könyveiből akar bizonyítani, mikor lesz vége?...Mikor két ellenséges tábor összemegy, mindkét félnek puskája, kardja vagyon, rendet tart, mégis egyik félnek a puskája jobban talál, kardja jobban szel, a másik felet meggyőzi, az ilyen lelki dolgokban is egyik jobban fordítja az Írást, mint a másik”⁴¹

A gondolatmenetet két hosszabb kitérő szakítja meg. Az egyik kétségbe vonja, hogy az anyaszentegyház rendelkezne az igazságtevés tekintélyével, kifejtve, hogy azt valójában hibázástól egyáltalán nem mentes emberek testesítik meg, s persze egyáltalán

⁴⁰ MsU 183/B, 152.

⁴¹ MsU 183/B, 155.

nem azonos a pápista eklézsiával. A másik nem kevésbé közhelyesen visszautasítja azt a folyamatosan hangoztatott vádat, hogy az unitáriusok Áriosz követői lennének, egyébként helyesen utalva arra, hogy a görög eretnektől eltérően ők nem ismerik el, hogy Krisztus Máriától való születése előtt is létezett.

Másutt nem olvasható mozzanattal találkozunk ugyanakkor, amikor a pápista gyermek azzal áll elő, hogy az unitáriusoknak nincs Bibliájuk, még azt is a pápistáktól vették át. Az unitárius erre adott válaszát érdemes szó szerint is idéznünk: „Annál nagyobb dolog, ha a ti Bibliátokból harcolhatnak ellenetek és meggyőzhetnek. Az unitáriusoknak más Bibliájuk nincsen, mint egyéb keresztyéneknek, mert a Biblia csak egy, ők zsidó vagy görög nyelvből nemigen fordítottak, ha kik az unitáriusok közül fordítottanak is, avval sem élnek az unitáriusok, hanem az pápista és más vallású fordítók fordításival, nem mondják, hogy a Bibliát ők megvesztegették. Az való, hogy a pápisták fordítását tőlük vették, és a pápák is egynéhány Bibliákat nyomtattattanak, de mi nem azért élünk vele, fordították, nyomtatták, hanem hogy jó fordításnak tartjuk, jóllehet némelyek sok fogyatkozásokat mondanak lenni az fordításban, az mint hallottam.”⁴²

Nehezen dönthető el, mennyi konkrét ismeretet tételezhetünk fel ennek az ügyes, csúsztatásoktól sem mentes válasznak a hátterében. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis a kelet-közép-európai antitrinitárius mozgalom lengyelországi ága jutott el odáig, hogy olyan anyanyelvű Újszövetségeket tegyen hívei asztalára, amelyek érvényesítették az általuk fontosnak tartott bibliai filológiai eredményeket is.⁴³ Erdélyben, illetőleg Magyarországon ez nem történt meg, jóllehet több hitvita, s elsősorban a Budán, a török hatóságok színe előtt tartott összejövétel is nyilvánvalóvá tette szükségességét.⁴⁴ Az antitrinitarizmus kutatói ugyanakkor tudnak arról, hogy az 1970-es években Pirnát Antal két ízben, Magyarországon és Varsóban tartott előadást erről a témáról, amelyet azonban nem publikált. A hagyomány szerint a jezsuita Antonio Possevino egy helyére támaszkodva feltételezte Pirnát, hogy az 1570-es években Dávid Ferenc a Kolozsvárott menedéket talált merész szabadgondolkodókból egy új latin nyelvű bibliafordítás létrehozására szövetkező munkaközösség összekovácsolásán fáradozott. Pirnát szerint a munkálatokat Dávid Ferenc vezette volna, s az Ószövetségért Matthias-Vehe Glirius, az Újszövetségért pedig Jacobus Palaeologus lett volna a felelős. Ez a fordítás azonban bizonyosan nem készült el, s még

⁴² MsU 183/B, 158.

⁴³ Martin Czechowicz és Szymon Budny bibliafordításairól a legszükségesebb tudnivalókat tartalmazó összefoglalások: *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XIV.* Baden-Baden, 1992. (Henryk Gmiterek) és T. XIII. 1991. (Zdzisław Pietrzyk)

⁴⁴ Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

azt sem tudjuk, hogy valamelyes részletei ismertté váltak-e. Később, bizonyára a nyomtatási lehetőség közismert korlátozása miatt is, ez a terv végleg lekerült a napirendről, s úgy látszik az itteni szentháromság-tagadók kénytelenek voltak megelégedni azzal, hogy az időközben elkészült Károlyi Gáspár-féle fordítást úgy használják, hogy a vitatott helyeken Enyedi György latin nyelvű *Explicationes*éhez, illetőleg Toroczkai Máté magyar fordításához folyamodjanak. Erősen csúsztat tehát az unitárius gyermek, mikor azt állítja, hogy a keresztyén alapkönyv egyetemes voltának demonstrálására nem használnak ők más Bibliát.

Logikusan fordul innen a gondolatmenet az unitáriusok hitvallásának bemutatására, amelynek során azonban nem hangzanak el egyedi megfogalmazások. Az unitárius az eddigre már keményre kitaposott ösvényen haladva fejti ki, hogy ők az Apostoli Hitvalláson kívül semmit nem vallanak, a katolikus pedig ezt, persze a hitvitákon nem kevésbé megszokott módon, kevésnek tartja. Egyedi mozzanatnak itt talán csak az látszik, hogy az unitárius név magyarázata során nem csupán az egy Istenre való hivatkozás hangzik el, hanem az is, hogy „a szeretet által mindenekkel egyek akarunk lenni.”⁴⁵

Ezt követően a katolikus gyermek kissé rendszertelenül feltett kérdései által vezényelt módon kerül sor az unitáriusok szentségtanának kifejtésére. A keresztségről és az úrvacsoráról mondottakat átszövik az unitarizmus egészének történeti igazolhatóságára vonatkozó kérdések és fejtegetések. A keresztség mibenlétével és kiszolgáltatásának módjával nem is foglalkoznak, hiszen a katolikus csak annak bizonyítására koncentrál, hogy jogosan keresztelik meg a hozzájuk megtért unitáriusokat. Legfőbb érve az, hogy az unitáriusok nem a szentháromság nevében keresztelnek, hiszen a Máté evangéliumának végét (28/19.) nem helyesen olvassák: a „kereszteljete meg mindenkit az Atya, a Fiú és a Szent Lélek Isten nevében” helyett szerintük a „kereszteljete meg mindenkit az Atya, a Fiú és a Szent Lélek nevében” a helyes olvasat.

Meg kell jegyeznünk, hogy unitáriusunk itt ismételt csúsztat. A 16-17. században ugyanis több hitvitan előkerült ez a kérdés⁴⁶, s való igaz, hogy a szentháromságot elismerő felekezetek mindegyike úgy vélte, hogy ezen a helyen a szentháromság nevében történő keresztelést rendeli el Jézus. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szentháromsághívők a Biblia textusába betoldották volna magát az Isten szót is. Unitáriusunk ezt sugallja

⁴⁵ MsU 183/B, 160.

⁴⁶ Az ezt tárgyaló kátékról összefoglalás a 17. század derekáig: Balázs Mihály, *Elhúzódó felekezetesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátáiról a kezdetektől a dézsi komplanációig*. In: Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról, Budapest, 2005, 37-75. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

beszélgetőtársának, s csak ezután mondja, egyébként az unitárius hagyománnyal és Szentábrahámival is összhangban⁴⁷, hogy a Biblia további helyein Jézus Krisztus nevében való megkeresztelésről van szó.⁴⁸ Beszélgetőtársát így sem tudja jobb belátásra készíteni. Ő továbbra is hangoztatja, hogy az unitáriusok által kiszolgáltatott keresztség érvénytelen, ezért a hozzájuk áttért unitáriusokat ők joggal keresztelik meg, s természetesnek vagy a gyengeség jelének tekinti, hogy az unitáriusok elfogadják érvényesnek az ő keresztségüket.

A másik szentség megvitatása során semmi meglepő nem hangzik el: az unitárius a szokásos érveket sorjázza az átlényegülés tana ellen, s a szereztetési igékben elmondottak metaforikus értelmezése mellett gazdagon vonultatja fel az analóg bibliai helyeket. Mivel az érdemi választ adni nem tudó katolikus itt mondja ki leghatározottabban, hogy az átlényegülés tanában bármiféle elgondolkodás helyett egyszerűen hinni kell, logikusnak látszik, hogy itt mutassuk be a csodák kérdéséről kialakult vitát, jóllehet ez a mű egy későbbi helyén szerepel.

A gondolatmenet ezúttal is a katolikus lekicsinylő megjegyzésével indul, aki szerint tőlük eltérően az unitáriusoknál semmiféle csodák nincsenek. A tömörsége ellenére több rétegű válaszban egyfelől ott találjuk a Szentábrahámínál is szereplő, s eredetileg a legrészletesebben Fausto Sozzini által kibontott érvet: a csodákra a keresztyénség történetében csak a legelső időszakban volt szükség, hiszen új lévén, ekkor még rászorult az ezek általi megerősítésre. A csodás látomások indoklásáról a következőket olvassuk: „Régebben a keresztyének között több látások voltak, mint mostan, most keveset beszélnek, mert már nagyobb világosságban vannak a nap feljövedele után Rom. 13. 12. mintsem csak álomlátásokat forgassanak, ki valamit gondol, igen könnyen lát arról álmot, mintha ki éjszaka fél járni, mindjárt valamit lát éjszaka, úgy tetszik neki, én soha nem láttam, más sem lát, aki nem fél, nem gondolkodik, s nem képzel félelmében valamit.”⁴⁹ Ha tehát ma is csodák történnének, az azt jelentené, hogy az adott vallás „talán még nem eléggé fundáltatott.”

Másfelől azonban úgy tűnik, a szerző tud olyan művekről is, amelyek természetfilozófiai igénnyel vetik fel ezt a kérdést. Amíg ugyanis Szentábrahám kizárólag Krisztus csodáival foglalkozik, Andrzej Wiszowaty egy jóval korábbi, de az 1760-as években magyarra fordított *Religio rationalis* (Okos istentisztelet) című munkája már arra is rákérdez, hogy helyes-e minden olyan jelenséget csodának tekinteni, amelynek az okát

⁴⁷ *A keresztyén hittudomány összege*, 1899, 242.

⁴⁸ Az e fontos bibliai hellyel foglalkozó szövegekről friss áttekintést ld. Túri Tamás, *Csanádi Pál és Bethlen Miklós*, ItK, 2013/1.

⁴⁹ MsU 183/B, 207.

nem tudjuk megmondani. Ő úgy látja, hogy a Bibliában leírt természetfelettinek látszó dolgok egész sora esetében éppen erről van szó. Így a Dániel könyvében szereplő három ifjút a tűz azért nem emésztette meg, mert a kemencébe beszállott angyal harmatos szelet támasztott, Krisztus megfeszítésekor az ég azért sötétülhetett el, mert minden bizonynal napfogyatkozás volt.⁵⁰

Ezt a reneszánsz idején talán legkidolgozottabban Pietro Pomponazzi által képviselt érvelést alkalmazza az unitárius gyermek is akkor, amikor arról beszél, hogy nem minden jelenségnek tudjuk a természetes okát. Ezt a filozofikusabb érvelést egészítik ki aztán jóval biblikusabbak és a polémiákban megszokottabbak: nemcsak a hívek tehetnek csodákat, hanem néha Isten megengedi az igazak ellenségeinek is; meggyőzőbb lenne, ha a keresztyénség későbbi évszázadaiból, s az eretnekek között megesett csodákról lennének általuk hitelesített híradások. Talán érdemes idéznünk azt, ahogyan a közöttük folytonosan megeső csodákkal dicsekedő katolikusnak válaszol: „...míg előttem ördögöt nem üsz, nyelveket nem szólasz, ártalom nélkül mérget nem iszol, nagy beteget csak kezded reájok tételével nem gyógyítasz, ha ezeket nem cselekeded, ne dicsekedjél a tü csodáitokban és azért vallástoknak igazságában, az mely csodákat beszéltek, irtok is, nem ilyenek voltak, mert Xavérius Ferenc is nehezen tanulja meg az indiai nyelvet, ahol téríteni akart. Lojola Ignácnak peniglen, ki jezsuita szerzetnek találója volt, soha semmi csodáit nem olvastam.”⁵¹

Érdemes ugyanakkor részletesebben bemutatnunk az egyháztörténetet illető reflexiókat. Az egyháza régiségével dicsekvő katolikust egyfelől ennek az érvnek a meglepő félretolásával inti rendre. Az érvelésnek ebben a vonulatában nagyon sarkos mondatokban beszél arról, hogy „a régiség semmit nem hoz a konyhára, vagy valamely dolognak bizonyos voltára,”⁵² ha a Szentírással nincs összhangban. Semmit sem vonna le az unitáriusok igazságának értékéből – mondja más helyütt –, ha „ámbár csak ma támadna, egy unitárius, eddig ne lett volna.”⁵³ Majd valamivel később egyenesen arról beszél, hogy „meg nem ütközném, ha Krisztus Urunk születése után nekünk egy püspökünk, papunk sem lett volna is.”⁵⁴

⁵⁰ Keserű Gizella, *Andreas Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély*. In: Művelődési törekvések a korai újkorban Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, 1997, (Adattár 35.), 248-249.

⁵¹ MsU 183/B, 204.

⁵² MsU 183/B, 162.

⁵³ MsU 183/B, 163.

⁵⁴ MsU 183/B, 164.

Ennek a megközelítésnek is volt hagyománya az unitárius írásbeliségben, hiszen Basilius István már a 16. században beépítette *Temata, sive propositiones* című művébe Erasmusnak egyik, a régiség és az újdonság abszolutizálását egyaránt szellemesen kigúnyoló dialógusát⁵⁵, ám ez a hangnem közösségében mégsem tekinthető megszokottnak. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy más helyütt a hazug historikusokról beszél, akik „a könyvekben sokat beszélnek és írnak, de sok kivetőt is az emberek beszélnek, de látom, ki-ki a maga fazéka mellé szít...”⁵⁶

Szokatlan tehát ez a hang abban a felekezetben, amely kezdettől fogva nagy hangsúlyt helyezett léte történeti igazolására, s amely már az első terjedelmesebb latin nyelvű nyomtatványában olyan szöveggel jelentkezett, amely a reformációban megszokott ilyen eljárást alkalmazott létezésének igazolására. A *De falsa et vera ...unius Dei cognitione* című mű második könyvének egy kulcsfontosságú fejezete⁵⁷ és Dávid Ferenc ezzel összefüggésben keletkezett magyar nyelvű művei⁵⁸ ugyanis az igazság tanúinak (*testes veritatis*) olyan, az unitarizmusra szabott listáját szerepeltetik, amelyben a középkori eretnekségek némelyike is előzmény gyanánt szerepel. Úgy tűnik, szerzőnk e tekintetben nem rendelkezett beható ismeretekkel, s ezt látszik alátámasztani egy egészen megdöbbentő tévedése is. Egy helyen ugyanis azt írja a tridenti zsinatról, hogy „a tizenkettődik seculumban esett”, s ezt a hibát csak részben enyhíti, hogy másfelől nagyon is jól látja történelmi jelentőségét: „...az előtt csak szaporították azt a vallást, hanem akkor állították meg, mit kelljen és hogy kelljen hinni.”⁵⁹

Részletekbe menő ismeretei tehát valószínűleg nem voltak, ám a történeti indoklást teljesen nem nélkülözhetette. Így megállapította, hogy jóllehet már az apostolok idejében is voltak tévtanok, Krisztus után mintegy háromszáz esztendeig még ezt a tisztább keresztyénséget próbálták terjeszteni az apostolok és tanítványaik. Egy helyen roppant

⁵⁵ Ld. *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. T. XII. (Ungarländische Antitrinitarier I. Tamás Arany, István Basilius, István Császmái, Lukács Egri, Elias Gczmiedele) Baden-Baden, 1990.

⁵⁶ MsU 183/B, 178.

⁵⁷ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. [De falsa et vera unius Dei ... cognitione... c. mű magyar fordítása]. A fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály, Kolozsvár, 2002, 115-121. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) Ld. erről Balázs, 1988.

⁵⁸ Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította, és a Krisztus...miképpen építette meg...bizonyos értelmet adván előnkbe*. Alba Juliae 1567. RMNy 232. (Fakszilimile kiadása: Kolozsvár 1910. Uo. szövegkiadás is Pálfi Márton jegyzeteivel); *Rövid útmutatás az Istennek ígéjének igaz értelmére, mostani szentháromságról támadott vetélkedésnek megfelejtésére és ítéltésére hasznos és szükséges*. Alba Juliae 1567. RMNy 233. (Modern kiadása: Németh S. Katalin, Budapest, 1984.) Ld. Erről Balázs, 1988.

⁵⁹ MsU 183/B, 164.

szemléletes, megjelenítő erővel bíró példák egész sorával igazolja⁶⁰, hogy a romlás napra és órára pontos időpontját nem lehet megállapítani, ám azt mégis tudni véli, hogy „a pápának urasága Krisztus urunk születése után 600 esztendő tájban vett eredetet, de akkor még nem volt szinte ily nagy méltósága Rómában, azok közül a püspökök közül, kik Rómában laktanak, voltak ariánusok is, pápisták pedig csak utoljára kezdettek lenni.”⁶¹ Az érvelés során természetesen nem hagyja ki annak a protestáns közhelynek a felemlítését sem, hogy Szent Péter nem járt Rómában.

Így tehát, ha nem is kelhet versenyre a profi protestáns történészek adatgazdagságával, unitárius gyermekünk szavaiból mégiscsak kibontakozik egy történeti koncepció, sőt a katolikus beszélgetőtárs állandó dicsekvései a felekezetéhez csatlakozott királyokkal, hercegekkel, méltóságos urakkal és a világi dolgokban bölcséssel arra készíteti, hogy a történeti fejtegetések során ezekre is válaszoljon. Nem habozik kifejtetni, hogy a kereszténység eredetileg a szegények, rongyosok és tudatlanok vallása volt, felsejlik tehát a szegény Krisztust imitáló, elnyomott egyház elképzelése. Megerősítik ezt azok a részletek, amelyekben az igazak folytonos üldöztetéséről értekeznek, s arról hogy Krisztus a szegényeknek és nem a méltóságos uraknak beszélt. Az egyetemes papság elvének megfogalmazását is az vezeti be, hogy „nem is kellenek mi nekünk a pap urak.”⁶² Ennek az egyháznak a sorsa tehát a régiségben is az üldöztetés volt, volt olyan időszak, amikor ezt csak nagyon kevesen vállalták, ám bebizonyosodott, hogy nekik volt igazuk, „hiszen a föld akkor is kerek volt, mikor mindenkinek tagadták, az ember vére akkor is alá s fel járt, mikor senki nem tudta is.”⁶³ Az igazaknak ez a közössége ugyanakkor mentes volt minden zsarnokoskodástól, hiszen itt senkit sem kényszerítettek arra, hogy a lelkiismeretével ellenkező tanításokat fogadjon el.

Mégsem beszélhetünk a hatalmas gazdagok és az elnyomott szegények egyházának kérlelhetetlen és semmiféle átjárást meg nem engedő szembeállításáról.⁶⁴ Az unitárius gyermek ugyanis tud a régiségben is olyan gazdagokról és nemesekről, akik az egyház táplálói voltak, s a jelenben is képes árnyalatokat megfigyelni a pápista tábor térképén: „...mint hogy köztetek olyan nagy emberek vannak, hogy hisznek olyan alávaló papoknak, amit mondanak, mert jóllehet nagy nemzetek is lehetnek köztök, de többnyire szegény legények, de mégis helyben hagyják, valamit mondanak még a nagy urak is, mint hogy

⁶⁰ Ld. MsU 183/B, 181-182.

⁶¹ MsU 183/B, 183.

⁶² MsU 183/B, 165.

⁶³ MsU 183/B, 178.

⁶⁴ Ennek jelentkezéséről az unitáriusoknál ld. *Az antitrinitáriusok szociáletikai nézetei*. In: Balázs, 1988, 162-189.

azért tū az alacsony renden álló papokban meg nem űtköztök, azok szavát beveszitek, én is alacsony állapotunkban meg nem űtközöm, mü is mondhatunk úgy valami jót, mint a tū alacsony rendű papjaitok.”⁶⁵ Ebből a pozícióból utasítja vissza a későbbiekben azt a vádat, hogy a „feleséges, rongyos” unitárius papok túl sok figyelmet fordítanak a világi dolgokra, ellentétben a lelkiekre koncentráló szerzetesekkel. A válaszból természetesen nem hiányoznak a szerzetesek látszatkegyességét leleplező érvek, azt viszont talán érdemes idézni, hogy a jelek szerint egyházának lelkészei a megélhetés érdekében alkalmanként a kétékezi munkára is rákényszerültek: „A mü papjaink, ha szorgalmatoskodnak, kételenek vele, mint Szent Pál maga is kezével vette kenyerét, még is úgy gondolom, a mü papjainkban nincs olyan nagy világi szorgalmatosság, mint a tieitekben, mert azok mind jól élnek, és sokan köztök nagy urak, gazdagok.”⁶⁶

II. 1. 2. Képkultusz és képtisztelet

Mivel az unitáriusok európai és erdélyi helyzetéről, továbbá a követendő életstratégiáról az eddig tárgyaltak során is folytonosan elhangzó megjegyzések visszatérnek a mű befejező részében, ezekről a későbbiekben szólunk, s a gondolatmenet sorrendjében haladva azt az egységet vesszük elő, amely talán a legsokoldalúbban jár körül egy témát. A képekről és azok tiszteletéről van szó, amelynek részletes kimunkálása nem teljesen meglepő. Hogy szerzőnket ez nagyon foglalkoztatta, arra jó néhány, a mű egyéb helyein felbukkanó megjegyzésből is következtethetünk. Egy helyütt kifejezetten esztétikai kérdésként kezelve beszél arról, hogy „a pápista vallás külsőképpen igen kedvelteti magát, kiváltképpen a gyermekekkel, minthogy ott igen sok szépség vagyon”, s majd e megfigyeléseket szentenciózusan összegezve úgy fogalmaz, hogy ez a vallás „a léleknek nem olyan világos, mint a szemnek.”⁶⁷

Ilyen előzmények után kezdi el a katolikus gyermek az unitáriusokat szokásos módon leszólva fejtegetni, hogy nekik még templomuk sincsen vagy ha van is, azokat a pápistáktól vették el. Válaszában unitáriusunk csak mellékesen utal arra, hogy a hívek áttérése során került hajdanában sok templom az unitáriusok kezébe. A történeti indoklásnál jóval terjedelmesebb, s ráadásul erőteljesen spiritualisztikus hangoltságú

⁶⁵ MsU 183/B, 169-170.

⁶⁶ MsU 183/B, 209.

⁶⁷ MsU 183/B, 175.

fejtegetést olvashatunk arról, hogy őt valójában egyáltalán nem foglalkoztatja a templomok megléte és felszereltsége, hiszen az igaz keresztényeknél az Isten tisztelete már semmilyen helyhez és ceremóniához nincs kötve: „Az való, mikor az jeruzsálemi templom felszenteltetett, oda oltár vitetett be és tulkokkal, bakokkal áldoztak, mert azt a Krisztus vére eltörlötte, oltárt is hát miért tartotok? Miért tömjéneztek? Mert mindezeket a ceremóniákat is eltörlötte a Krisztus. Jan 10. 16. Rom. 10. 12. Pal. 3. 28. Kol 3. 11. Eph. 2. 14. 15. Lélekben kell az Istennek szolgálni, s áldozni, a keresztyén embernek nem kell lenni testinek, hanem lelkinak.”⁶⁸

Az unitárius gyermek érvelése során a külső felszerelés minden tárgya és mozzanata metaforikus vagy lelki értelmezést kap. Így lesz az unitáriusoknál a szenteltvíz az Isten helyes ismerete, a gyertya helyett náluk természetesen az Isten igéje világosítja meg a lelkeket, s a dob, sípot, orgonát is az Isten beszéde helyettesíti. Az érvelés során az unitárius nem csupán a spiritualistáknál szokásos, hanem egyetemesebb eljárással zsidó szokásként is marasztalja el az ezekhez a külsőségekhez való ragaszkodást. Ezt követően kerül napirendre a képkultusz és bálványimádás témája, s ezt a szövegrészletet célszerűnek látszik szó szerint idéznünk a műből:

„Pápista: Hát ne kívánczol-e azokban a mi sok szép cifra, drága templominkban, talán nem is tudod, ott mely szép oltárok, képek, éneklések vannak, és a papok néha mely drágán felöltöznek?

Unitárius: Dehogy kívánczom, voltam ott, de megelégedtem véle. Nektek a vallástok is olyan, minél inkább gondolkozik az ember róla, és minél jobban megérti, annál inkább megunja. A templomokban is minél többször látom Isteni tiszteleteket, annál inkább idegenedem tőle, megengedem, hogy a gyermekek kapnak rajta, de mivel én afféle cifraságon, pompán, fület csiklandoztató énekszókon nem kaptam, ma sem gyönyörködöm, csak elhiszem, a megért elméjű ember annál inkább nem kap rajta, meggondolván, hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván, afféle cifraság, drága épületek nélkül ellehet a keresztyén ember. Egy cifra templomot olvastam 1. Mak. 6. 2. A zsidók jeruzsálemi templomok is drága készületű volt, de abban képek nem voltak, az egy kerubin volt, melyet Isten maga csináltatott, de az sem volt egy szentnek is képe, hanem Isten ott adott feleleteket az ő népének, oly helyre is tette, hogy csak kevés ember látta, nehogy valamit olyat tulajdonítsanak neki, mely nem illenek.

Pápista: Talán te nem szereted a képeket?

⁶⁸ MsU 183/B, 195.

Unitárius: Nemigen kapok rajtok, házakban ugyan inkább ellehetnek, de isteni tiszteletre nem merném fordítani, mert Isten a képeknek csak csinálását is megtiltotta, annál inkább azoknak tiszteletit 2Mos. 20. 4. 5Mos. 26. 1. 5Mos. 4. 14. 15. Kivált mikor látok valamely képet, mellyel akartátok volna Istent kiábrázolni, irtózom, mert az Istent senki nem látta, ki tudná hát az Istent kiábrázolni: Nincsen Istenhez semmi hasonló, micsoda hasonlatosság alatt lehetne hát kiadni? Olvasd meg 4Mos. 4. 15. 16. Esa: 40. 16. Csel. 16. 29. Micsoda kéz volna, mely Istent le tudná rajzolni. Esa: 40. 18. 25. és 43. 5. 6. 7. 8. Szent Pál még a pogányokat is feddi, annál inkább feddhetné a keresztyéneket, hogy Istent emberi ábrázatban rajzolták le. Rom. 1. 23.

Pápista: Én ugyan azokat a Szentírás szavait nem tudom megmagyarázni, hanem megmondom a papnak, de talán ti azt gondoljátok, hogy mi a képeket tiszteljük, mi pedig nem tiszteljük, hanem azt, akinek hasonlatossága, s annak emlékezetire tartjuk a templomokban.

Unitárius: Ti magatok tudjátok, tisztelitek-e vagy nem a képeket, azt látom, hogy meghajtjátok magatokat a képek előtt, mely dolgot is az Isten megtiltott 3Mos. 26. 1. Ámbár annak tisztességére hajtjátok meg magatokat, akinek tisztességére emeltetek fel, de úgy sem szabad, mert Isten nem csak azt tiltotta meg, hogy faragott képet ne csináljunk, hanem mindazoknak tiszteleteket is, valamik magán és Szent Fián kívül, mennyen és földön vagy tengerben vannak, olvasd meg, megtalálod 5Mos. 4. 15. 16. 17. 18. 19. Borjút öntött vala Áron a többivel együtt, nem tébolyodott volt meg úgy, hogy azt az öntött borjút Istennek tartsa, hanem az által Istenre akarta a népet emlékeztetni, melyért is azt mondja: hogy az kép hozta ki őket Egyiptomból, ő pedig tudta, hogy nem az a kép, hanem akit avval akartak ábrázolni, mégis Isten megharagudott vala érette. Az Micha anyja az úr képeinek kiábrázolására ezüstöt szentele, de hogy megönték, Isten előtt kedves nem volt Bír. 17. 3. 4. 5. Jeroboám is ki akarta Istent ábrázolni, nem azért, hogy az képet Istennek tartotta volna, mert maga is Isten parancsolata szerint áldozásra Jeruzsálembe akart menni, mégsem volt Isten előtt kedves 1Kir. 12. 2 Kir. 10.

Pápista: Nagy hasznok vagyon a képeknek, mert az tudatlan községeknek könyv gyanánt vannak, akit kiábrázolnak mindjárt eszekben juttatják, és minthogy szüntelen szem előtt vannak, haszontalan ide, s tova való gondolkodásoktól elfogják az ember elméjét.

Unitárius: Ebben az dologban igen magára kell az embernek vigyázni, hogy rája ne illenek Esaiasnak 44dik, Báruknak 6dik, s az Zsoltár Könyvnek 115dik részei, ha elsőben látja valaki az embert valamire emlékeztetni, végtére hozzászokik az ember és kevés haszon leszen a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen,

mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétféle e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval prédikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból. Bar. 6. 45. Az templomok Isten dicsőségére építettek, mégis sokszor megy el mellettek, mikor Isten eszedben sem jut, mellettek elmenvén süveget nem emelsz, térdet nem hajtasz, mint az embereknek képei előtt, egyik képnek csak olyan hasonlatossága vagyon az Istennel, mint a másnak, akármely kép sem mutatja neked az Istent inkább, mint az templom, vagy az Istennek teremtsi az teremőt, mégis ritkán jut eszedben azoknak előtted forgásiból az Isten. Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek, mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiből Istennek formája vagyon, megszidja, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszid.

Pápista: Ugyancsak szent embereket jelentenek azok az képek.

Unitárius: Én megengedem, hogy szent embereknek tisztességére csináltatják, de mindazáltal csak azt jelentik, mit mások akarnak, hogy jelentsenek. Bar. 6. 5. Másképpen egyiket a másiktól nem lehet megkülönböztetni, egyik olyan, mint a másik, egyik nem inkább ábrázol ki valamit, mint a másik, ugyan azt ábrázolná, ha arra fordítanak. Isten nem parancsolja, hogy képpel ábrázoljuk ki a szenteket, sőt inkább tiltja, jócselekedeteinkkel pedig jó dolog őket kimutatnunk, példájukat követvén, azért jó az embernek képekben nem gyönyörködni Bar. 6. 46., mert azok az embert nem segíthetik, hanem inkább az emberek segítik. Esa: 46. 7.

Pápista: Látom én, nem forgottál te még pápisták között, s nem tudod, micsoda csudálatos dolgok mennek sokszor végben az képek által, úgymint a kereszt és más képek által, az boldogságos Szűz Mária képe is sokszor sír.

Unitárius: Én mint gyermek egyebet nem tudok ahhoz szólani, hanem ha úgy van is az dolog, mivel Isten az Szentírásban semmit többször nem tilalmaz, mint a képeket, én nem merem az isteni tisztelet közé elegyíteni, ha szintén magam látnék is holmi munkát is körülük, de én azt meg nem tudhatnám, ha a képtől vagyon-e? Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnekségen, de mitől vagyon, hogy vagy egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy

előmenetek vagy, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”⁶⁹

A párbeszéd nagyobbik részében olyan érvek és ellenérvek hangzanak el, amelyek jól ismertek a magyar kutatás számára. Ismeretes, hogy a korábbi alkalmi megnyilatkozásokat követően terjedelmesebb és kidolgozottabb érvkészlettel dolgozó polémiákról Monoszlóy András⁷⁰ közlését követően tudunk a magyar irodalomból. A szentek ábrázolásáról és a képek tiszteletéről szóló vitában két irodalom- és esztétörténeti szempontból jelentős összeütközést emelhetünk ki: Monoszlóy András és a protestáns Gyarmati Bíró Miklós⁷¹, valamint Pázmány Péter és Alvinczi Péter vitáját. A képvitákat felölelő hazai polémia 16-17. századi történetét Bitskey István is részletesen tárgyalja tanulmányában⁷², az ezekben megjelenő dogmatikai koncepciók és retorikai elvek ismertek, így alább csak a témánk szempontjából szignifikáns vitapontokat tekintjük át röviden.

A protestáns disputák jeles képviselője Magyari István lutheránus prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari prédikátora volt, híres vitairata *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár 1602). Erre a nagyhatású könyvére a következő évben Pázmány Péter válaszolt, melyre Magyari újabb vitairattal felelt, de Nádasdy halála miatt (1604) nem volt már módja azt kinyomtatni. Vitairatának egyik központi eleme a bálványimádás: „Nemde nem nagy bálványozás-e azért az Krisztusnak kő, fa, réz, ezüst vagy arany képét szintén olyan isteni tisztességgel imádni, mint önnönmagát az Krisztust?”⁷³ A protestáns felekezetek vélekedése nem egyöntetű a témában, de mindannyian elítélik a katolikus képtisztelet túlzásait.

A képtiszteletre vonatkozó katolikus érvrendszer kulcsfogalmai a *textus* és *imago*, melyek a katolikus tábor szerint egyenrangúak, hiszen jeleknek tekinthetjük az ábrákat és a betűket is, funkcióbeli különbség tehát nincs közöttük. Monoszlóy különbséget tesz a kép és a bálvány között, az *idolum* szerinte „oly formálás, ki soha nem volt... Ez mondatik

⁶⁹ MsU 183/B, 196-199.

⁷⁰ Monoszlóy András a témával foglalkozó két könyve Nagyszombatban jelent meg 1589-ben: *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szentek nec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü...*, Nagyszombat, 1589 ; *De cultu imaginum. Az üdvösségre intő kepec nec tiszteletiről valo igaz tudomány*, uo. RMNY 632 és 633.

⁷¹ A Monoszlóy által képviselt álláspontra készült ellenirat Gyarmati tollából: *Keresztyeni felelet...*, Debrecen, 1598, RMNY 830.

⁷² Bitskey István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)*, in: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67-77.

⁷³ Magyari István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, sajtó alá rendezte Katona Tamás, utószót írta Makkai László, Budapest, 1979, 33, RMNY 890.

bálvánnak.” Az *imago* viszont „ez világon léte szerint való dolognak hasonlatossága avagy bélége”, tehát az isteni személyek, szentek ábrázolhatók. Monoszlóy fent említett másik könyve (*De cultu imaginum. Az üdvösségre intő kepecnec tiszteletiről való igaz tudomány*) különbséget állapít meg az isteni szolgálat (*latría*) és az emberi tisztelet (*dulia*) fogalmai között, s itt is főként Augustinusra hivatkozik. Kálvin János élesen bírálta e két fogalom differenciálását, mert szerinte ugyanazon folyamatra utalnak: az áhítatnak képek révén történő kifejezésére.⁷⁴ A Monoszlóy írására készült protestáns ellenirat Gyarmati Bíró Miklós királyhelmeci prédikátor, zempléni esperes tollából született meg Debrecenben 1598-ban. Gyarmati Bíró valamennyi katolikus szertartást bálványimádásnak minősít: a pápisták „az kegyelmet az képekhez kötelezik.”⁷⁵

A Magyar-féle protestáns képkritikára – mint fentebb utaltunk rá – Pázmány Péter *Feleletében* reagált.⁷⁶ Pázmány szerint a képek tiszteletet érdemelnek, ezzel szemben bálványnak olyan kép minősül, amelyet „Isten gyanánt imádnak.”⁷⁷ Pázmány Péter a *vox* és az *imago* egyenrangúságát hirdeti, érvelésének másik talpköve az *imago* és az *idolum* elkülönítése.⁷⁸

Az *Öt szép levélben* Pázmány ironikus nyelvhasználatával alkotta meg a párbeszéd szereplőit. A pápista fél ügyesen győzi meg protestáns felét a bálványozás vádjának tarthatatlanságáról, sőt végül a protestáns fél is elismeri, hogy a szentek segítségül hívása nem bálványimádás, viszont olyan, mintha valamely eszefordult ember siketnek beszélne”, hiszen a szentek halottak. A vitapartner a fentiekre úgy reagál, hogy a bolondság vádja még mindig jobb, mint a bálványozásé: „Ha csak ezt hiszik és tanítják a pápisták a szentek felől, igazán mondom, én magam sem ismerek semmi bálványozást ebben az tudományban. Mert látnivaló dolog, hogy ebben semmi isteni méltóság nem tulajdonítatik a szenteknek. El is hittem pedig (noha ekkoráig más ítéletben voltam), hogy ugyan valóban és minden kendőzés és álorcázás nélkül ez legyen a pápisták vallása. Annak okáért ezután nem bálványozásnak, hanem bolondoskodásnak hívom ezt a pápisták vallását. Mert jóllehet bálványt nem imádnék én, ha most erősen esedezném annak, aki százmélyföldnyire távoly vagyton tőlem, és azon kérném, hogy Isten előtt való imádsággal segítene engem: de azért szinte oly eszesen cselekedném; mintha valamely eszefordult

⁷⁴ Kálvin *Institutióját* idézi Belting, i. m. 588.

⁷⁵ Gyarmati, *Keresztényi felelet...* i. m. 75.

⁷⁶ RMNy 905.

⁷⁷ *Felelet* (1603), kritikai kiadás, sajtó alá rendezte Hargittay Emil, Budapest, 2000 (Pázmány Péter Művei, I.), 226.

⁷⁸ Ld. Bitskey, 2005, 73.

ember a siketnek beszéllene. Mert a szentek meghóltak és nem hallják a mi könyörgésinket.”⁷⁹

Pázmány leveleire Alvinczi Péter református lelkész, Pázmány nagy ellenfele válaszolt *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt levelekre rend szerint való felelet* címmel, a mű 1609-ben jelent meg Debrecenben. Ennek a dokumentumnak egyetlen példánya elégett Bethlen Kata nagyenyedi könyvtárában, ahol még ezen a címen regisztrálták: „*Feleleti a Pázmány Péter motskolodo leveleire.*”⁸⁰ Pázmány azonban még ugyanabban az évben összefoglalta vitapartnerének érvrendszerét, s ezek alapján tekintette át Heltai János Alvinczi-monográfiájában a Pázmány – Alvinczi-féle vitát.⁸¹ Alvinczi álláspontja: „ha az kép jegyzi az Istent, hasonlónak kell hozzá lenni, mert az jegy nem jegy, ha semmi hasonlatossága nincsen rajta az jedzendő dolgonak”. Ez egybevág Kálvin *Institutiójában* kifejtett hasonlatosság (similitudo) elvével („az igazságot nem lehet elválasztani annak jelétől”).⁸²

Az *Öt szép levél* átdolgozott kiadása 1613-ban jelent meg.⁸³ A megfogalmazás szerint „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s bötükkel, avagy pedig festékkal írjuk, minémű az Isten.”⁸⁴

Pázmány Péter a bálványozás és képtisztelet témáját a legkomplexebben a *Kalauz*⁸⁵ XV. Könyvének I. részében tárgyalja, ahol az Alvinczi ellen írt *Öt szép levél* gondolatmenetéből sok mindent átörökít. Pázmány itt kifejti, hogy Isten csak azt tiltotta meg, hogy a faragott képeket isteni tisztelettel és szolgálattal illessük, a katolikusok azonban ezt nem cselekszik, hanem Istennek adnak tiszteletet a külső képek előtt és azok által: „Mert mint mikor a régi szentek a megjelent Istennek látható ábrázata előtt leborultak; mikor a zsidók az Isten lába zsámolyát imádták; mikor a betegek a Krisztus ruhája prémét illették; mikor a Jézus nevére térdet hajtottak, Istent tisztelték, noha külső

⁷⁹ *Egy keresztyén predikátortul S. T. D. P. P. - az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél*, Nyomtatott Pozsonyban MDCIX, in: Pázmány Péter művei, (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája), Budapest, Neumann Kht., 2001. (<http://mek.oszk.hu/06200/06223/html/index.htm>)

⁸⁰ RMNy 980.

⁸¹ Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, 1994. (Humanizmus és Reformáció), 21, 113, 114.

⁸² Hans Belting, *Kép és kultusz*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 587.

⁸³ RMNy 1059.

⁸⁴ Johannész Damszkénosz is hasonlóképpen fogalmaz: „Mivel emlékeztető a kép: ami az írástudóknak a könyv, az az írástudatlanoknak a kép.” In: Mircea Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története III.* Budapest, 1996, 52, 56.

⁸⁵ Pázmány Péter, *Hodogeus. Igazságra vezérlő Kalauz...*, Pozsony, 1637. Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 2000, 1011.

jelek előtt: Úgy mi a képek előtt Istent és az ő szentit becsüljük.”⁸⁶ Pázmány a *Kalauz* fent hivatkozott fejezetében a Kálvin részéről katolikusokra mért vádakat is visszautasítja: „Sem Constantinus, sem a Niceai Conciliom nem mondotta, hogy a Szentháromság – Isten tiszteletit képeknek adjuk...Hazugság az is, hogy a Conciliom a képeknek való áldozatot jóváhagyta: mert egyedül Istent illet az áldozat; mint ez előtt hallók. Abban is hazud Calvinus, hogy mi a képeknek tiszteletit idolodúliának valljuk, nem idolatriának. Mert noha senki a katolikusok közül ezt nem mondotta.”⁸⁷ Összefoglalóan így nyilatkozik a képekről: „Miképpen az Írást szentnek nevezzük azért, hogy Istennek szent szavát jegyzi,...a képet is szentnek nevezhetjük, mely Istent és az ő szentit jegyzi.”⁸⁸

A *Dialogus*ban a polémia során azonban elhangzanak olyan érvek is, amelyek nem szerepelnek a fenti vitairatokban. Az unitárius a képektől való idegenkedését azzal magyarázza, hogy azok nézegetése valójában gyermekes dolog, megengedi ugyan, hogy „a gyermekek kapnak rajta”, ám kijelenti, hogy „a megért elméjű ember” tisztában van azzal, „hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván.” Természetesen nem nélkülözi a pikantériát, hogy éppen egy unitárius gyermek beszél ilyen érett elmeként, ez a retorikai-poétikai megoldatlanság azonban szinte kiiktathatatlanul van jelen a vallás szolgálatában álló dialógus-irodalomban, így a jól sikerült részletek mellett ez a mű is rendre tartalmaz az általa megteremtett fiktív világgal nyilvánvalóan perelő mozzanatok. Ezzel azonban dolgozatunk későbbi részeiben foglalkozunk, most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gyermek és a felnőtt ember képhez való viszonyának ilyen szembeállítás tudomásunk szerint nem szerepel a magyar hitvita-irodalomban.

Ez a retorikai fogás nem az ismeretlen 18. századi dialógus szerzőjének találmánya, hanem minden bizonnyal attól a Rotterdami Erasmustól származik, aki közismerten igen népszerű volt az unitáriusok között. Elgondolkodtató ugyanis az, ami a nagy humanista egyik legnagyobb hatású művében, a 17. század elején magyarra is lefordított *Enchiridion militis christiani* című írásában szerepel. Ennek nyolcadik fejezetének ötödik regulája azt a szabályt járja körül, hogy Krisztus igazi katonájának sohasem szabad megrekednie a látható dolgoknál, hanem mindig a láthatatlanok felé kell törekednie. Ennek során fejti ki a Szentírás szövegei allegorikus értelmezésének programját, amely elvezetheti az embereket a lelki épüléshez, s amelyre támaszkodva súlyos bíráló szavakkal illeti azt a testiség fogságában megrekedt színlelt jámborságot, amely képtelen elemelkedni a testi dolgoktól;

⁸⁶ Pázmány, 2000, 1013.

⁸⁷ Pázmány, 2000, 1013.

⁸⁸ Pázmány, 2000, 1011.

amelyben a szentelt vízzel való meghintés nem jár együtt a belső lelki megtisztulással; amelyben a napi áldozás nem jár együtt az ember felebarátja bajainak megértésével; amelyben a széles körben elterjedt ereklye-kultusz nem jár együtt a nagy keresztény tanítók tanításainak követésével. Előbb Pál apostolról szólva jelenti ki, hogy testi maradványainak nagy becsben tartása semmit sem ér, ha nem tisztelik írásait: „Mélységes tisztelettel övezed Pál hamvait? Ha áhítatod következetes, akkor nem ítélem el. Azonban nem gondolod, hogy áhítatod visszás, ha tiszteled néma és élettelen hamvait, miközben semmibe veszed még ma is eleven és beszédes szellemiségét, amelyet levelei őriznek? Tiszteled Pál ereklyetartóba zárt csontjait, de nem tiszteled íásaiban rejtőző szellemét. Nagy becsben tartod a testi maradványokat, amelyeket üvegen át látsz, és nem csodálod Pál lelkét, mely íásaiból kiviláglik? Tiszteled a hamvakat, mert érintésük néha megszünteti a testi betegségeket. Akkor miért nem tiszteled ennél is jobban írásait, amelyek a lélek hibáit orvosolják?

Az efféle jeleket csodálják azok a hívek⁸⁹, akiknek részük van benne, te, mint hívő ember, könyveit öleld kebledre, hogy miután már nem kételkedsz Isten mindenhatóságában, megtanuld mindennél jobban szeretni őt. Tiszteled Krisztus arcának kőből vagy fából faragott képmását vagy a róla készült festményt. Sokkal áhítatosabban kell tisztelned szellemiségének képmását, amit a Szentlélek művészete rajzolt meg az evangéliumokban. Nincs az az Apellész, aki ecsetjével úgy tudná megfesteni a test vonásait és alakját, ahogy a beszédben tükröződik az értelem képmása, és ez különösen igaz a Krisztusra. Ő ugyanis a legfőbb egyszerűség és igazság, ezért semmilyen különbség nem lehetett az isteni Szív ösképe és az ösképből származtatott képmás, a Beszéd között. Amint semmi nem hasonlít úgy az Atyához, mint a Fiú, az Atya Igéje, ami az Atya szívének legmélyéből árad ki, azonképpen semmi nem hasonlít úgy Krisztushoz, mint Krisztus igéje, ami szívének legszentebb szentélyéből jött elő. És te ezt a képmást nem csodálod, nem tiszteled, nem fürkészed áhítatos szemekkel, nem öleled át lelkeddel? Oly szent, oly hatásos az ereklye, amelyet Uradtól őrzöl, te pedig megveted és egészen más dolgokat keresgelsz?”⁹⁰

⁸⁹ Welzig (202.0.): „fideles”, *LB* V.31: „infideles” Az előbbi olvasatot követi a könyv, in: Rotterdami Erasmus, *Enchiridion Militis Christiani, Kézikönyv Krisztus katonájának*, Paulus Hungarus, Kairosz Kiadó, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Heidl György, 2000, 129.

⁹⁰ Erasmus, 2000, 128-130.

Krisztus tanításainak és filozófiájának ez az apoteózisa láthatóan magasabbra értékeli a szellemiséget, mint a faragott képmást⁹¹, s persze nagyon jellemző Erasmusra, hogy más helyütt siet kijelenteni, nem áll szándékában szidalmazni az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait, különösen azokat nem, melyeket az egyház jóváhagyott: „...most tiltakozzon az egész világ, mocskolódhatnak a lármás prédikátorok, akik előszeretettel fűjják ezt a nótát egymás között, no persze nem Krisztust, hanem a maguk hasznát tartva szem előtt. Az ő buta babonaságuk, színlelt jámborságuk miatt kell nekem újból és újból fogadkoznom, hogy soha nem a keresztények testi szertartásait és az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait szidalmazom, azokat pedig különösen nem, amelyeket egyházi tekintély jóváhagyott.”⁹² Majd így folytatja: „Ezek ugyanis nem egyszer a jámborság ismertetőjegyei vagy segédeszközei, mivel a Krisztusban kisdedeknek⁹³ szinte nélkülözhetetlenek, amíg felnőnek és *eljutnak az emberi érettségre*.⁹⁴ Természetesen nem illik, hogy a tökéletesek mindezt lenézzék, nehogy példájukkal megbántsák a gyengéket.”⁹⁵

Dialógusunk unitáriusa természetesen nem egészen ugyanazt mondja, mint a nagy rotterdami, de az érvelés rokonsága egészem nyilvánvaló, s akár közvetlenül tőle vette át ezeket a közösnek tekinthető mozzanatokot, akár csak áttételeken keresztül jutott hozzájuk, mindenképpen érdekes fejleménynek vagyunk tanúi. Azt látjuk, hogy az erdélyi dialógus szerzője visszanyúl ahhoz a humanista hagyományhoz, amelyben a 16. század külsőségeiben tobzódó kegyességével szemben egy olyan filozofikus vallásosság körvonalazódik⁹⁶, amelyben a kőből vagy fából készült képmás helyébe az értelem beszédben megragadható képmása lép. S ha az imént retorikai megoldatlanságot regisztráltunk, akkor most le kell szögezni, hogy más szempontból alkotó jellegű, s a mű egészének poétikájához alkalmazkodó is ez a felhasználás. Ne feledjük, hogy a fenti idézetben Erasmus ugyan kisdedekről, ám mint a magyar kiadás jelzi, az 1Kor 3, 1-re utalás következtében Krisztusban kisdedekről beszél, így tehát amíg a Bibliában és Erasmusnál biológiai értelemben nem gyermekekről, hanem csupán a Krisztus megismerésében a kezdeteknél járókról van szó, addig a dialógus a mű szereplőihez igazodóan valóságos gyermekekre utal.

⁹¹ Ld. Carlos M. N. Eire, *War against the idols, The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*, Cambridge University Press, 1986, 28-53.

⁹² Erasmus, 2000, 131-132.

⁹³ Vö. 1Kor 3, 1

⁹⁴ Ef 4, 13

⁹⁵ Erasmus, 2000, 132.

⁹⁶ Ld. erről: André Séguenny, *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, Szeged, 2008, 21-23.

Talán a magyarországi megnyilatkozások között újszerű mozzanatot tartalmaz a beszéd és a képek, a prédikáció és a képek szemlélésének összehasonlítása is. Maga a téma természetesen nem új, hiszen Luthert követően állandóan jelen van a teológiai irodalomban, s a katolikusok erős érve volt ebben a polémiaiban a két megnyilatkozási forma (*textus* és *imago*) jelszerűségének párhuzamossága. A Pázmány – Alvinczi vitától eltérően azonban itt nem pusztán az vetődik fel, hogy melyik alkalmas helyes teológiai ismeretek közvetítésére, hanem kifejezetten a hatásmechanizmus kerül a középpontba. Az unitárius fél a befogadó és nem a teológiai igazság felől nézi a dolgot akkor, amikor kijelenti, hogy a képek kevésbé alkalmasak hittételek szuggesztív és magával ragadó szulykolására. Azt mondja, hogy bár a prédikáció esetében is előfordulhat, hogy a hallgatók elméje nem ott jár, „végtére hozzászokik az ember és kevés haszon lesz a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétféle e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval prédikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból.”⁹⁷

Mint Belting megfigyelte, ezt az érvet már Luther is használta, amikor azok ellenében, akik a Biblia pauperum illusztrációira hivatkozva arról beszéltek, hogy a képek szélesebb köröket képesek megszólítani, e megszólítás ingatag és felületes voltára hivatkozott: a képek nem alkalmasak a szabadon csapongó képzelet korlátozására.⁹⁸ Luther a szó tekintélyéért küzdött, s arra hívta fel híveit, hogy szabadon csapongó képzeletüket Isten igéjével tartsák kordában. Láthatjuk, hogy az unitárius is így látja, s nem akarja érteni, hogy miért kell ragaszkodniuk a katolikusoknak ehhez a szegényes eszközhöz, amely nem kényszeríti erőteljesebben és kikerülhetetlenül a hívőt Istennel való találkozásra, hiszen hatása nem több a természeti jelenségek szemléleténél. Azt meg végleg elfogadhatatlannak tartja, hogy nagyobb véték legyen egy kép szidalmazása, mintsem az azzal való szembesítés, hogy egy ember nem válik méltatlanná arra, hogy Isten képmását hordozza magában: „Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek, mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiben Istennek formája vagyón,

⁹⁷ MsU 183/B, 198.

⁹⁸ Hans Belting, *A hiteles kép – Képviták, mint hitviták*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2009, 234.

megszidja, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszid.”⁹⁹

A befogadó és rá gyakorolt hatás előtérbe kerülése oda vezetett, hogy a hitvitázó irodalom átlagos darabjainál jóval nagyobb hangsúlyt kap a gyönyörködtetés esztétikai szempontja is. Már a katolikus első megszólalása is jelzi, hogy a dialógus szerzője egyáltalán nem kezelte le ennek jelentőségét. A katolikus az unitárius számára elképzelhetetlen szép képekről és oltárokról beszél, s bár az unitárius a felszínen nyomban elutasítja az ilyen cifraságok és pompázatos dolgok minden változatát, valójában ez az undorról is beszélő kifakadás is jelzi, hogy ez egyáltalán nem könnyen emészthető probléma számára. Folyamatosan és görcsösen mondogatja, hogy nem jó gyönyörködni, mert az nem segíti az embert magasabb rendű céljai elérésében, ám másfelől szinte leküzdhetetlen kísértésként van jelen, hiszen a képekkel találkozva óhatatlanul, s „végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték.” Nem egy könnyen leküzdhető kihívásként jeleníti meg tehát a dialógus a képeket, s ez az unitárius valamiféle belső vívódására utal, amelyben az egyháza által képviselt álláspontnak nem csupán azzal kellett megvívnia, hogy a katolikusok hatékony eszközként használták a képek kultuszát, s ezzel népszerűsége tettek szert, hanem azzal is, hogy a képek bámulása az ő szépérzékét is megszólította. Az esztétikai szempontú hatásmechanizmus mögött az unitárius féltékenysége és irigysége is megcsillan ezekben a sorokban és némi bizonytalanságot érzünk a képeket szinte gondolkodás nélkül elutasító magatartása mögött.

Úgy tarthatjuk, hogy az ilyen szemet gyönyörködtető és irigykedésre okot adó kihívástól való menekülés eszköze dialógusunkban a kolozsvári könnyező Mária-kép szerepeltetése, mely jó ürügy az unitárius részéről a képek vitájának lezárására. A kolozsvári könnyező Szűz mirákulumairól számos kiadvány, leírás született. Az első könyv, amely a könnyezés csodatételéről beszámol Grueber Antal latin nyelvű könyve¹⁰⁰ 1736-ból, a csodák leírása folytatódik a jezsuita szerzetesek beszámolóival, ilyen kiadvány az 1819-ben Kolozsváron megjelenő *A' Kolosvári könyvező Szűznek historiája*¹⁰¹ című

⁹⁹ MsU 183/B, 199.

¹⁰⁰ Grueber, Antonio, *Historia thaumaturgiae Virginis Claudiopolitanae Honoritus Illustrissimorum Dominum Fratrum Ladislai et Gabrielis é Comitatus Haller de Hallerkő*. Claudiopoli Typis Academicis Soc. Jesu per Simonem Thadaeum Weichenberg. 1736.

¹⁰¹ *A' Kolosvári könyvező Szűznek historiája* Irattatott az ott lévő Jésum Társaságbeli Szerzetesek által. Most pedig Azon szentséges Szűz tiszteletinek gyarapodására, és Ájtatosinak lelki vigasztalásokra megszorítottván újra Nyomtattatott. Kolosvárt 1819.

dokumentum. Kovács Gyárfás 1898-ban kiadja a *Katholikus búcsújáró*¹⁰² című művét, Varjas Endre pedig egy évvel később *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története*¹⁰³ című összeállítását. A Mária-kép körüli kultuszról¹⁰⁴, a Hodigitria képtípus kialakulásáról¹⁰⁵, valamint a kép restaurálásának történetéről¹⁰⁶ több újabb keletű kiadvány is született. A kolozsvári könnyező Mária történetét illetően a források abban megegyeznek, hogy a füzesmikolai kegyképet Lukács mester készítette 1681-ben és eladta Kuptsa János oláh nemes embernek.¹⁰⁷ A tulajdonos ajándékozta a képet a mikolai templomnak, a feljegyzések és beszámolók szerint a kegykép 1699. február 15. és március 12. között könnyezett. A könnyezést kivizsgáló két inkvizítor Vizkeleti Zsigmond kolozsvári plébános és Bárányi László fehérvári plébános volt, akik 28 tanú vallomását vették jegyzőkönyvbe. Gróf Kollonich Lipót a kép őrizetét a jezsuitákra bízta és a képet Kolozsvárra szállították. A könnyező Mária képe óriási érdeklődést váltott ki, ezt bizonyítják a kegyképnek felajánlott adományok és ajándékozások. A képről számos másolat is készült, ilyenkor a hívők a másolatot hozzáértették az eredetihez, s ezzel a mágikus gondolkodást tükröző gesztussal mintegy megsokszorozták a csodatevő tárgy erejét. A képnek óvó-védő funkciót tulajdonítottak, ezért a hívők szerették volna otthonaikban is őrizni a csodatevő ereklye másolatát, ezért egyre inkább elterjedtek a sokszorosítások, így alakult meg a füzesmikolai képzőművészeti műhely és iskola, amely fő feladata a Mária kegykép terjesztése és másolatainak elkészítése volt.

Természetesen szellemesnek tekinthetjük a mindezzel szembe menő unitárius gyermeknek azt a fogását, hogy ha Mária sír a bajok idején, miért nem nevet a katolikusok térítési sikereit látván, ám másfelől a képkultusz ily olcsó esetének felidézése azt is megkönnyíti az unitárius számára, ne foglalkozzék tovább a képbámulás állandó és őt is fenyegető veszélyeivel: „Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnokségen, de mitől vagy, hogy vagy

¹⁰² Kovács Gyárfás, *Katholikus búcsújáró*, Szamosújvár, 1898.

¹⁰³ Varjas Endre, *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története*, Kolozsvár, 1899.

¹⁰⁴ Szikszai Mária, *Kegykép és mirákulum, A kolozsvári könnyező Szűz képének 18. századi mirákulumleírása*

(In: http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25900/EM_2008_1-2__005_Szikszai_Maria_Kegyek_es_mirakulum.pdf?sequence=1)

¹⁰⁵ Szikszai Mária, *Kegykép az idő sodrában. Egy kolozsvári Hodigitria* In: <http://korunk.org/?q=node/8811>, Korunk, 2008. február

¹⁰⁶ Benedek Éva, *A kolozsvári Könnyező Mária kegykép egyik 18. századi másolatának restaurálása* In: http://epa.oszk.hu/00400/00402/00010/pdf/ISIS_2010_065-070.pdf

¹⁰⁷ Ld. *A Kolozsvári könnyező Szűznek története*, Kolozsvár, 1819, 14.

egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy előmenetek vagy, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”¹⁰⁸

Dialógusunk tehát az unitáriusok kegyességi gyakorlatának, teológiájának bemutatása szempontjából jelentős 18. századi kéziratos dokumentum, mely a hitvitázó irodalomban kialakult retorikai gyakorlattól eltérően új kontextusba helyezi a képtisztelet, képimádás témakörét.

II. 1. 3. Szentkultusz, kegyességi gyakorlat, iskolázás

A képkultusz és a bálványimádás témakörének megvitatása után logikusan fordul a dialógus gondolatmenete azokra, akiket a képek „jelentenek”, vagyis a szentek, a Boldogságos Szűz és az ereklyék kultuszára, majd valamivel később a purgatóriumra és a bűjtre. Ezeket esetenként nagyon frappáns és szemléletes, de szokványos érvekkel utasítja el az untárius gyermek, figyelemre méltó tagoltsággal és részletezéssel foglalkozik ugyanakkor a csodák témakörével, amellyel a fentiekben már foglalkoztunk. Teológiai elemzésünk következő sarkalatos pontja a katolikusok és unitáriusok számbeli arányának és missziójának szembeállítása, így most ezt a kérdéskört érintjük.

Mivel a katolikus folyton-folyvást az unitárius orra alá dörgöli jelentéktelenül csekély számukat és ráadásul egyre fogyó voltukat, ő kénytelen foglalkozni hitsorsosainak a nagyvilágban, Európában és Erdélyben betöltött szerepével, s túlélési lehetőségeivel. Válaszainak legkevésbé izgalmas része, amikor hol csupán általánosságokban mozogva, hol alaposabban és tárgyyszerűbben érvelve figyelmezteti beszélgetőtársát arra, hogy a világ népességének egészét tekintve a pápista eklézsia egyáltalán nem a legnagyobb. A pápista által felvillantott nagy missziós sikereket láthatóan nagy bizalmatlansággal szemléli. Nemigen hallom, mondja, hogy ez vagy az az ország keresztyénné lett volna, másutt pedig a jezsuita missziókról látszólag nem tudván, arról beszél, hogy „Japóniába be sem mernek menni a pápisták, a törökök és sok nemzetek között csak csendesen viselik magukat.”¹⁰⁹

Érdekes idéznünk ebből a szempontból európai szemléjét: „Muszka ország soha pápista nem volt, Svéc és Dánia országok a pápista vallást fel hadták, Angliának

¹⁰⁸ MsU 183/B, 199.

¹⁰⁹ MsU 183/B, 183.

Scotiának, Hollandiának, Helvetiának, Olaszországnak, Németországnak, Magyarországnak, Erdélynek is nagyobb része a pápista vallást el hadta...”¹¹⁰

Ez az Olaszországot meglepő helyre soroló lista talán annak bizonyítéka is lehet, hogy minden valószínűség szerint domidoctus szerzőnk nem hazudott, amikor azt mondta, hogy nem járta be az egész világot. A besorolás ugyanakkor egy unitárius részről mégsem teljesen abszurd, s bizonyosan az lehet a háttérében, hogy tudott az egyházának dogmatikát adó nagy személyiségek, elsősorban a Sozzinik olasz voltáról. Egyfelől tehát igyekszik belekapaszkodni minden olyan adatba, amely a pápista eklézsiának az egész világra kiterjedő voltát cáfolná, másfelől pedig azzal próbálja zavarba hozni vitapartnerét, hogy Erdélyen kívül is vannak unitáriusok. Három, kissé rejtélyes, de azért nagy valószínűséggel kihüvelyezhető hely-megnyilatkozása is szól erről: 1. „Némely helyeken életét kockáztatja kivált a papok közül, kik az unitaria vallást megismerik, kevesen merik megvallani, példáink bőségesen vadnak, hogy tudós, szent életű pápistákból mennyi unitáriusok lettenek, és hogy életeket megtarthassák micsoda titkon adták ki magokat, és micsoda alattomba költöztenek bátorságosabb helyekre.” 2. „Ha egy országban az miéink háladatlanságokért Jel. 2. 1-7. szeretetlenségekért megengedte is szent vallásunkat elnyomattatni, de másutt, még eddig (noha kevés számmal is) napfényre hozta.” 3. „...ha mennél más országba meglátnád mennyi unitáriust találnál még ott is, hol nem gondolnád. Más valláson lévő tudósok közül is más országokban unitáriusok vadnak, csak hogy nemsok adják ki magokat, melyet benne nem jövallhatok.”¹¹¹

Nem az elhangzás, hanem a megidézett események sorrendjében közöltük az idézeteket, amelyek közül az első minden bizonnyal a reformáció évszázadára vonatkozik, s a pápistából unitáriussá lett és életük megtartására elmenekültek, minden bizonnyal az itáliai „religionis causa” imént említett tagjairól van szó, akik közül sokan előbb Svájcban, majd Lengyelországban és Erdélyben találtak menedéket. Mivel a második idézetben a már meghonosodott vallás elnyomásáról van szó, a legvalószínűbb a szociniánusok Lengyelországból való kitiltására gondolnunk, amelyről – mivel egy részüket közismerten Erdély fogadta be – itt mindenki tudhatott. A legrejtélyesebb talán a mű megírásának jelenéről, tehát a 18. század derekáról szóló harmadik, amely olyan tudós emberekről beszél, akik nem adják ki magukat. Úgy véljük, itt azokról a főleg németalföldi remonstráns és angliai tudósokról lehet szó, akik közül az unitáriusok jó néhányat

¹¹⁰ MsU 183/B, 175.

¹¹¹ MsU 183/B, 173-174, 179.

szövetségesüknek tartottak. Figyelemre méltó ez utóbbi nyilatkozatban az is, hogy szerzőnk nem tartja követendőnek azt, hogy nyíltan nem csatlakoznak hozzájuk.

Nem felesleges talán itt felidézni, hogy az elnyomott vallás eltitkolásának nikodémizmusnak nevezett gyakorlata nagyon heves vitákat váltott ki a 16. században.¹¹² A nehéz sorsot vállalók közül többen teológiai érveket munkáltak ki igazolására, míg a nagy reformátorok többsége ellenezte ezt, s különösen Kálvin alakított kíméletlenül hideg, az itáliai és franciaországi protestánsokat a mártírium elszánt vállalására rábírní akaró véleményt. Mint látni fogjuk, unitárius gyermekünk késznek mutatkozik a mártírsors elfogadására, ám javára írhatjuk, hogy ha mások esetében nem is javallja a színlelést, tartózkodik annak ostromozásától is. Ő maga persze a leghatározottabban elutasítja a pápista gyermek azon ajánlatát, hogy csak külsőképpen mutassa magát katolikusnak, s az apostolok példájára hivatkozva felháborodott nemmel válaszol a megismételt, közösségivé áthangolt kérdésre: „Hát azért nem lennél-e pápista, hogy más szín alatt oltalmaznád vallásodat?”¹¹³

Figyelmének középpontjában mégsem a nemzetközi unitarizmus, hanem erdélyi közössége áll. A mű befejező részében szenvedélyesen beszél arról, hogy ebben az országban szeretné megélni vallását. Olyan hely ez, ahol még szabad pápistából unitáriussá lenni, amire persze csak egészen kivételes szellemi horizontú és erkölcsiségű emberek vállalkoznak, hiszen a csatlakozás ebben az esetben nem anyagi vagy előmeneteli haszonnal, hanem éppen ellenkezőleg, károsodással jár. Bizony nem kizárt, hogy ehhez mártírnak kell lennie, ami persze nem olyan felszínes és csak a külsőre néző áldozat, mint amilyet a római pápa szokott lajstromozni. Ezt „számlálva nem tartjuk és a kalendáriumba fel nem jegyezzük”, mondja a pápistakénál tartalmasabb mártírfogalmat indokolva, amely szerint „az a mártír, aki Krisztusért való szenvedésével bizonytságot teszen a Krisztusról, ha szintén nem halált szenved is, ha pedig halált szenved, annál inkább mondathatik mártírnak.”¹¹⁴

Érdekes, hogy – amint láthattuk – a történelemben nem kiemelkedően jártos szerző ez alkalommal nem idegenkedik a történeti jellegű érveléstől sem. Előbb azt a tételt illusztrálja a bibliaiak után a magyarok történelméből vett példával, hogy Isten gyakran az

¹¹² Almási Gábor, *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában*, in: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Idikó, L'Harmattan, 2010, 33-66.

¹¹³ MsU 183/B, 192.

¹¹⁴ MsU 183/B, 202. A különböző felekezetek között kialakult eltérő felfogásokról ld.: *Protestáns mártírológia a kora újkorban* – Studia Litteraria: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének kiadványa, Debrecen, 2012/3-4. tanulmányait.

igaz úton járókat sújtja büntetéssel: „A magyarok is, mikor az pogányságra visszatértenek, azt hánták, hogy a keresztyénségben boldogtalanabb állapotjok vagyon, mint a pogányságban.” Mivel a szövegünk nem néhány visszaeső magyarról beszél, hanem a korábbi példákban emlegetett zsidókhoz hasonlóan a magyarok többségéről, a mondat igencsak meggondolkodtató. Az idézet szerint ugyanis volt a magyarok történetének egy olyan periódusa, amikor az egyszer már felvett keresztyénységet újra elhagyták, ismételten pogányok lettek, s ekkor azt hánytorgatták fel, azaz emlegették, hogy a keresztyénység időszakában nehezebb sorsuk volt, mint az újabb pogányságban. Ilyen történeti utat megengedő részletes történeti koncepciót Uzoni Fosztó István dolgozott ki, s helyezett el a Kénosi Tözsér István által megkezdett, s később reprezentatívva váló egyháztörténet élére.¹¹⁵ Ő ugyanis úgy látta, hogy a hunokkal azonosított magyarok már a Kárpát medencébe való első bejövetelük során felvették a keresztyénységet, ráadásul annak tisztább, a szentháromságtan kialakulása előtti változatát, s ezt követően eshettek vissza Ázsiába visszatért csoportjaik közül sokan a pogányságba. Unitáriusunk ugyanakkor minden bizonnyal még nem ezzel a kifejelett változattal találkozott.

A befejező részben a katolikus által elég rapszodikusán felvetett témák közül néhány, az egyházban meghonosodott kegyességi gyakorlat a tágabb művelődéstörténeti vonatkozásai miatt is méltó lehet figyelmünkre. A katolikus gúnyosan rója fel beszélgetőtársának, hogy „ti csak úgy könyörögtök, mint a pap előttetek mondja”. Az öntudatos válaszban aztán meghallgathatja a kioktatást arról, hogy a gyülekezeti imának éppen ez a teljesen regulázott azonos szöveget mondó közös áhítat a lényege, amelyben a gyülekezet épülését szolgáló templomban közösség teremődik, mert hát „mire való pedig az öszve gyűlés testtel, ha lélekkel való egyesülés nincsen.”

Nagyon egyértelmű párhuzamát találjuk meg ennek az 1749-1760 között keletkezett, és a szakirodalomban Agh Istvánnak tulajdonított első részletes unitárius agendában (*Modus rerum agendarum*). Itt a nyilvánosan, a gyülekezetekben elmondott imádkozás nagyon határozott kívánalmait olvashatjuk a közös imádkozás egyneműsítésére.¹¹⁶ Világosan megfogalmazódik, hogy az előjáró csak olyanokat kérjen

¹¹⁵ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.)

¹¹⁶ A mű két kézirat másolatban maradt ránk a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban, illetve az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárában. Első alaposabb méltatója az előbbi gyűjteményből közölte teljes szövegét: Bárh Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek.* In: Népi vallásosság a Kárpát medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember, szerk. S. Lackovics Emőke, Szöcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, 2007, 213-230.

Istentől, amit őt követve a gyülekezet minden tagja elmondhat. Ezután több pontban azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a pap által elmondott szövegnek olyannak kell lennie, hogy mindenki utána tudja ismételni, s ennek érdekében még a bibliusságról is le lehet mondani. Nem tartja helyesnek, hogy egyesek „minden könyörgésekben újabb szókkal, újabb, újabb dolgot emlegetnek.” A megoldás ebből következően az, hogy a papok tanulják be az ilyen imákat vagy ha erre képtelenek, írják le ezeket. Ettől határozottan el kell különíteni a magányos imádságokat, amelyekről dialógusunk unitáriusa is azt mondja, hogy az önálló megfogalmazásokkal csak a különös imádságokban élhet ki-ki a „maga házában.”¹¹⁷ A két megnyilatkozás teljes összhangja nagyon világosan mutatja, hogy a 18. század derekára komoly egységesülés zajlott le az unitárius egyházban is a kegyességi gyakorlat területén.

Konkrétságával tűnik ki a katolikus következő, dicséretbe csomagolt ajánlata: „Látom, jó elméd van, kár hogy nem tanulhatsz, nincs scholátok, az hol tanulj, köztünk jól tanítanak, jöjj a mi scholánkba, hiszen ha pápista nem lész is, tanulhatsz ott egy darabig.”¹¹⁸ Az unitárius ifjú természetesen átlát a szitán, tudni véli, hogy a szép ígéretek ellenére folyamatosan áttérésre unszolnák, s persze már attól is irtózik, hogy a katolizálás látszatába keveredjék. Van aztán az erről kibontakozó párbeszédnek egy inkább retorikai gyakorlatnak tekinthető része is: az unitárius gyermek jól neveltségről is tanúbizonyságot tévéen arra hivatkozik, hogy apja beleegyezése nélkül nem dönthet, s így aztán vita bontakozik ki arról, hogy mit is jelent apát és anyát megtagadni Krisztusért.

Jóval érdekesebb viszont, ami az erdélyi iskolák reputációja ügyében hangzik el: „Azt is mondá atyám, ugyan csak az minden tanítástok, hogy az gyermekeket bátorságra, s komédiázásra tanítjátok, de ha kinek esze vagyon, nagy korában is megbátorodik, ha soha pápista scholában nem járt is, ha mindjárt nem tud is térd-, s főhajtásokat, mikor esze lesz, megtanulja, ez világ eleget komédiáz velünk, csak azt játszódhassuk, megérjük véle, ilyenekkel tölti el nálatok az ifjúság drága ideit, s mikor felnő, semmit nem tud, mikor az ilyen apróság léha dolgoknak tanulásából kinő az ifjúság, akkor olyan filozófiával talán ilyen filozófiát tanítottak Szent Pál idejében is, melyet haszontalannak mond: Kol. 2. 6. terhelik szép éles elméjüket, melyet az ifjúság soha is meg nem ért, mikor beszél is, nem tudja, mit beszél, scholából kimenvén soha hasznát nem veszik, azt, mondja az Atyám, maguk beszélnek, kik tanulták, azért csak hír az köztetek mint tanítanak, de senki nem kívánja, az is csak hír, hogy nem bántják, nem verik a gyermekeket, nem olyan formán

¹¹⁷ Ld. erről: Balázs Mihály, *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről*, megjelenés előtt.

¹¹⁸ MsU 183/B, 213.

verik ugyan, mint mások, de ott is megsuprálják, ki megérdemli, vagy pedig enni nem adnak vagy ha adnak is, térden állva vagy külön a földre, az is csak hír, hogy köztetek a gyermekek csak deákul beszélnek, mert mikor alá, s feljárnak az utcákon, én ritkán hallom, hogy deákul beszélnének, úgylátjuk, nem lesznek jobb deákok közületek, mikor munkára kíváztatik mint közülünk, ha szaporábban szóltok is nálunknál deákul, ugyancsak ki tudjuk mi is magunkat beszélni.”¹¹⁹

Azért idéztük hosszasan ezt a részt, mert a protestáns és katolikus iskola és nevelési eszmény ritka szemléletes ütköztetése bontakozik ki az unitárius apa felidézett szavaiból. Ismeretes, hogy a katolikus iskolákban, különösen a jezsuiták intézményeiben meggondolt programok jegyében szervezték meg az iskoladramák látványos elemekben gazdag előadásait. Az unitárius apa szavaiban ez a külsőségekben tobzódás hitvány, s az egész világot átható komédiává lényegül át, s az ottani felszínes, a nemesek ízlésvilágát kiszolgáló pompa szociális töltetet is kap a katolikus ifjú további szavaiban, amikor arról beszél, hogy az ő iskoláikban nemesek társaságát élvezhetik a tanulók, ott nem kell „olyan tetves medicanusok közt tanulni, mint köztetek vadnak.”¹²⁰

A látványos komédia-előadások tehát a haszontalan külsőségesség szimbólumaivá válnak, s nem nehéz az itteni, az üres filozofálást is felölelő kifakadásokat összhangban látni mindazzal, amit korábban a képek tisztelete kapcsán tapasztaltunk. A neveléstörténet szakértőinek bizonyára érdekes lehet az arról való vetélkedés is, hogy melyik felekezet iskoláiban verik jobban a gyermekeket. Érdekes az is, hogy talán az unitárius látszik kissé határozottabban elmozdulni a magyar nyelven tanulás irányába, nem követendő eszmény még ez nála, de mégiscsak megfogalmazza, hogy vannak „deáktalan okos, kegyes emberek is.”

Ezeket követően jutunk el a kitartás és elszántság újabb hangsúlyozásáig, hogy aztán az elsietett és önkényes ítélkezéstől való intéssel köszönjön el az unitárius gyermek katolikus beszélgetőtársától: „...mert minnyájan elé állunk a Krisztus Itélő Széki eleiben...Ne ítéljete, hogy ti is ne ítéltessetek, mert aminemű ítélettel ítéltek, olyannal íteltettek. Ne kárhoztassatok, s nem kárhoztattok. Luk. 6. 37. Magad menthetetlen vagy oh ember, valaki mást kárhoztatsz, mert ugyan azonnal az mellyel mást kárhoztatsz, magadat kárhoztatod. Rom. 2. 1. Azért idő előtt semmit ne ítéljete, míglen el nem jó az Úr, ki a sötétségnek titkait világra hozza, és a szívnek tanácsit megjelenti. 1Kor. 4. 5.

¹¹⁹ MsU 183/B, 215.

¹²⁰ MsU 183/B, 216.

Jeruzsálemnek fiai s leányi ne sírjatok mi rajtunk, hanem ti magatokon sírjatok, és a ti magzatitokon. Luk. 23. 28.”¹²¹

II. 2. A *Dialogus* retorikai-poétikai elemzése

Már az eddigi, még csupán a teológiai témákra figyelő áttekintésből is kiderülhetett, hogy a mű retorikailag is igényesen megformált, az olvasó figyelmét elevenen tartani akaró szöveg. Az is belátható, hogy eszköztárának sajátosságait könnyebben meghatározhatnánk, ha meg tudnánk jelölni azt a szövegtípust, amelyhez a legközelebb áll, s amelynek korábban született darabjaiból esetleg merített is.

Az alábbiakban megpróbáljuk érvekkel alátámasztani azt az elképzelésünket, hogy szövegünk legközelebbi rokona a párbeszédes műveknek az a csoportja, amelyet reformációs dialógusnak – *Reformationsdialog*nak – nevez a szakirodalom. Ezt a kiindulópontot elfogadhatóvá teheti már az is, hogy éppen egy unitárius közegben született szöveg, az 1570-es évek elején keletkezett *Nagyvárad*i dialógus irodalmi mintáit keresve figyelt fel az ilyen németországi szövegekre Balázs Mihály¹²², s a német kutatás alapján képet adott kialakulásának legfontosabb fázisairól és retorikai-poétikai sajátosságairól. Ezek szerint Ulrich von Hutten környezetében formálódtak meg először az olyan szövegek, amelyeknek célja nem a különféle filozófiai vagy teológiai álláspontok pusztá bemutatása volt. Nem az itáliai humanizmusták által újra fölfedezett és aktualizált platóni-ciceróniánus típust imitálták tehát, de nem elégedtek meg azzal a típussal sem, amely Erasmus műhelyében alakult ki, s lett széles körben elterjedtté a *Colloquia familiaria* újabb és újabb kiadásaiban.

A Hutten környezetében előbb latin nyelven, majd németül is megjelenő típus legfőbb újdonsága abban állt, hogy nem bemutatni akart bizonyos filozófiai vagy erkölcsi álláspontokat, hanem arra törekedett, hogy meggyőzzön egy bizonyos álláspont helyessége felől. A korabeli retorikai besorolás szerint tehát nem bemutató beszédnem (*genus demonstrativum*), hanem a tanácskozó (*genus deliberativum*) tartományába tartoztak az így létrejött szövegek. A korábban a leleplező bemutatásban jeleskedő Hutten a *Dialogi novib*an olyan dialógusokat jelentetett meg, amelyeknek célja a megtérítés, vagyis az ő álláspontjának elfogadtatása.¹²³ Az újonnan kialakult típus jellemzője, hogy a cselekmény

¹²¹ MsU 183/B, 217.

¹²² Balázs, 1998, 185.

¹²³ Balázs, 1998, 185.

háttérbe szorul a dikció javára, a nyelvi barbárságnak a humanisták által oly előszeretettel üzőtt kritikája helyébe a keresztény kegyesség hiányosságainak bírálata lép. További eleme ennek a dialógustípusnak, hogy mellőzi a fantasztikum világát szemléltető jeleneteket. Ezt a típust fejleszti tovább a reformáció megjelenése. Az így létrejövő művek két egymást meggyőzni akaró ember vitáját ábrázolják, akik közül az egyik szereplő csupán egyszerű paraszti értelemmel rendelkező, tanulatlan, de a Biblia szavait kitűnően memorizáló és ennek megfelelően jól tájékozott laikus, míg a másik fél a tanultságra büszke, de tudatlan, a Biblia igazságaival szembenézni gyáva, s az anyagi jóléthez görcsösen ragaszkodó személy.¹²⁴

A kompozíciós jegyeket felsoroló kutatás¹²⁵ eredményeképpen körvonalazta ennek a dialógustípusnak a retorikai-poétikai szövegszervező elveit Balázs Mihály. A *Flugschrift*ként terjesztett korai dialógustípus jellemzője, hogy már a címadás sztereotíp, hiszen meghatározza a műfajt is sokszor: *Dialogus*, *Disputation*, *Colloquium*, *Confabulatio* stb. A műfajmeghatározáshoz jelző is kapcsolódhat: *christlich*, *frreundlich*, *göttlich*, stb. A címben legtöbbször megjelenik a szereplők feltüntetése, ez lehet foglalkozásra utaló (*Abt*, *Bauer*, *Burger*, *Münch*, *Narr* stb.) vagy a felekezeti hovatartozást jelölő (*Christ*, *Evangelischer Mann*, *Papist* stb.), de előfordulhat a keresztnév vagy a családnév megjelölése is (*Claus*, *Cuntz*, *Fritz*; *Erasmus*, *Faber*, *Luther*). A művek között arra is találunk példákat, hogy teljes névalakjukkal lépnek fel a szereplők (*Margaretha Böhemin és Anna Kollerin*), ezek – mint Balázs Mihály megállapítja – többnyire beszélőnevek, kivéve a történeti személyiségeket. A cím ugyanakkor utalhat a témára is (*das Wort Gottes belanget, wie christlich und evangelisch zu leben*). Több példa van arra, hogy a *Reformationsdialog Das Büchlein spricht* cím alatt vagy cím nélkül a könyv inti az olvasót a benne megfogalmazottak tanulmányozására, de az is előfordul, hogy ugyanezt a funkciót a párbeszéd rész végén levő összegzés vagy intés tölti be. Az ilyen sokszor *Brüderliche oder christliche Anrede* címmel közölt részben gyakran a szerző újólá összefoglalja a mű tanulságait.

Mielőtt annak vizsgálatára térnénk, hogy mennyiben figyelhetők meg ennek a dialógustípusnak a sajátosságai a most elemzendő műben, természetesen azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy tudhatott-e a 18. századi szerző erről a tradícióról. A kérdést különösen indokolttá teszi, hogy az ugyancsak Balázs által referált szakirodalom szerint ez a műfaj a

¹²⁴ A Nagyvárad komédiához hasonló mű Hans Sachs *Disputation zwischen einem Chorherren und Schumacher hrisliche Anrede* című 1524-ben megjelent dialógusa. A mű részletes elemzést ld.: Balázs Mihály, 1998, 187, 188, 189.

¹²⁵ Ld. Balázs, 1988.

16. század folyamán jelentős átalakuláson ment keresztül. Az átalakulásnak az a lényege, hogy a kialakulóban levő konfessziók igényeinek megfelelően már nem az új teológiai törekvés életrevalóságának és győzelmet aratni képes erejének megjelenítése kerül a középpontba, hanem a már diadalmaskodott dogmatika minél alaposabb és részletesebb bemutatása. Ennek az lett az eredménye, hogy a korábbi rövidebb terjedelmű rölapokat vaskos dialóguskötetek váltják fel, amelyek lehetőség szerint az adott felekezet dogmatikájának egészét tartalmazzák. Az így megjelent, szövegszervező eljárásaikban valójában a prédikációkhoz közelítő dialógusokban természetesen egyre inkább üres retorikai keretté vált a beszélgetőtársak szerepeltetése, hiszen valójában érvényes módon csupán az a szereplő szólal meg, aki a szerző álláspontját fejt ki, társának legfeljebb a gondolatmenetet előre vivő okos kérdés vagy látszat-ellenkezés marad feladatul.

Ez a folyamat természetesen nem hagyja érintetlenül az unitárius egyházat sem. Azt azonban érdemes leszögeznünk, hogy Pirnát Antal¹²⁶, Varga Imre¹²⁷, Latzkovits Miklós¹²⁸ és Balázs Mihály publikációi nyomán irodalomtörténeti konszenzus kezd kialakulni arról, hogy ez a folyamat éppen a párbeszédesebb művekben az unitáriusoknál a többi felekezethez képest jóval lassabban zajlott le, s mintha egy műfaji sokszínűség és tarkaság feltűnően sokáig meg tudott volna maradni. Ennek jele a 16. században, hogy az említett *Nagyváradi dialógus* 1570 táján íródik meg az 1520-as évek Németországában kialakult szemlélettel, de talán ennél is fontosabb, hogy még hosszabb ideig mutathatók ki műfajilag nagyon nehezen besorolható, s a tanító szándékot valamiképpen az érzékletességre törekvéssel összeegyeztetni akaró szövegek. Természetesen nem részletezhetjük, miképpen van ez jelen a *Válaszúti komédiában* vagy Jacobus Palaeologus latin nyelvű, de újabban magyarul is olvasható műveiben.¹²⁹ Érdemes viszont felfigyelni arra, hogy még a 17. századból is van adatunk olyan párbeszédesebb műre, amelyben a *reformációs dialógus* korai időszakát felidéző módon egy prédikátor és egy paraszt a szereplő. Az 1638. április 23. és május 16. között üléselő gyulafehérvári országgyűlést követően, de a dési egyezséget megelőzően már megkezdődtek a radikális antitrinitáriusok és szombatosok elleni vizsgálatok, melynek első eredményeként május 23-án jegyzéket készítettek a Kolozsváron elkobzott, többségében nonadorantista művekről.¹³⁰ Ezen szerepel a következő tétel is: *Kérdezkedő*

¹²⁶ Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 73/5, 527-555.

¹²⁷ Varga Imre, *Protestáns iskoladrámák*, Budapest, 1989.

¹²⁸ Latzkovits Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16-17. századi Magyarországon*, Budapest, 2007.

¹²⁹ *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból.* Ford. Nagyillés János. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály, Budapest – Kolozsvár, 2003.

¹³⁰ Ld. Dán Róbert: „*Libros et fragmenta Judaicam professionem redolentes.*” In: MIOK Évkönyv, 1983/84, Budapest, 1984, 82–94. Ld. még EOE. X. 165–167.

könyvecske rövideden, az igaz vallásnak minden részeinek megmutatásáról, *personae interlocutores: praedikator, paraszt*. Itt minden valószínűség szerint egy kéziratban terjesztett műről volt szó, amelynek a szövege persze nem maradt ránk.

Másfelől talán nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy még a 18. századból is vannak nehezen besorolható szövegeink. Feltétlenül ilyennek tekinthető az a *Colloquium*, amely egy olyan kolligátumban maradt ránk, amelyet a 19. század legelején másoltak le, s amelyben ezt a poétikailag is rejtélyes és rendhagyó szöveget a két nagy 16. századi párbeszédes mű a *Válaszúti komédia* és a *Nagyváradi dialógus* fogja közre.¹³¹ A további és már korábban is ismert változatokból ugyanakkor az is kiderül, hogy ez az összeállítás egyáltalán nem lehetett kivételes, tehát ezeket a régi szövegeket másolták, még ha retorikai-poétikai sajátosságaik pontos rögzítése nem is lehetett az elsődleges szempont. Szerepet játszhatott ebben a megőrzésben a kolozsvári kollégiumi gyakorlat is. Sajnos kevés információval rendelkezünk az ottani iskolai színjátszásról, de néhány újabban előkerült dokumentum mintha ugyancsak egy sokszínűség megmaradásáról tanúskodna.

A Körmöczy János életművének újrafelfedezésére irányuló munkálkodás során került elő például egy olyan kolligátum¹³², amely az ő kolozsvári tanulmányai során összeírogatott műveket tartalmaz. Ebben a kolligátumban a különböző alkalmi jellegű szöveg között több *vetélkedés* műfaji megjelöléssel szereplőt is találunk: az *Egy remetének és egy valakinek arról való vetélkedések vajon meg kell-e házasodni vagy nem*¹³³ címűben természetesen az utóbbi álláspont képviselője győzedelmeskedik¹³⁴, míg a *Rövid vetélkedés, melyben egy remete, kit a csiklandó vérnek pauszálása a magányos élet csendességére kárhoztatott, beszélget egy heves politicussal*¹³⁵ címűben valójában a

¹³¹ Latzkovits Miklós, *Colloquium (Szövegközlés és értelmezési kísérlet)*. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997, 327-353.

¹³² Quart. Hung. 3052. *Poesis Hunno-Latine Joannes I Körmöczy. (Alkalmi versek és prózai szövegek gyűjteménye, (1786 -1806)*. Eredeti kézirat. 140. f.

¹³³ Quart. Hung. 3052, 93-98.

¹³⁴ A vetélkedés szellemes hangvételben tárgyalja meg a házasság mellett és ellen felhozott érveket, a zárszót Politicus mondja ki, meggyőzve ezzel az olvasót a házasság intézményének győzelméről. Néhány részletet közlünk a szövegből, hogy bemutassuk a szóban forgó vetélkedés nyelvezetét, szellemes, rímekbe szedett mondatszerkesztését. Alább néhány szemléletes mondat a szövegből: Remete: „Nem visel az Asszony bajuszt, szakállat, tehát nem is ember, hanem csak egy állat. ...Házasodni, tudd meg, bevett rendetlenség, Feleség többire csak fele ellenség. Ellenséget vened csupa esztelenség, Tudd meg majd elpusztít az egyenletlenség. Én úgy élek, halok, hogy magamé légyek, Azon lészek, párom keresni nem mégyek, Ügyekszem magamból, hogy rabot ne tégyek, Ezért feleséget feltettem, ne végyek”¹³⁴ László Politicus válasza: „Párom az házasság, de az egyezségnek, Útja nem az harcnak, hanem békességnek, Végy feleséget, s hagy békét a szentségnek. Kérde: mi jót hozhat néked az házasság? E csupa szeretet, öröm és nyájasság, Nincs soholt e földön e kívül vígasság. Meg kell házasodni, fenn áll ez igazság. Sors ez is, ebben minden díszességes, Minden más édesség felett édességes, Minden dologban két hív szív egyezséges, Ezt mind helybe hagyja, aki feleséges.”¹³⁴

¹³⁵ Quart. Hung. 99/b-113/b

különböző diszciplinák küzdelmét figyelhetjük meg¹³⁶, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy egy nagyon régi iskolai műfaj modernizált átalakulásáról van szó.¹³⁷

Természetesen az is világos, hogy a vetélkedés nagyon gyakran valójában a leghagyományosabb káté megjelölésére szolgál, amint egy ugyancsak az OSZK-ban olvasható 18. századi tétel („*Ez Isten s Isteni dolgok felől elmésen s fontosán ítélet tétellel értekező munkácskának első része. A Szent Írásról első vetélkedés...*”) esetében.¹³⁸

Mindezt dialógusunk közvetlen közelében is megfigyelhetjük, mert többször ilyen, a káté funkciójához közelítő munkák társaságában örökölt meg, s arra is van példa, hogy hangzatos vagy legalábbis nyelvileg is erős polémiát sejtető cím mögött, valójában egy nagyon egyszerű káté vagy káté-kivonat rejtőzik.

Ilyen az *Agyas elmétől gondolt, csekély elmék ütköztető csúfos ellenvetések megfejtése* című művecske, amely azt sugallja, hogy önmagukat legalábbis nagyon okosnak gondolt elmék cáfolata következik. Lakó Elemér katalógusa ezt is dialógusnak tünteti fel, s abból a szempontból jogosan, hogy valóban kérdésekből és feleletekből áll. Azt azonban, hogy kik között zajlik le az eszmecsere, nem tudjuk és semmiféle beszédsszituáció nem bontakozik ki. Valójában csak bekezdések jelzik és különítik el egymástól a kérdéseket, illetve a dolgok kifejtésére vonatkozó felszólításokat, s azt is csak néhol tünteti fel a szöveg, hogy responsiót, választ olvashatunk. A jelöletlen bevezető, majd jelölt módon az Atyára, a Fiúra és a Szentlélekre vonatkozó 27 kérdés, illetve megjegyzés alkotja a szöveg vázát:

1. Unitárius vagy-e?
2. Ez a ti vallásotok csak minapi?
3. Kevesen vagytok?
4. Hagyd el azt a vallást, lásd e, e világ csak kárhozat és uszít érte?
5. Ezen a te vallásodon semmi nagyrendű emberek nincsenek?
6. Átkozott, ki emberben bízik.

¹³⁶ A vetélkedés a különböző tudományok bemutatkozása és versengése egyes szám első személyű elbeszélő módban. A bevezetőben így szól a mű az olvasóhoz: „Mint egy friss Gavallér állok előttetek, Hogy nagyobb nem vagyok, arról mit tehetek. A Krisztus feltámadt örömet hirdetek, Ilyen szép versemért jól megfizessetek. Vége” (fejezet címe: Paschalis)¹³⁶

¹³⁷ Quart. Hung. 3052, 93-98, 99-113.

¹³⁸ Quart. Hung. 3054. A szöveg 18. századi nem teljes másolat, terjedelme 264 oldal. A mű sorra veszi a dogmatikai kérdéseket, vitapontokat, így vetélkedést olvashatunk többek között a Szentírás tökéletességéről, világosságáról, olvasásáról, az Istenről, a szentháromságról, Krisztusról, Krisztus preegzisztenciájáról, a Szentlélekről, az eklézsiáról, a szabad akaratról, az eredendő bűnről, a predestinációról, az üdvözülésről, a keresztegről, az úrvacsoráról. Az unitárius szemléletű mű több kéz munkája, mindegyik vetélkedés bemutatja a katolikusok, reformátusok véleményét, majd a fejezetek végén az unitáriusok bővebb értelmezését olvashatjuk az éppen aktuálisan megvitatott témáról.

7. Miképpen hiszed az Atyát?
8. Miért hívja a Szentírás egyedül valónak?
9. Lehetnek-e az Istenben különböző személyek?
10. Kinek hívhatja magát ez a halhatatlan Úr?
11. Hívhatja-e magát ez az Isten valahol a Szentírásban Szentháromságnak?
12. Sehol nem?
13. Hát miért szól az Írás az Isten felől sokaságot jegyző néven?
14. Mutasd meg a Szentírásból, hogy egy ember sokaságot jegyző igével szólhasson magáról egyesképpen?
15. Miért keresztelkedünk Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében, ha nincs háromság egy Isten a Szentírásban?
16. A Szentírásban világosan van a háromságban való egy Istenség, mint I. Joh. 5. 7. Hárman vannak, kik bizonytságot tesznek, Atya, Fiú, Szentlélek?
17. Mit vallasz a Fiúról?
18. Vallod-e, hogy a Krisztus örök időknek előtte, az Máriától való születésének előtte világosképpen lett volna?
19. A Krisztusban hány természet van?
20. Tulajdoníttatik-e az Új Testamentumban a Krisztusnak a teremtés?
21. Vallod-e a Krisztust Istennek?
22. Jeremiás átkozottnak mondja, ki emberben bízik?
23. Mit vallasz a Szentlélekről?
24. Van-e a Szentléleknek személye?
25. Miért írja hát a Szent Lukács, hogy a Krisztusra a Szentlélek testi ábrázatban, mint egyéb galamb reászállott?
26. Kell-e a Szentléleknek könyörögni?
27. Hát kinek kell?

A válaszokból aztán kiderül, hogy művelt, tájékozott unitárius fél áll szemben egy inkább tudatlan, a Biblia szövegében járatlan szereplővel, de a felsoroltakból is látszik, hogy a nyelvi jellemzés elmarad. A mindössze 6 oldalas szöveg kohézióját a tájékozott és jól értesült unitárius beszélő tanítása, bibliai szövegmagyarázata biztosítja, vitapartnere kommunikációja jórészt csak kérdésekre szorítkozik. A művecskében alkalmanként megfigyelhetjük az unitárius partner szókincsének gazdagságát, argumentációjában

szemléletes-képszerű példákkal él ellenfele kioktatásánál, de a dialógusunkhoz közelítő stilisztikai eszköztárat, az élénkítés nyelvi elemeit itt hiába keressük.

Ezen a háttéren különösen erősen domborodik ki, hogy a *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című dialógus erőltettség nélkül rokonítható a reformáció korai időszakában kialakult dialógustípussal, jóllehet a terjedelmessé tevő tanító szándék elhatalmasodásának jegyei is kimutathatók. Áttekintésünket a címmel kezdve, konkrét kereszt- vagy vezetéknév nem jelenik meg, de a műfajmegjelölés és a felekezeti hovatarozás szerepel amazok zöméhez hasonlóan, a szereplők foglalkozása feltüntetésének pedig megfeleltethető a beszélgetőtársak életkorára történő utalás, s ezzel mintegy társadalmi státuszuk megjelölése (gyermekek). A további megfeleléseknek természetesen korlátot szab, hogy mivel a 18. századi Erdélyben szóba sem jöhetett az ilyen művek kinyomtatása, a kép és szöveg együttesen beszéltetésétől a címlapon el kellett tekinteni. Talán a kéziratos léttel függhetnek össze a további redukciók is. Dialógusunkban nincs utalás hely- és időpontra a mű elején, elmarad a szereplők felsorolása, az arra vonatkozó kijelentés, hogy a szöveg mindenben hű a valóságban megtörténtekhez, valamint a bibliai mottó vagy előszó is.

Egyáltalán nem rendkívüli azonban, hogy a körülményekre való utalás helyett a tulajdonképpeni párbeszéd adja a szöveg egészét, s az exordium implicit legyen (amíg az explicit bevezetés esetében az első megszólalás előtt néhány soros szöveg vázolja fel az alaphelyzetet, az implicit bevezetés során magából a párbeszédből bontakozik ki a szituáció).¹³⁹ Itt erről van szó, a cselekménynek sem a helyszíne, sem az ideje nincs rögzítve a műben. A személyek tulajdonságait tárgyaló leírások szintén hiányoznak belőle. Egyedül a családjukkal kapcsolatos megjegyzések azok, amelyek nem a hitvita részelemei, de az utánuk következő mondatok már a két vallás összeütközési pontjait vázolják fel. A szerző nagy „lehetőséget” aknázhat ki azáltal, hogy az unitárius és a katolikus vallás dogmatikájának részletes megtárgyalására és összehasonlítására két gyermeket szerepeltet dialógusában. A gyermekek esetében – gondoljunk életkori sajátosságaikra – indokoltnak tűnhet a két vallás tételeinek részletes bemutatása, interpretálása.

Ezt olyannyira fontosnak tartotta a szerző, hogy három esetben, talán nem véletlenül, a szöveg elején, közepe táján és a végén megerősítő utalást iktatott be a szövegbe. Az első esetben a Biblia olvasásáról szólván a pápista gyermek kijelenti, hogy „mi ugyan nem igen olvassuk az szent írást, én is, mivel gyermek vagyok, annál inkább

¹³⁹ Balázs Mihály, 1998, 191.

nem tudom, de megkérdem a paptól.”¹⁴⁰ A másodikban az unitárius utal arra, hogy a katolikusok lélekszámát illetően a tanítójától szerzett ismertekre támaszkodik: „csak Európában is sok helyen több a pap, mint a hallgató, úgy hallottam a praeceptoromtól.”¹⁴¹ A harmadik esetben az unitárius gyermek a következőképpen reagál a katolikusnak arra az ajánlatára, hogy menjen át az ő iskolájukba: „De megmondom apámnak, híre nélkül semmit nem merek cselekedni, Péld. 23. 22. Sir. 3. 2..még a vallásomat sem hadnám el híre nélkül, penig a vallásban nem szabad parancsolni.”¹⁴²

Hagyjuk most figyelmen kívül azt a harmadik esetet még különösebbé tevő paradoxont, hogy az apja megkérdése sem egyszerűen a gyermeki engedelmességből következik, hanem ennek is bibliai megalapozást kell kapnia. Koncentráljunk most arra, hogy a gyermeklét hangsúlyozása sem egyértelmű. Igaz ugyan, hogy egyfelől segít abban, hogy ébren tartsa a párbeszéd nyitóhelyzetét, emlékeztessen arra, hogy gyermekek a beszélgetőpartnerek, másfelől ez az emlékeztetés újra és újra utal az egész műfajt terhelő megoldatlanságra is. Itt iskolázatlan, tanulmányaikat éppen csak elkezdő gyermekek folytatnak elmélyült társalgást az eucharisztia vagy a szentháromság súlyos kérdéseiről. Ez a motívum persze nem kevésbé paradox, mint az, amikor Hans Sachs dialógusában az elkészült papucsával a kanonokhoz beállító suszter Luther műveinek naprakész ismeretével felvértezve fejtette ki azt a megigazulást, amely szerint egyedül a hit által üdvözülünk.

Érdemes rögzítenünk azt is, hogy az ilyen kitételeknek nincsenek a szövegben kompozicionális következményei. Nem lép fel új szereplőként sem a katolikus pap, sem a protestáns iskolamester, de még az unitárius apa sem. A célba vett tekintélyek tehát szinte észrevétlenül okítják ki neveltjeiket, s ennek megfelelően bármifajta közbeékelés vagy szünet nélkül folytatódik a gondolatmenet. A harmadik esetet idézve a következő megszólalásban már mondja is unitárius gyermekünk az eredményt: „Megmondám apámnak, azt monda, nem hogy más vallású scholába nem adna, de inkább ha maga vallásán lévő scholát nem kaphatna, tudatlanul akarna felnevelni.”¹⁴³

Mint a fentebb közölt felsorolásból kiderül, a *Dialogus* népszerű, közkedvelt olvasmány lehetett a 18. században, s valószínűleg nyelvhasználata, a hétköznapi ember számára érthető szóképei, verbális fordulatai is hozzájárultak ahhoz, hogy több példányban lemásolták és terjesztették. Ráadásul ezek használta bizonyos egyénítéssel is történt, hiszen megállapítható, hogy elsősorban az unitárius gyermek megnyilvánulásait jellemzi egy

¹⁴⁰ MsU 183/B, 148.

¹⁴¹ MsU 183/B, 176.

¹⁴² MsU 183/B, 213.

¹⁴³ Msu 183/B, 214.

sajátos nyelvi gazdagság. Meg kell említenünk, hogy a katolikus félről sem állítható, hogy nincs felruházva egyéni jellemvonásokkal. Ő nyilvánvalóan szerényebb felkészültségű, mint beszélgetőtársa, viszont ehhez a nyelvileg is szegényesebb hangoltsághoz jóindulatú kíváncsiság társul. Ez teszi őt képessé arra, hogy meghallgassa az unitárius esetenként nem rövid prédikációit. Jellemzi őt az a kicsit együgyűre szabott, de gyermekies dicsekvés is, amely nagymértékben hozzájárul a különböző témák összefűzéséhez, a katolikus gyermek mindig talál valami olyasmit a katolikus hitéletben, amellyel dicsekedhet, s amelynek hiányát odadörgölheti a prédikációrészletről prédikációrészletre haladó unitárius orra alá. Jóindulatúságának bizonyítéka az is, hogy az egyik nagy eretnekezés közepette mégiscsak képes kimondani: „ne haragudjál, látom jó gyerek vagy.”¹⁴⁴

Az alábbiakban ennek a nyelvi egyénítésnek a leglátványosabb példáit igyekszünk bemutatni, az idézeteket azzal a szándékkal válogattuk össze, hogy szemléltessük a dialógus leghatásosabb stilisztikai fordulatait. Az unitárius fél hétköznapi szófordulatokkal, hasonlatokkal, metaforákkal, szemléletes-képszerű elemekkel reflektál a pápista gyermek már-már megmosolyogtató, műveletlenséget és tájékoztatlanságot tükröző kérdéseire.

Dialógusunk exordiumából körvonalazódik a szituáció, amelyben a két gyermek összeütközése, véleménykülönbsége rögtön megmutatkozik, s a beszélgetés átcsap az eretnekség témájába: „Pápista: Micsoda valláson vagy Barátom?

Unitárius: Miért kérdezed az én vallásomat?

Pápista: Csak akarnám tudni, mert én nem örömet társalkodom másféle vallású emberrel.

Unitárius: Csuda dolgot beszéllesz, hiszen azt beszélte nekem az Atyám idejében olyan szép dolog volt, senki nem kérdezte a másiknak vallását, sőt sokáig együtt laktanak, egyik sem tudta a másik vallását, mégis barátságban éltenek; akárki mit higgyen, csak emberséges ember legyen, lehet vele társalkodni, én sem viselek más vallására gondot, csak a magaméra, ki-ki amint szokták mondani a maga kádjáról dézsmál.

Pápista: De eltelt az az idő, más állapot van most, nekem nem szabad barátkoznom más vallásúval, se prédikációjára járnom, se könyveit olvasnom nem szabad.

Unitárius: Miért? Talán Apád nem engedi?

Pápista: Goromba: nem azért hogy Apám nem engedi, hanem az eretnekekkel nem szabad társalkodni.”¹⁴⁵

¹⁴⁴ MsU 183/B, 214.

¹⁴⁵ MsU 183/B, 147.

A Szentírás magyarázatánál is metaforikus képsorokkal él az unitárius gyermek: „Nem mondhatjuk, hogy a Krisztusnak nem kellett volna e világra jönni, és mindenekért meghalni, mert sokaknak feltámadásokra vagyon és szent tudománya sokakban az Istennek ereje. Ha Istennek beszéde sokakban halálnak illata az halálra, másoknak életnek illata az életre 2Kor. 2. 16.”¹⁴⁶

A *Dialogus*ból kiderül, hogy a pápista gyermek ritkán forgatta a Bibliát, ezzel szemben az unitárius annál járatosabb a Szentírásban, gondolatait most is költői képekkel – metaforával és a megszemélyesítés eszközével – fejezi ki: „Aki olvasni nem tud, szebb dolog magát a Szent Írást olvasni, mintsem más szájából hallgatni, mert a kútfő tiszta lévén a folyamok gyakorta megzavarodnak.”¹⁴⁷

„Hátha minden a maga könyveiből akar bizonyítani, mikor lesz vége? – kérdezi az így fenyegető káosztól rettegő katolikus, de az unitárius rögtön képes a nagyon szemléletes feleletre: ...Mikor két ellenséges tábor összemegy, mindkét félnek puskája, kardja vagyon, rendet tart, mégis egyik félnek a puskája jobban talál, kardja jobban szel, a másik felet meggyőzi, az ilyen lelki dolgokban is egyik jobban fordítja az Írást, mint a másik”¹⁴⁸

Az unitárius gyermek a vallásához való hűségéről tesz tanúbizonyságot, mikor kifejti, „nehéz a vallást változtatni, mert az nem olyan, mint az ing, hogy csak ki és beforgassa az ember.”¹⁴⁹

A dialógusban többször is megmagyarázza az unitárius vitapartner a Biblia képes nyelvét a pápista gyermeknek, így történik ez a misei áldozás témakörénél is: „Azokat a szókat ugyan: Ez az én testem, világosan láthatjuk, hogy a Szentírásban vannak, távol is legyen tőlünk, hogy tagadjuk, de azt az értelmet, mely szerint értitek ott lenni nem látjuk. Így a Krisztus magát mondja ajtónak, mégpedig bizonyly Jan. 10. 7. 9. juhok pásztorának Jan. 10. 11. 14., útnak Jan. 14. 6. szőlőtőnek Jan. 15. 15., mégis senki azt úgy nem érti, hogy az Krisztus az az ajtó, az az út volna, kin mi járunk, vagy az a pásztor, ki közöttünk a juhot őrzi, vagy az a szőlőtő, melyet a szőlőben kapálnak, az hívek a szőlőben való szőlővesszők volnának, és az Isten ott napszámos volna, hanem ezek hasonlatosság szerint tulajdonítatnak a Krisztusnak.”¹⁵⁰

Mikor a pápista gyermek vallása elhagyására buzdítja ellenfelét, az unitárius azt fejtegeti, hogy az unitárius vallást világi dicsőségeikért hagyják el a hívek, s jó jellemrajzot

¹⁴⁶ MsU 183/B, 153.

¹⁴⁷ MsU 183/B, 152.

¹⁴⁸ MsU 183/B, 155.

¹⁴⁹ MsU 183/B, 155.

¹⁵⁰ MsU 183/B, 167-168.

fest a tömeggel együtt sodródó emberekről: „Télben, ha béesik egyik juh a jég alá, a többi is utána ugrik, gondolván, hogy arra kell menni, de én nem tanulok tőlük, hanem mire lelkiismeretem viszen, azt cselekszem.”¹⁵¹

A Krisztus személyéről szóló vitapontnál felszínre kerül a régi római hit és a korabeli katolikus vallás összehasonlítása. Az unitárius szemléletes költői képekkel, hasonlatokkal él ellenfele elméjének felvilágosítása céljából, mikor arról fejt ki véleményét, mennyire eltávolodott a római katolikus egyház a régi római eklézsiától, ahova maga Szent Pál is levelet írt: „az ellenséges ember akkor hinti a konkolyt, mikor mások alusznak, hogy a vetést észre ne vegyék, csak növekedését. Mikor az ember elveszti útját, akkor veszi észre magát sokszor, mikor már céljától messze távozott, akkor tudja, mikor és hol vétette el, akár ne, mégis látja, hogy nem jó helyen jár... ha valakit a sárban látok, ámbár ne tudjam is, mikor esett oda, mégsem mondhatom, hogy nincs a sárban... Ha valakit gyermekségétől fogva nem láttam míg felnőtt, bizonyosan tudom mégis abból, hogy régen kisebb volt, akár tudjam hol, mi formán, mivel s meddig nevededett, akár ne. Ha valamely jóindulatú ifjúnak látom feslett erkölcsét, akár tudjam hol s mikor, kitől szíttá be, akár ne, mindazonáltal bizonyos vagyok. Ha valamely tudatlan embert azután tudóson látok, akár tudjam kitől, mint mikor és hol tanulta, akár ne, de összevetvén az mostani állapotát, látom, hogy tudós. Mikor látok valamely romladozott épületet, nem tudom megmondani, mikor kezdett bomlani, mégis mivel látom, hogy nem új, bátran el merem mondani, hogy romló félben vagyok.”¹⁵²

Az unitárius szinte minden vitapontnál hasonlatok és metaforák sorát zúdíttja ellenfelére. A pápista térítési szándékára például így reagál: „Mit tehet arról valaki, hogy én azt nem hihetem, amit ő hiszen? Vagy a fehéret feketének nem mondhatom? Sőt, én is mit tehetek arról, hogy a dolgot másképpen nem érthetem, hitesse el velem, ha el nem hitetheti, ne reám haragudjék, hanem magára, ne is mondja azt, hogy én vakmerőségből, hanem a természetnek erőtlenségéért vagy ellenkezéséért, ha helyes volna, ő is úgy haragudhatnék rája, mint ő másra, hogy egyebet nem hiszen, más is mondhatja neki, hogy vakmerő. A sárgaságban levő embernek senki vakmerőségből nem tulajdoníthatja, hogy csak sárgát lát, s egyebet nem láthat, a jól lakott emberben nem vakmerőség, hogy többet nem ehetik, a gyermekre is senki nem haragudhatik azért, hogy annyit által nem láthat, mint a nagy ember.”¹⁵³

¹⁵¹ MsU 183/B, 174.

¹⁵² MsU 183/B, 180-181.

¹⁵³ MsU 183/B, 185.

A katolikus gyermek vallása régiségével kérkedik a műben, s erre a vitapontra is megvan az unitárius megfelelő válasza, egyrészt gyermeki korára hivatkozik, így nem tudhatja, mikor kezdődött a pápista vallás, de mivel a Szentírásban nem szerepel a pápista vallás, így az unitárius vallást tartja régebbi keletűnek. Másrészt ennél a kérdéskörnél unitárius szereplőnk belebonyolódik a régi és új dolgok szembeállításának fejtegetésébe, míg végül az új melletti érvelése kerül gondolatmenetének fókuszába. Az összeütközésből kiviláglik az unitárius felekezet szegénysége, vagyontalansága, ezzel szemben a katolikusok több templom és iskola birtokosai, egyházi méltóságai – papjaik és püspökeik – cifra ruhákat viselnek. Az idevonatkozó szóváltást hosszabban célszerű idézni, mivel az unitárius érveléstechnikáját jól tükrözi színes előadásmódja, változatos kifejezőkészlete.

„Pápista: Tü nektek ha mi kevés papjaitok vannak, püspökjeitek voltak, azok is csak szegények, rongyosok, tudatlanok, de nálunk méltóságos urak, gazdagok, tudósok?

...De nektek nincsen is igaz papotok, csak praedikátorok azok?

U.: Az papnak tisztí az, hogy Isten akaratát jelentse meg, a népnek, Istennek könyörögjön, Istennek áldozatot mutasson be...”¹⁵⁴

„Az unitárius ember olyan sokat él, mint a pápista, a pápista úgy vénül, mint az unitárius, mind a két fél meghal, és mások következnek utánuk, de mégis azoknak az újaknak, ha nem régi emberek is, lehet igaz vallásuk és soknak, ha nem régi emberek is, lehet igaz vallásuk és sokszor az ifjú jobb a vén embernél, tehát a vallásoknak igazsága sem mutatódik abból, hogy régben vallják, hanem hogy amit vallanak, éppen olyan régi, mint az Apostolok vallása. Ha az régiség valamely dolognak jóságát bizonyítaná, végtére az hazugság is lassan, lassan igazságra változnék és az ördög angyallá. Egy idős is lehet az hamisság az igazsággal, vagy ha nem egyidős is, nem sokkal ifjabb, mivel a konkoly a búzával együtt szokott nőni, vagy csak hamar a búza után.”¹⁵⁵

Mindez különösen hitelessé válik azáltal, hogy unitárius gyermekünk afféle új Sylvester Jánosként több alkalommal magyarázza meg ellenfelének a Biblia szimbolikus nyelvhasználatát, metaforikus képvilágát. Ezt látjuk, amikor az unitárius számtalanszor hivatkozik érvelésében lelkiismeretére, azt állítja, nem tudna tiszta lelkiismerettel más vallást hinni, ha hazudna is, nem jó lelkiismerettel szólna:

„Ha valaki fejemhez fegyverrel áll, s azt mondja: ha meg nem tagadod, hogy vagyon Isten, ha azt mondod, hogy nem félsz a haláltól, meg kell halnod, hazudhatom ugyan azt, de akár mint fenyegetsen vagy ígérjen valaki, el nem hihetem magammal, hogy

¹⁵⁴ MsU 183/B, 165-166.

¹⁵⁵ MsU 183/B, 163.

Isten ne legyen, a fehér fekete legyen, és mikor a fegyver fejem felett vagy, hogy az haláltól ne féljek.”¹⁵⁶

Jó példa a szimbolikus nyelvhasználatra a *Dialogus* későbbi fejezetében előforduló konfliktus, melyben a pápista gyermek így próbálja motiválni az unitárius felet: „Légy pápistává, mert ezután is csak azzá kell lenned, a Krisztus megjövendölte, hogy egy akol és Pásztor léssen. Jan. 10.16.”¹⁵⁷ Az unitárius most is megmagyarázza a Biblia metaforikus nyelvhasználatát: „A Krisztus nem jövendöli azt, hogy minden embernek pápistának kell lenni, mint abból azt gondolod, hogy mindenek pápistákká lesznek, én is gondolhatom, hogy mindenek unitáriusokká lesznek és akkor leszen egy akol, s egy pásztor. De a Krisztusnak más célja vagy. Ezen jövendölés megvagy az Ezekielnél is az 37. 22, az holott az jövendölésnek értelme az: hogy az Isten a pogányok közé elszéledett zsidókat egybegyűjti és visszahozza Izrael földébe, hogy egy akolban és egy pásztorság alatt legyenek...mert azt mondja a Krisztus: vannak még olyan juhok is, kik nem azon akolból, azaz nem a zsidók közül valók és mikor már a Krisztus azokat az ő eklézsiájában hozta, akkor lőtt egy akol, és a Krisztus jövendölése nem ezután telik be, hanem már betelt, mikor a pogányok is bévették az evangéliumot, és megismerteti a Krisztust pásztornak, fejedelemmé lenni, eggyé lévén a Krisztusban mind zsidók, mind pogányok. Eph. 2. 11.”¹⁵⁸

Az unitárius gyermek elítéli azokat, akik csak kívülről mutatják hitüket, de a belső vallásosság hiányzik belőlük: „...jóllehet valakinek olyan színeskedő lelke vagy, akár mint kiáltja az unitária vallást, én unitárius embernek nem tartom...és mikor az búza az rostában tettetik, ne legyen konkoly, mely kihulljon.”¹⁵⁹

A képmutatásra több metaforikus példát hoz az unitárius gyermek, az egész művön végig vonul a külső-belső világ dichotómiája, amely a katolikus és unitárius vallás értékrendjének szembeállítását szimbolizálja. A pápista vallás szemképráztató külsőségei elvakítanak, de mihelyst kiismeri az ember ezt a vallást, ki is oltja a látást. Az unitárius fél üzenete, hogy magunkat sem láthatjuk tisztán, amíg nem látjuk magunkat, hiszen így nem tudunk rákérdezni magunkra, s a hit alapköve az önértés: „mert a pápista vallás, míg ember ki nem tanulja, külsőképpen igen kedvelteti magát, kivált a gyermekekkel, minthogy ott

¹⁵⁶ MsU 183/B, 191-192.

¹⁵⁷ MsU 183/B. 211.

¹⁵⁸ MsU 183/B. 211.

¹⁵⁹ MsU 183/B, 173.

igen sok szépség vagyon, de mihelyt kitanulja, megunja szintén úgy, mint rajtakapott, mert a léleknek nem olyan világos, mint a szemnek.”¹⁶⁰

A dialógus szövegében később is előfordulnak a külsőségekre, képmutatásra vonatkozó szópárbajok. A pápista gyermek kérdése így hangzik: „Ha nem hiszed is szívedben a pápista vallást, bár csak külsőképpen mutasd annak magadat, hogy legyenek inkább mások is pápistákká.”¹⁶¹ Az unitárius szellemes válaszából kiderül a nikodémista tanok kritikája, melyről teológiai elemzésünkben már értekeztünk fentebb: „Ha az én vallásom magában üdvösséges nem volna is, jobb jó lelkiismeret szerint való tudatlanságban, ebben élni, hogy sem szántszándékkal képmutató lenni...egy képmutatónak is nincs helye Mennyországban Mat. 23.”¹⁶²

Érdeemes rövid kitérőt tennünk és megvilágítani az unitárius gyermek magatartásának pszichológiai elemeit is. A szövegben az unitárius irigysége, féltékenysége többször felsejlik a dialógust olvasván. Az unitárius gyermek a vitában mindvégig a lelki gyakorlatot, a belső meggyőződést és hitük tisztaságát hangoztatja a pápisták külsőségeivel és szemet gyönyörködtető cifraságaival szemben. A sorok mögött olvasva azonban több ízben is érzékelhető az unitárius fél beszédében a düh és sértődöttség, mely a katolikus fél jólétét, kulinárius élvezeteit, anyagi javaival kapcsolatos dicsekvését célozza meg, hiszen a csillogás, a gyarló emberi szemnek vonzó külsőségek és szemfényvesztő rítusok miatt a katolikusok nagyobb népszerűsége tettek szert a hívők körében: „...mint azok közül a szerzetesek közül némelyek e világot elhagyják, én is úgy örömet elhagynám, mert csak volna nekem mindenkor készen, mit egyem, mit igyam, mivel ruházkodjam, ez világból soha egy talpalattnyi földet sem mondanék magamnak, akárkié lenne, nem szorgalmatoskodnám gazdagsággyűjtésben, azért kik úgy élnek, mint azok, nem mondhatjuk, hogy elhagyták a világot, mert ez világból valami részt vehetnek, úgymint: ételt, italt, ruházatot kiveszik, fényes költséges templomok, s isteni szolgálatuk vagyon, kik is élnek könnyebben, mint azok?...Vannak ugyan némelyek köztük, kik alkalmatlan életet élnek, koldulnak, nem nyugosznak, de ki kérte arra? Vagy ki parancsolta?”¹⁶³

Az antitrinitárius gyermek néhol már-már szektás öntudattal vág vissza verbálisan ellenfelének: „Én is úgy hallottam az eleimtől, hogy egy kegyes istenfélő unitárius ember is más valláson nem állott, hanem csak afféle világon kapó vagy feslett erkölcsű ember, más vallásról pedig az unitáriusok közé nem jöttek afféle léha emberek, hanem az olyan

¹⁶⁰ MsU 183/B, 175.

¹⁶¹ MsU 183/B, 192.

¹⁶² MsU 183/B, 192.

¹⁶³ MsU 183/B, 208.

kegyes emberek, kik lelkiismeretiben meggyőzöttetvén, inkább akarták jóállapotukat elhagyni, mint lelkiismeretük ellen valamit vallani, mint ennek sok példái voltak, mert sokan nem csak javukat hagyták el ezért a vallásért, hanem életüket is kockára vetették, és sokan halállal fizettek.”¹⁶⁴

A dialógus kontextusából kihüvelyezhetők azok a történelmi események, utalások, melyek az erdélyi unitáriusok állapotára vonatkoznak. Az unitárius gyermek erre az elviselhetetlen helyzetre hivatkozik akkor is, mikor kifejti vitapartnerének, hogy, aki a pápista táborból átpártol az unitárius valláshoz, ha csak el nem szökik, „nehezen marad meg csendességben itt ugyan Erdélyben, s mások helyeken is más dolog vagy, némely helyeken életét kockáztatja, kivált a papok közül; kik az unitaria vallást megismerik, kevesen merik megvallani, példáink bőségesen vannak, hogy tudós szentéletű pápistákból mennyi unitáriusok lettenek, és hogy életüket megtarthassák, micsoda titkon adták ki magukat, és micsoda alattomban költöztenek bátorságosabb helyekre.”¹⁶⁵

Ezen a helyen tárgyaljuk az unitáriusok kiűzetésére vonatkozó szövegrészeket. A dialógusban több helyen történik utalás az unitáriusok bujdosására, menekülésére és üldözésére, alább néhány idézetet közlünk ezek szemléltetésére. A pápista fél súlyos felütéssel indítja el ezt a beszélgetést: „Hova tudtok menni, mert sohult nem szenvednek el?”¹⁶⁶ Az unitárius gyermek Bibliából vett idézetekkel érvel, felvonultatja Saul, Pál és Barnabás szenvedését és üldözéstörténetét: „Mi is az apostoloknál jobbak nem vagyunk, amely tudományért ők szenvedtenek, mi is azzal tartozunk, napról napra telik életünk és egyszer vége lesz nyomorúságainknak, ha nehéz lesz is, mivel az nyugalomnak szoktunk az Isten hatalmas erejével megkönnyebbítheti, idegen helyen is Isten megvigasztalhat, hazánkban is megszomoríthat, inkább is gondolom, hogy a nyomorúságoknak, próbáknak útjára Istenhez juthatunk, mintsem a boldogságnak kedvességén.”¹⁶⁷

A pápista fél felteszi a legmerészebb kérdést az unitáriusnak, s ezzel tetőpontjára hág az unitáriusok sajnálata, amely – unitárius lévén a szerző – inkább önsajnálata.: „Pápista: Hát ha el sem eresztenek Erdélyből, hanem itt kell nyomorganod, vagy talán meg is kell halnod?”¹⁶⁸ Az unitárius a hatásfokozáshoz megfelelő hangvételt alkalmaz feleletében, a provokatív kérdésre szelíd, visszafogott és szerény választ kapunk, melynek

¹⁶⁴ MsU 183/B, 173.

¹⁶⁵ MsU 183/B, 173-174.

¹⁶⁶ MsU 183/B, 190.

¹⁶⁷ MsU 183/B, 190.

¹⁶⁸ MsU 183/B, 190.

fókuszában a test és lélek dualizmusának eszméje áll: „Isten nekünk is a kísértésnek idejében adja a Szentlelket, hadd dicsekedhessünk abban, hogy a Jézus Krisztus nevéért szenvedünk Csel. 5. 41., s még a halálnak kapujában is mutassa meg nekünk az embernek Csel. 7. 55., hogy ne irtózzunk azoktól, kik csak a testet ölhetik meg, hanem inkább annak lelkeknek erőssége, s bátorsága vezéreljen bennünket, ki mind a testet, mind a lelket a gehennába vetheti Mat. 10. 26. 39., mely mi szenvedésünk bizonyosság lesz az ellen, kiktől fogjuk szenvedni. Mat. 16.1 8.”¹⁶⁹

A párbeszédese műben a katolikus szereplő kevés lehetőséget kap érvelésre, okfejtésre, ő inkább agitációs szándékát juttatja kifejezésre, s az unitárius az ilyen irányú motivációra mindig hosszasan, szóképek áradatával felel a pápistának: „mert nem lehetne nekem olyan gyülekezetben élnem, melyben a lelkiismereten akarnak uralkodni...sőt én is mit tehetek arról, hogy a dolgot másképpen nem érthetem, hitesse el velem...Némely ember valamely ételt, úgy mint a sajtot meg nem ehetik, de nem vakmerőségből, hanem a természetnek erőtlenségéért vagy ellenkezéséért, ha helyes volna, ő is úgy haragudhatnék rája, mint ő másra, hogy egyebet nem hiszen, más is mondhatja neki, hogy vakmerő. A sárgaságban levő embernek senki vakmerőségből nem tulajdoníthatja, hogy csak sárgát lát, s egyebet nem láthat, a jóllakott emberben nem vakmerőség, hogy többet nem ehetik, a gyermekre is senki nem haraghatik, hogy annyit által nem láthat, mint a nagy ember. Ki hitethetné el azt magával, hogy az unitárius ember által látván az igazságot szánt szándékkal mégis mind ez világon boldogtalanságot szenvedne, mind pedig jövőendőben Pokolba igyekeznék menni?”¹⁷⁰

Az unitárius elkötelezett öntudata újra és újra felszínre kerül: „...tudom én azt, micsoda gyűlötségben vannak az unitáriusok mások előtt...ezt a gyűlölséget sokszor megjövendöli a Krisztus, Jan. 15....azért gyűlöl e világ, mert nem vagyunk e világból valók...Ne csodálkozzunk, hogy e világ gyűlöl minket, mivel a mi cselekedeteinkkel ez világnak cselekedetei napfényre jönnek.”¹⁷¹

Az unitárius érvrendszere a dialógus alatt végig világosan felépített, bibliai példákkal alátámasztható okfejtés, míg a katolikus fél szerény tárgyi tudása nem teszi lehetővé a hatásos fellépést. Az áttérítésre irányuló próbálkozásai így rendre kudarcba fulladnak, ezek a sikertelen kísérletek csak arra adnak lehetőséget, hogy az unitárius fél bizonyítsa szellemi fölényét és tiszta lelkiismeretét. Ez egyre nyilvánvalóbbá válik az

¹⁶⁹ MsU 183/B, 190.

¹⁷⁰ MsU 183/B, 184.

¹⁷¹ MsU 183/B, 185.

eszmecsere előrehaladtával, amikor a katolikus beszélgetőtárs lassan az érvekből teljesen kifogyva előáll a póre kényszerítés biblikusan megalapozott indoklásával. „Csak illendő dolog volna, hogy titeket ne szenvednének Erdélyben vagy üznének ki, vagy kényszerítenének a pápista vallásra, mint megvagyon írva Luk. 14. 23. Kényszerítsed bejönni.”¹⁷²

Csak a bibliai helyre hivatkozik, s elhallgatja, hogy milyen szerepet töltött be ez az idézet a középkori és a korai újkori egyházak gyakorlatában. Ez volt ugyanis az a bibliai hely, amelyre a keresztény dogmatika kiépülésétől kezdve elméleti munkák sora hivatkozott, azt hirdetve, hogy a hitterjesztés minden körülmények között indokolt. Erre hivatkozva értekeztek arról, hogy a kereszténység szellemétől teljesen idegen a vallási tolerancia gondolata, hiszen az valójában közömbös a másik ember üdvözülése iránt. Erre alapozódtak a hittérítő missziók teológiai jogosultságát bizonyító teológiai értekezések, s az ezekben megfogalmazott szellemiség állt azoknak az intézkedéseknek a háttérében is, amelyekkel a Habsburg-udvar, illetve Erdélyben is életre hívott intézményei végrehajtani igyekeztek az eretnek országrész fokozatos katolizálását. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a katolikus dogmatikában jártas és az erdélyi viszonyokat jól ismerő szerző szándékosan nem mondatja ki ezt itt a katolikus gyermekkel, ám a tájékozottabbak számára világosak voltak ezek az összefüggések. Célszerűbbnek látszott azonban a Szentírásnál maradni, s elővenni azt az értelmezést, amelyet a korai újkorban mindazok elfogadtak, akik – Sebastian Castelliótól Jean Le Clercig – a vallási tolerancia bibliai megalapozására törekedtek: „Ott emlékezet van egy vendégségről, a gazda vendégeket küld, hogy azokat kényszerítsék, vendégségre, pedig nem szokták erővel vinni az embert, mert az olyan rossz vendégség, azért a kényszerítés jegyez bő szóval, és okokkal való hívást, hogy könnyen el ne hagyják. Így magyaráztatik ez. Így vetetik ezen szólásnak formája...A Krisztus meg is tiltotta, hogy senkit ne kényszerítsenek.”¹⁷³

Így jutunk el a befejezésig, ahol az újabb késztetést az áttérésre az unitárius nem a megszokott módon hárítja el, hanem úgy, hogy ismételten a szereplők gyermeki voltára játszik rá: „Ha én most gyermek lévén pápista lennék, senki sem hinné azt, hogy Istenhez való buzgóságból lennék, hanem azt gondolnák, hogy olyan csabzi elmém vagyok, mert ekkora gyermek nem tudja annyira elméjére venni a dolgot, melyek a lelket...még én az szent írást nem olvastam, csak imitt amott kapogattam beléje, hanem 25 vagy 30 esztendő

¹⁷² MsU 183/B, 193.

¹⁷³ MsU 183/B, 180.

koromig ha Isten engedi olvasom szorgalmasan, és gondolkodom, ha lelkemmel elhitethetem vallástokat, nagy örömet elhagyom az enyimet.”¹⁷⁴

Természetesen ismételten regisztrálhatjuk, hogy ez az emlékeztetés a megszólalók gyerek voltára újólapon felszínre hozza a helyzet retorikai paradoxonát is, hiszen eddig a nehéz bibliai helyek értelmezését a hagyomány alapos ismeretében megoldó unitáriusunkról kell itt megtudnunk, hogy még nem is olvasta a Szentírást. Mondhatnánk persze, hogy e nyilatkozat sugallata szerint a katolikusok érveinek cáfolatához már az is elegendő, ha valaki imitt-amott belekap a szövegbe, de ez a megoldás legfeljebb a polémia hangnemet veszi élesebbre, magát a paradoxont nem oldja fel. Nem is ez az üzenetnek a legfontosabb mondandója, hanem a nyilatkozat befejező része, vagyis annak érzékeltetése, hogy másoktól eltérően az unitáriusokat nem csupán a meggazdagodás és a hivatali előmenetel hagyja hidegen – az ilyenekkel lehetetlen őket vallásuk elhagyására rábírní –, hanem mentesek mindenfajta hebehurgya ítélezéstől. A műben megrajzolt ideális unitáriust legalábbis csak az vinné rá ilyen lépésre, ha lelkével is el tudná hitetni ellenfele vallásának igaz voltát.

Az elsiertett könnyed vélemény-nyilvánítás és ítélezés elutasítása még nagyobb nyomatókat kap a roppant súlyos követelményt patetikus szavakban, szinte kis prédikációban megfogalmazó befejező mondatokban. Az előbbiekre ugyanis az volt a katolikus reakciója, hogy rendkívüli módon sajnálkozik amiatt, hogy beszélgetőtársának az elkárhozás jut osztályrészéül. Erre jön az unitárius válasza: „Miért kárhoztatod a te atyádfiát? Avagy miért állítod semminek? Mert mindnyájan elő állunk a Krisztus ítéző széki eleiben, mindenikünk ő maga ad számot magáról Istennek, senki nem él, senki nem hal magának, ha élünk is az Úrnak élünk, ha meghalunk is, az Úrnak halunk meg, akár éljünk, akár haljunk, az Úré vagyunk, annak okáért többé egymás felől ítéletet ne tegyünk Rom. 14. 7. 12. 13. Ne ítéletek, hogy ti is ne ítéletesetek, mert aminemű ítélettel ítélték, olyannal ítéltettek. Ne kárhoztassatok, s nem kárhoztattok. Luk. 6. 37. Magad menthetetlen vagy oh ember, valaki mást kárhoztatsz, mert ugyan azonnal az mellyel mást kárhoztatsz, magadat kárhoztatod. Rom. 2. 1. Azért idő előtt semmit ne ítéletek, míglen el nem jő az Úr, ki a sötétségnek titkait világra hozza, és a szívnek tanácsit megjelenti. 1 Kor. 4. 5. Jeruzsálemnek fiai s leányi ne sírjátok mi rajtunk, hanem ti magatokon sírjátok, és a ti magzatitokon. Luk. 23. 28.”¹⁷⁵

¹⁷⁴ MsU 183/B, 217.

¹⁷⁵ MsU 183/B, 217.

Láthatjuk, hogy a befejező citátum ellenére az unitárius nem viszont-átkozódással felel, hanem a mű egészének mondandóját összegezve mérsékletre és egymás elfogadásra biztat. Azt is mondhatnánk, hogy ennek megfelelően a befejezés át is hangolja a 16. század elején kialakult reformációs dialógus hagyományos poétikáját. Mint a bevezetésben említettük, ott a műfajnak a *genus deliberativum*ba való tartozását az tette nyilvánvalóvá, hogy nem egyszerűen bemutatott bizonyos álláspontokat, hanem megjelenítette az igaz győzelmét is. A leglátványosabban és legegyszerűbben ez abban nyilvánult meg, hogy a tévúton járó belátta tévedését, s csatlakozott az igaz tan képviselőjéhez. Nagyon sok esetben azonban ez nem azonnal vagy nem a főszereplővel következett be, hanem hosszabb távon, vagy pedig a kipellengérezett eszmeiség képviselőjének környezetében zajlott le egy elgondolkodási vagy átváltozási folyamat.

Ezt a megoldást figyelhetjük meg a *Nagyváradi dialógus* híres befejezésében, ahol Czákó Jakabnak a jövevény antitrinitárius szavain mélyen elgondolkodó feleségét kell rendreutasítania, ám az asszonynak ez az áthangolódása jelzi valamiképpen az eszme megállíthatatlan terjedését, s áttételesebben talán még azt is, hogy erőszakkal is csak rövid ideig sikerülhet feltartóztatni.

Abban a közegben, amelyben 18. századi dialógusunk született, természetesen szó sem lehetett már a direkter győzelem megjelenítéséről, de finom eszközökkel lehetett jelezni az áttételesebb diadalt is. A dialógusban elmondottaknak is ellentmondott volna a katolikus gyermek környezetében tapasztalható bármiféle megingásnak a megjelenítése, s a diadal így csupán egy nagyon lényeges negatívumban ragadható meg, abban, hogy a katolikus fiatal minden erőfeszítése ellenére nem sikerült az unitáriust megtéríteni. Történet pedig abban az értelemben van, hogy az unitárius kiállta az állhatatosság próbáját, s ennek kivételes fontosságát az imént idézett zárószavak pátosza is nyomatékosítja.

II. 3. Önálló mű vagy a dialógus része? A *Panasz* elemzése

Láthatjuk a fentiekből, hogy a dialógus a párbeszédes részekkel is fenntartások nélkül befejezett műnek tekinthető. Ugyanakkor nem lehet attól eltekinteni, hogy a ránk maradt 8 másolat közül háromban nem itt fejeződik be a szöveg, hanem egy további *Panasz* című egység is csatlakozik az eszmecseréhez. Ez a három egyáltalán nem a kisebbik hányadot jelenti, hiszen három kódex csak töredékesen őrizte meg a szöveget, s mindháromban még a párbeszédes résznél szakad meg a másolat, nem dönthető el tehát,

hogy ezek vagy forrásuk tartalmazta-e a *Panaszt*. Ha így számolunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a teljes szöveget adni tudó öt közül háromban ott olvasható a *Panasz* is. Talán még az is megemlíthető, hogy a három közül kettő a legrégebbinek számít. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy van ennek az egységnek önálló élete is a hagyományozódásban, tudunk két olyan esetről (OSZK Quart. Hung. 3054), amikor a dialógus nélkül másolták le a szövegét.

Mivel szorosabban vett textológiai érvekkel nem dönthető el egyértelműen, hogy hozzátartozott-e ez az egység dialógusunkhoz, érdemes azt is megvizsgálnunk, vannak-e közös mozzanatok a két szövegegységben. Az első szöveggel már részletesen foglalkoztunk, ezért most csupán a másodikra koncentrálnunk, s itt sem kell törekednünk kimerítő részletességre, hiszen dolgozatunk Függelékében a teljes szöveg olvasható.

Az egyes szám első személyben megszólaló beszélő az egyetemes felekezeti gyűlölködés képével indítja gondolatmenetét, majd gyorsan a kívülről szemlélt unitáriusokra tér, akiket ez leginkább sújt. A beszélő értetlenül áll ez előtt, hiszen nincs mit irigyelni az unitáriusoktól: nem töltenek be nagy hivatalokat, nem gazdagok, s kegyes együgyű emberekként senkit sem kárhoztatnak. Nyilvánvalóan az egyetemes romlás jeleként értelmezve, s szinte az állítástól visszarettenve fogalmazza meg azt a gyanút, hogy ennek az egyetemes elutasításnak az lehet az oka, hogy ők készek hitükért mindent feláldozni. Egyéb ok gyanánt aztán mégis az merül fel, hogy az unitáriusok vakmerő módon, szántsándékkal vétkezve fogalmaznak meg másokat felháborító tételeket. A szándékos vétkezés vádjá azonban nem igazolható, hiszen senki sem lát bele embertársai szívébe, nincs tehát alapunk kétségbe vonni, hogy ők Istennek tetsző módon élnek és vélekednek. A beszélő elismeri, hogy nagy merészség kétségbe vonni mindazt, amit az egész kereszténység hosszú időn keresztül elfogadott, de emlékeztet arra is, hogy ez a keresztény tradíció korántsem egységes, s a 300. év óta ádáz viták folytak még az egyetemes nagy zsinatokon is.

Másfelől lehetséges, hogy az unitáriusok olyasmit is vizsgálnak, amit mások szerint csak hinni kell, de senki sem tagadhatja, hogy a keresztényeknek Krisztus parancsa szerint is vizsgáldniuk kell. Az pedig egyáltalán nem igaz, hogy az unitáriusok elvetik a Szentírást. Sőt ők azok, akik inkább ezt követik, mint Platón filozófiáját, másfelől pedig „ha kik közöttük szabad szájúak és szabad pennájúak, magoknak sem tetszenek azok.” A befejező rész azt méltatja, hogy a megfelelő formulát használva biblikusan keresztelnek, s ugyanúgy vélekednek az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről is, majd a szentháromság bírálatának és a predestináció tanának párhuzamos szemlélete, illetve szembeállítása

következik. A beszélő megállapítja, hogy összehasonlíthatatlanul súlyosabb tévtan az utóbbi, mint az előbbi. Az unitáriusok szentháromságtanáról legfeljebb az mondható el, hogy csonka és kiegészítésre szorul, ám „az kétségbe ejti az embert.”

Ebből, s a rövid összefoglalásból is világos, hogy az unitarizmusnak a *Panasz*ban körvonalazott képe lényegében megegyezik azzal, amit a párbeszédes rész sugall. Sok-sok konkrétum lenne emellett felsorakoztatható, de a legbeszédesebbnek azt tartom, hogy az unitáriusokat csendes kegyességben élő emberekként ábrázoló bevezető gondolatok nyilvánvalóan folytatják azt, amit a párbeszédes rész befejező megszólalásában kimutattunk.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy a *Panasz* kifinomult retorikával megírt, nagyon hatásos szöveg. A hatás alapja az a rövid részlet egészét jól működtető alapötlet, hogy az egyes szám első személy mellett végig kitartó beszélő szinte hibátlanul tartani tudja az együttérzéssel, de kívülről jövő együttérzéssel szemlélődő ember beszédhelyzetét. Az alapötlet elindítása talán nem volt nehéz feladat, de folyamatos érvényben tartása annál inkább, hiszen azt igényelte, hogy teológiailag is hitelesnek látszóan találja el az ilyen pozícióra jellemző felfogást. Mindez a teológiai viták alapos ismeretét feltételezte, hiszen csak ennek ismeretében lehetett úgy fogalmazni, hogy az unitáriusok szentháromságtanával csak az a baj, hogy kevés, amit állít. Természetesen nagyon kockázatos lenne hipotézist felállítani arról, hogy lehettek-e Erdélyben, és ha igen, kik, akik közel álltak ehhez az unitárius szerző által oly megnyerőnek bemutatott állásponthez, de hogy voltak ilyen törekvések, arra majd a Kozma Mihály és Daniel István közötti vita elemzése során is találunk példát. Ott Kozma Mihály egy helyütt tényként állítja, hogy vannak olyan reformátusok, akik a predestináció kérdésében az átlagnál józanabb nézetet képviselnek. Ez emlékezetünkbe idézi, hogy a németalföldi remonstránsok a szentháromság kérdésében vitatkoztak ugyan a náluk menedékre találó unitáriusokkal, de jóval hevesebb polémiát folytattak a peredestináció-tan merev képviselői ellen.

A *Panasz* értelmezése és kompozíciós helyének keresése során talán érdemes lenne figyelembe vennünk azt is, amit a műfaj történetéről tudhatunk. A magyar szakirodalom e téma egy vonatkozását tárgyalta alaposabban, s nagy erudícióval megírt feldolgozás született arról, hogy milyen toposzok felhasználásával alakult ki a *querela* műfaj egyik típusa, nevezetesen az, amelyik Magyarország származási helyzetét beszéli el latin vagy magyar nyelvű versekben a korai újkorban. A toposz a mohácsi csatavesztés utáni időszak magyarországi latin nyelvű költészetében jelenik meg. A siratás és siralom formuláját Imre Mihály az egyetemes emberi jellemzők közé sorolva a jungi értelemben vett archetípusnak

tekinti. A panasz formulájának kollektív és egyéni változatait egyaránt fellelhetjük a zsidó-keresztény és az antik műveltségben is. Magyarországon a török veszedelem állandósulása miatt a kollektív fenyegetettség lesz a hangsúlyos.

A 16. században, a humanizmus és reneszánsz, majd a reformáció irodalmában a konkrét szituációhoz kötött formateremtő elvet felváltja egy új tendencia: az egyetemes érvényű lelkiállapotot tükröző *querela* műfajának megjelenése, melynek fő forrása a Szentírás szövege lesz.¹⁷⁶ A *querela* műfaji jegyeinek behatárolása során a szerző természetesen kitér az európai kontextusra is, s foglalkozik az itteni megnyilatkozásoknak sok tekintetben mintaként szolgáló egyéb népek vagy országok panaszaival (*Querela Austriae*). Arra is céloz, hogy az országokat ilyen allegorikus alakokként megszólaltató szövegek nyilvánvalóan nem függetlenek attól a mintától, amelyet Erasmus allegorikus alakjai jelentettek. A Balgaság dicsérete (*Laus stultitae*) mellett természetesen megemlíti a Béke panaszát (*Querela pacis*) is.

Nem vizsgálták viszont rendszeresen, hogy mennyire hatott Magyarországon a *querela* műfajnak az a típusa, amely ugyancsak a reformáció időszakában vált rendkívül népszerűvé, amelyben nem egy ország, hanem egy hit vagy egy felekezet, illetőleg annak képviselője panaszkodik. Ismeretes ennek verses formája, amelynek egyik Luther által rendkívül kedvelt darabja (*Querela de fide*) bekerült több antológiába, így Celio Secundo Curione *Pasquillorum tomi duo...* című gyűjteményébe¹⁷⁷, de vannak prózai változatok is. Vannak olyanok, amelyek a dolgok általános állapotáról beszélnek (*Querela christiana de statu seculi nostri*), s olyanok, amelyekben a kegyesek az őket legyilkoló zsarnokságra panaszkodnak (*Querela piorum de tyranni, qui trucidant pios sacerdotes*), máskor magának Luther Mártonnak a panaszait olvashatjuk (*Querela Martini Lutheri*). Ismeretes olyan, amelyben a magdeburgi iskola magához Jézushoz intézi szavait (*Querela scholae magdeburgensis ad Christum*), máskor a megsebzett lelkiismeret hangját halljuk (*Querela animae afflictatae*), s találkozunk olyannal is, amely már a gyógyírt is tartalmazza (*Querela et medela constientiae vulneratae*).

Érdekes, hogy a régi magyar irodalomból éppen az unitáriusok, pontosabban a szombatosok tollán született egy jelentős prózai szöveg ebben a típusban: *A szentírás panaszkodása* című értekezésben a Biblia panaszkodik azokra az önkényeskedő eljárásokra, amelyekkel a szentháromsághívő, sőt még a mérsékeltbb unitáriusok is kezelik

¹⁷⁶ Ld. bővebben Imre Mihály, „Magyarország panasz”, *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, szerkesztette: Bitskey István, Görömbei András, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995, Csokonai könyvtár 5.

¹⁷⁷ A vers szövegtörténetéről ld. bővebben Balázs, 1998, 124-125.

őt.¹⁷⁸ Már a címek is mutatják, hogy ezekben a szövegekben a panaszolkodó személye vagy a címzett mindig, mindkettő pedig nagyon gyakran megjelenik, sőt már a cím is utal valamiképpen a szöveg tárgyára. A pusztán *Panasz* címet viselő változat a mi szövegeinkben tehát mintha arra látszana utalni, hogy ennek kibontása itt felesleges, s hogy kezdetben legalábbis együvé tartozónak vélték a dialógussal. Ebben az esetben az OSZK-ban levő másolat hosszabb címe („*A Jézus Krisztus tudománya szerint hívő, valló és élő hívek mellett, az őket gyűlölők, s üldözők ellen való méltó panasza egy valakinek.*”) arról tanúskodna, hogy ezt az alapműtől való elszakadása után kapta meg¹⁷⁹

A fentiek alapján tehát úgy gondoljuk, hogy ez az egység szervesen hozzátartozik a dialógushoz. Mivel a 16. századi reformációs dialógusok közül jó néhány tartalmazott útmutatásként vagy összefoglalásként funkcionáló ilyen egységet, az eljárásban nincsen semmi rendkívüli. Különlegesnek és egyedülállónak inkább azt tarthatjuk, hogy a szellemes retorikai fogás eredményeképpen ez a hozzátétel nem tette didaktikusabbá, az unitárius hittételeket mechanikusan újra és újra ismételtetővé a művet. Éppen ellenkezőleg, a részvételi, kívülről érkezett panaszolkodás és a párbeszéd összedolgozásával valami egyéni született.

¹⁷⁸ Közölve: Máté Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében*. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10, Szeged, 1990, 189-207.

¹⁷⁹ OSZK, Oct. Hung. 115.

III. Proféciaák, látomásos álmok, megtérések históriái

Kronológiai sorrendben haladva másodjára olyan szövegeket mutatunk be és vizsgálunk meg, amelyekben a profétikus szerepvállalás, a látomásos elemek, víziók kerültek középpontba. Ezek a szövegek különösen alkalmasak arra, hogy a szerzők saját vallásába vetett hitét a kiválasztottság elemeivel ötvözzék, s helyezték olyan megvilágításba, mely eltökélten hirdeti az unitárius vallás igazságát. Elsőként Losonczi B. András értekezését, majd az unitáriusból lett református Daniel István és az unitárius Kozma Mihály vitáját elemezzük.

III. 1. Losonczi B. András: *Arma militiae – Vitézségünknek fegyvere*

Az ezen a címen ránk maradt művekről és környezetükről a következőket állapíthatjuk meg. Lássuk először az ezeket tartalmazó kolligátumok leírását. A Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratárának katalógusában a következő adatok szerepelnek.

1. MsU 157/A: Losonczy B. András, „Arma militiae.” 1740, latin másolat, kb. 1750, másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/B: [Losonczy B. András], „Vitézségünknek fegyvere.” 1743, magyar nyelvű másolat; kb. 1750; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/C: „Cathechesis in usus /sic!/ Unitariarum in Transylvania existentium Ecclesiarum et Scholarum, Hungarico Idiomate prelo submissa Claudiopoli Anno 1698. ejusdem Claudiopolitanae Unit[ariae] Ecclesiae Typis publicis, et Anno 1719 Latinitate donata.”, latin másolat; 1750. Kolozsvár; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/D: Tertullianus, Quintus Septimus Florens, Q. Septimi Florentis Tertulliani Libri Apologetici adversus Gentes pro Christianis brevis conspectus, latin másolat; kb. 1750-1751, Kolozsvár; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/E: Le Clerc, Jean, „De eligenda inter Dissidentes Christianos Sententia”; latin másolat; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/F: Religionis Chr[istia]nae Veritatis et Scripturae S[acrae] Authori[tat]is Brevissima Demonstratio; latin másolat; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/G: Stegmann, Joachim, Joachimi Stegmanni Junioris Quaestio: „De Judice et Norma Fidei summe neccessaria.”; latin másolat; 1759; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/H: [Szentábrahádi Lombard Mihály], Az Kristus halálának erejéről való elmélkedés; magyar másolat; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/I: De Locco Joan[nis] 8.7.58. Notanda (exegesis); latin másolat; 1759, Nyárádszentlászló; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

MsU 157/J: U[zoni] Fosztó] S[tephanus], Dubia desperata, az az ketségben esett ketsegek az Írás kívül való Isten felől; magyar másolat; 1768; másoló: Kozma Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály

2. MsU 294/A: Losonczy B. András, Arma militiae. 1740; latin másolat; 1745; másoló: Kováts Keresztély, Nagyajtai; tulajdonos: Ambrus Márton, Korondi 1828 – Barabás János – Demeter Lőrinc

MsU 294/B: A' Szent Írásnak oltalma, magyar másolat; 1738 után; tulajdonos: Ambrus Márton, Korondi 1828 – Barabás János – Demeter Lőrinc

3. Marosvásárhely, Bolyai – Teleki Könyvtár (Teleki Téka), Székelykeresztúri unitárius anyag 0622. f. 1-20. *Summarium fidei christianae*. (Latin nyelvű unitárius hitvallás); f. 21-38. Latin nyelvű töredékes értekezés. Balázs Mihály és Földesi Ferenc kiegészítése szerint ez a latin változat (*Arma militiae*) egy részlete, a teológiai egység befejezése a *Coronidis loco adjiciendum censui* c. egység nélkül. Az értekezés végén valószínűleg a másolás dátumaként a következő áll: Anno 1747 die 15a Decembris, Franciscus Sz. Királyi de Kis.

A három kolligátum közül a korábban keletkezett második és harmadik tartalmaz kevesebb információt a szöveg korabeli létmódjára vonatkozóan. A latin nyelvű változat másolatát elkészítő Nagyajtai Kováts Kereszténnyről ugyanis semmit sem tudunk, s ugyanez vonatkozik a későbbi tulajdonosokra is. Nem tűnik jelentékeny szövegnek a kolligátum további, ismeretlen kéztől származó darabja sem. Címe ellenére ez ugyanis nem olyan tendenciák ellen védekezik (ilyenek felbukkanásáról már Erdélyben is tudunk), amelyek a korai felvilágosodás érveivel lépnek fel a Szentírás tekintélye ellen, hanem a reformátori *sola scriptura* elvet veszi immár unitárius részről is sokadszor védelmébe.

A harmadik esetében egy latin nyelvű unitárius hitvallást követ az *Arma militiae* latinjának töredéke. A másoló Kissárosi Szentkirályi Ferencről nem tudunk közelebbi megállapítani.

Izgalmasabb viszont a sorrendben első kolligátum. Ez – a kissé rejtélyes Tertullianus-kivonatot leszámítva – csupa olyan művet tartalmaz, amelyek a legnagyobb mértékben használatban voltak a 18. századi unitárius egyházban. A káté annak a szövegnek a magyarítása, amelyet a *Diploma Leopoldinum* jelentette átmeneti fellélegzés időszakában az elsők között adtak ki a nyomdai lehetőséghez jutó unitáriusok; az ismert nagy remonstráns teológus Jean Le Clerc, illetőleg az ifjabb Joachim Stegmann munkái a 18. századi teológiai útkeresésük legfontosabb forrásai. Szentábrahámi Lombard Mihály többek között rájuk is építve írta meg elmélkedését, a szignálatlan szövegek az ő munkái kivonatainak, illetve parafrázisainak látszanak. A legkevésbé korszerűnek talán az egyháztörténeti munkálkodása mellett időnként egyháza dogmatikájának védelmére vállalkozó Uzoni Fosztó István szövegét tarthatjuk.

Fontos körülmény az is, hogy a művek legnagyobb része annak az idősebb Kozma Mihálynak a másolatában szerepel a kolligátumban, aki a 18. század második felében az unitárius egyház egyik legfontosabb személyisége volt, s akinek sokoldalú életművéről az alábbiakban még szólunk. Amikor azt mondjuk, hogy a kolligátum szövegeinek legnagyobb részét ő másolta, akkor javaslatot teszünk Lakó Elemér katalógusának helyesbítésére. A kolligátum élén szereplő *Arma Militiae* címlapján valóban ott áll a *Michaelis Kozma* név¹⁸⁰, ám ennek a műnek csak a befejező részétől származnak az ő kezéből a szövegek. A 76. lapig ugyanis a többletől elütő tintával egy másik személy írta be a szöveget, s Kozma csak ennek javításait végezte el. Hogy minek alapján javított, nem tudhatjuk, s talán merész lenne arra gondolnunk, hogy magától a szerzőtől származó kézirat alapján dolgozott. Mindenesetre ő szükségesnek tartotta, hogy nem csupán az első oldalon szereplő megjegyzés szerint 1740-ben írott latin változatot vegye fel gyűjteményébe, hanem a magyar címlapja szerint 1743-ban elkészült magyart is. Mivel – mint látni fogjuk – fontos szövegek magyarítására is vállalkozott, természetesen nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ő volt a fordító, jöllehet az alábbi teológiai megfontolások inkább azt valószínűsítik, hogy ezt az egyház fővonalától eltérő szöveget a „háromságosok” ellen jó harci eszköznek tekintette, de nem ő maga fordította. A Kénosi –

¹⁸⁰ Ld. MsU 157/A, kezdő lap.

Uzoni-féle egyháztörténet második kötetében a fordítónak Köpeczi Boldizsárt nevezik meg, s ezt a fordítást 1742-höz kötik a szerkesztők.¹⁸¹

A kérdés megválaszolását megnehezíti, hogy a szerzőjéről és annak környezetéről is keveset tudunk. Ennek a kevésnek a felhasználása is függ attól, hogy hitelt adunk-e a latinban és magyarban egyaránt szereplő megtérés-történetnek és reflexióknak, amelyek a szerzőt nem lelkésznek, hanem az unitáriusokhoz későn meglett férfiként csatlakozó laikusnak tüntetik fel. A megvilágosodására utaló, tehát ezt a művet is ismerő Kénosi – Uzoni-féle egyháztörténet ezt teszi, majd ennek ellenére azonosítja őt az 1749-es unitárius énekes könyvben szereplő két ének szerzőjével (egy úrvacsora előttivel és egy utánival), jóllehet ilyen énekek szerzése inkább vall. egyházi személyre.¹⁸² Bonyolítja a helyzetet, hogy – mint látni fogjuk – a megtérés-történet a konverzióban szerepet tulajdonít Hermann Alexander Röellnek, a franekeri egyetem legendás tanárának is, s van adatunk egy bizonyos korábban Debrecenben tanult és református Losonczy Andrásról, aki 1679-ben ide iratkozott be.¹⁸³ Ő rá tehát illene, hogy a „megtérés” életének egy későbbi szakaszában következett be. Természetesen nem kizárt, hogy mindezeket a cselekményeket egy embernek tulajdonítsuk, de ezt egyáltalán nem vehetjük bizonyosra.

Bárhogyan is van, a kolligátum élén álló latin és magyar nyelvű mű retorikai-poétikai és eszmetörténeti szempontból egyaránt méltó a figyelemre. Mivel nyelvi kompetenciám csupán a magyar nyelvű elemzését teszi lehetővé, a továbbiakban csak erre vállalkozhatom. Kiindulópontnak tekintem tehát témavezetőm azon megállapítását, hogy a magyar a latin hűségre törekvő fordításának tekinthető, s a latin szöveghez csupán néhány kulcsfontosságú terminológiai kérdés bemutatásakor fordulok.

A címdalton a műben a titulust követően a latinban és a magyarban egyaránt bibliai mottó áll, a 2Kor. 10, 4-5. szövege, amelyet a magyar saját fordításban ad: „A mi vitézségünknek fegyvere nem testi, hanem Istentől való erősség, az erősségeknek elrontására, az okoskodásokat kifordítván és minden magosságot, mely felemelkedik az Istennek ismereti ellen, és megfoglyasítván minden ismeretet a Krisztushoz való engedelmességre.” Mint elemzésünkben remélhetően kiderül, jelentősége van annak is,

¹⁸¹ „Losonczy Becse András, egy unitárius magyar ember 1740. január 22-én írt latin nyelven egy munkát *Arma militiae* ‘Vitézségünk fegyvere’, címen. Ezt ez a Köpeczi Boldizsár magyarra fordította 1742. február 6-án, de zavaros stílusban.” In: Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.* Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály, sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009, 361.

¹⁸² Kénosi – Uzoni, *Az erdélyi unitárius egyház... I.* 806.

¹⁸³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken – Hongarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten*, Budapest, 2007, 76.

hogyan a megírás, illetőleg a fordítás időpontját is a koncepcióhoz illő, de meglehetősen nehézkes körülírással adja meg: „Az Isten üdvéztése után, melyet készített minden nemzetségeknek szemeik előtt, amely a pogányoknak megvilágosítása és az ő népének, az Izraelnek dicsősége. A. 1743.”¹⁸⁴

A művecske a szerző könyörgésével folytatódik („Az authornak könyörgése az Úr Jézus Krisztusnak Istenéhez és Atyjához.”¹⁸⁵), amely minden valószínűség szerint nem egy korábbi, más által írott szöveg átvétele, hanem önálló alkotás. A mű alább részletezendő teológiai üzenetének megfelelően a mennyet és földet teremtő egyetlen Istenhez való fohászkodás ez, akihez minden lelki és testi jó egyedüli forrásaként könyörög, s akit többször „a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istené”-nek nevez. Krisztusnak csupán az a szerep jut tehát, hogy általa nyerünk el bizonyos jókat. Nemcsak ez a markáns nonadorantizmus kapcsolja azonban a mű egészéhez az imát, hanem néhány további konkrétum is.

A korábbi tévelygésre való hivatkozás (tévelyegtem mint juh) természetesen önmagában topikus is lehetne, de itt nyilvánvalóan utal az előljáró beszédben hamarosan előkerülő történetre, míg „az én veséim is oktatnak engemet étczakánként”¹⁸⁶ előlegezni látszik a mű befejező részében említett álmot. Egyéninek látszik az azért való könyörögés is, hogy „szabadsággal szóljuk a Te beszédedet,” ami aztán a keretezés jegyében ugyancsak kiteljesedik, hiszen a későbbiekben visszatérő vízió az evangélium diadaláról már itt is megjelenik: „Jöjjön el immár a te országod hatalmason, midőn lesznek minden országok tiéd, mű Istenünké és a te Krisztusodé. Magasztaltassál az egek felett oh Isten, terjedjen ki az egész földre a te dicsőséged, hogy megismerjék a föld minden népei, hogy Te uram magad vagy Isten, senki nincsen te kívülled, és felkiáltsanak, mondván: Az Úr ő maga az Isten, az Úr ő maga az Isten.”¹⁸⁷

Mivel az ezt követő ajánlás („Előljáró beszéd az kegyes Olvasóhoz”)¹⁸⁸, s a mű befejező része a magyarországi hitvitázó irodalomban ritkán előforduló és feszültségekkel teli kísérlet a műben megszólaló profétikus hang igazolására, célszerűnek láttuk ezek szövegét dolgozatunk Függelékében teljes terjedelmében közölni. Az előljáró beszéd tehát egy hét esztendővel korábbi lelki és szellemi vívódásról beszél, amelyben a mű írója olyan mélyre jutott, hogy reszketett a szorongástól, majd töredelmes szívvel Istenhez fordult, s meghallgattatásra találva kétszer is egyértelmű üzenetet kapott Istentől. Ez vitte őt arra,

¹⁸⁴ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 93. (Mint említettük, a latinban 1740 szerepel.)

¹⁸⁵ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 95.

¹⁸⁶ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 100.

¹⁸⁷ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 98.

¹⁸⁸ MsU 157/B, 102-112. és 194-198.

hogy („midőn csontomban bérekesztetett tüzet tartanék”) megírja és a világ elé tárja munkáját.

Ezekhez az előszóban leírtakhoz visszatér a mű berekesztésében, ahol arról értesülünk, hogy a befejezés éjjelén, azaz 1740. január 22-én a műben leírtak végső megerősítését kérte Istentől. Ez hajnali háromkor meg is érkezett, hiszen az égbolton a következő felirat jelent meg: „Vajha ez a tudomány az egész világon volna.” (Eltérően a keletkezés időpontjától, az 1740-es dátum mechanikusan került át a latinból a magyarba, ami persze némi megoldatlanságot okoz, hiszen a címlap szerint ez 1743-ban keletkezett.)

A leírtak értelmezéséhez talán közelebb visz bennünket, ha betekintünk abba a hagyományba, amelyhez a szövegben rögzítettek kimondva vagy kimondatlanul is csatlakoznak. Az első helyre nyilvánvalóan az kívánczok, hogy a szerző büszkén jelenti ki önmagáról: „én vagyok azok közül, akik (mint Augustinus magáról írja) olvasván, írván és vizsgálódván épültenek.” Szent Ágoston persze sok helyütt beszél a Szentírás olvasásának és helyes értésének kérdéséről, de aligha tévedünk, ha ezt a helyet kapcsolatba hozzuk a *Vallomások* 8. könyvének 12. fejezetével, vagyis a milánói kertben lejátszódott híres jelenettel. Még talán a fejezet kezdetén leírtakat is érdemes felidézni, hiszen Ágoston hatalmas belső vihar elől próbál elmenekülni, s a gonoszságok teremtette béklyóval küszködik, s szerzőnk is azzal indítja az ajánlást, hogy törbe kerítettett. Szerzőnknek persze a „tolle lege” (vedd föl, olvasd) híres üzenetét már nem kellett meghallania, hiszen a Bibliával barátságos viszonyban volt, s csak a különféle doktorok egymásnak ellentmondó tekintélyét kellett félretolnia, ám ő is oda jut, hogy a Szentírás először szemébe ötlő helyét tekintse Isten üzenetének. Az ő gyenge eleméből azonban még ez sem tudja elűzni a kételkedést, hanem az üzenet megerősítését kéri, s csak ezután képes kimondani a János evangéliumában (20. fejezet) leírt kételkedő Tamás esetére rájátszva: „én uram és én Istenem.” (Ez a rájátszás az igazán értő unitáriusok számára nagyon kifinomult volt, hiszen amint írónknak is maga az Atyaisten üzent, úgy az unitárius értelmezés szerint a csodára rádöbbenő Tamás sem Jézushoz, hanem az Atyaistenhez intézte szavait.) Úgy tűnik tehát, hogy Losonczy András művében újra lejátszódik az, ami Ágostonnal történt, az unitárius szerző némi módosítással újrateremti és újra aktuálissá teszi az egykori történetet.

Mindezt több szempontból is jelentősnek tarthatjuk. Egyfelől ki kell emelnünk, hogy Szent Ágoston egyáltalán nem tartozott a nagy tekintélynek örvendő egyházatyák közé az unitáriusok között. A patrisztika irodalmából ők a nikaiai zsinat előttiekre hivatkoztak, ha egyáltalán hozzájuk folyamodtak. Ágostont pedig különösen elmarasztalták a szentháromság-dogma abszurditásainak hirdetéséért. Igen jellemző, hogy

a már többször említett első műükben, a *De falsa et vera... unius Dei cognitione*-ban egy külön fejezetet vesznek fel abból a célból, hogy – amint gúnyosan fogalmaznak – kimutassák, „az ő szorgalmát és őszinteségét a szentírás magyarázásában.”¹⁸⁹ Másfelől említésre méltó ez az itteni irodalmias felhasználás a magyar önfeltáró, vallomások irodalom története szempontjából is, hiszen a *Vallomások*, mint irodalmi minta ilyen invenciózus kezelésére nem sok példát találunk.

A kérdéskör teljes feldolgozása természetesen nem lehet itt feladatunk, de arra azért feltétlenül utalnunk kell, hogy a koraújkorai hagyományban hosszú ideig Ágostonnak tulajdonítottak olyan szövegeket is, amelyek jóval később keletkeztek. Így például Pécsi Lukács Szent Ágostonnak tulajdonított elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádságok gyanánt olyan műveket fordított le, amelyek valójában a 11-12. században keletkeztek.¹⁹⁰ Így aztán nem is lehet mindig egészen biztosan tudni, hogy elmélkedő vagy vallomások prózát írva melyik műre is hivatkozik a szerző. Vannak persze olyan példák, amikor a *Vallomások*ról lehet szó, ám a legtöbb esetben a hitbuzgalmi szempont ilyenkor is háttérbe szorítja a mű megformálására vonatkozót.

Példaként idézhetjük Vörösmarty (Veresmarty) Mihályt, akit a modern szakirodalom ez első számottevő megtérés-történet megalkotójának tekint. Ő művének egykori debreceni pártfogóihoz címzett ajánlásában a következőképpen utal Szent Ágoston művére: „Tudom a Szent Ágostonnak, s a több embereknek megtérések példáit, de magokat azok ebben egészen csak magokra támasztották. Én nem, hanem a dolgot feleim eleiben adtam. És igaz, hogy Szent Ágoston a manicheusokat intötte a két vallásnak, a katolikusnak s manikeusnak véle megrostálására, de azt is túlök elválása után. Én nem, hanem azt még köztök éltömben is vélük egy atyafiságba éltömbe cselekedtem.”¹⁹¹ Ez a nem egészen világos megállapítás talán azt akarja mondani, hogy ő a nagy egyházatyától eltérően nem magával intézte el az áttérését, hanem igen bátor módon ellenfelei tudtára adta, s ráadásul nem is azután, hogy régi közösségét elhagyván az újhoz csatlakozott, hanem a megtérés folyamatában. A hangsúly tehát nem a hajdani konverzió imitálásán van, hanem az elhatározás bátorságán.

¹⁸⁹ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről. [A De falsa et vera unius Dei... cognitione... c. mű magyar fordítása.]* (A fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály, Kolozsvár, 2002. 80-90. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

¹⁹⁰ Ld. Uray Piroska kísértő tanulmányát a faksimile kiadáshoz: *Pécsi Lukács, Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, Nagyszombat, 1591, Budapest, 1988, 14-16.

¹⁹¹ *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése története*, kiad. Jankovics József, Nyerges Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992, 7.

Úgy tűnik tehát, hogy a milánói kertben lejátszódott jelenet ilyen megidézésével Losonczi B. András a magyar önéletíró irodalom legkiemelkedőbb képviselőivel kerül egy társaságba. Az Augustinust műve előszavában mintájaként emlegető Bethlen Miklóssal, aki a szakirodalomban gyakran méltatott módon önéletírása első könyvében külön fejezetet szentel ifjúsága bűneinek, amelyet nem nehéz kapcsolatba hozni azzal, ahogyan az egyházatya megtérése után a vele Karthágóban történeteket értelmezi. Vagy II. Rákóczi Ferenc nagy művével, ahol a tudatosan vállalt azonos alaphelyzet és a közös latin nyelvi interferenciák egész hálózata teremtett lehetőséget.

Más jellegű hagyomány szólal meg, amikor az előszóban Herman Alexander Röell szavaira hivatkozik. Mivel a latin az oldalszám mellett a pontos címet is megadja, könnyen megállapítható volt, hogy a híres teológus *Dissertatio de religione rationali* című művének valamelyik kiadásából idéz, de segítséggel azt is konstatálni lehetett, hogy némi átértelmező kihagyással idézi az eredetit. Ennek illusztrálására úgy idézem Röell szövegét, hogy kurzívval szedem a Losonczi által a latinban és a magyarban egyaránt kihagyott mondatot: „Quicquid revera docet ratio, quicquid dictat, aut mandat, aut vetat, promittit, aut comminat, hoc ex ipsius Dei oraculo velut editum puta, quo nihil potest esse certius, *ut tamdiu nos extra erroris periculum esse, pateat, quamdiu adhaeremus rationis, tum a veritate aberrare, quando ab ea discessionem facimus. Unde et illud consequitur, auditores, quod quamvis revelare Deus, quae angustum rationis humanae captum superent, nunquam tamen, quae ea fronte pugnent, possit.*, et quicquid tandem illud sit, quod per rationis publicam vocem, vel proprio quodam aloquio, aut alio quorumcumque signo patefacit, fallere et falli nescius Deus, illud indubitato verum est, et vel fuit, vel est, vel erit”¹⁹² „Valamit valójában tanít az okosság, valamit jóvall, vagy parancsol, vagy tilt, ígér, vagy fenyeget, azt magának az Istennek jelentéséből (szájából) származtatnak tartsad, melynél semmi nem lehet bizonyosabb. Továbbá és akár mi légyen végre az, amit az okosságnak közönséges szava által, vagy némü némü közelebb való emberrel való szólással, vagy más akármicsoda jellel megjelent a megcsalni és megcsalatni nem tudó Isten, az kételkedés kívül igaz és úgy volt, vagy vagyon, vagy leszén.”¹⁹³

Láthatjuk, hogy nagyon lényeges, az *ész-ellenes* és *ész feletti* dolgok megkülönböztetését („hogy világossá váljék, addig tudjuk elkerülni a tévedést, amíg az ész követjük, s akkor térünk el az igazságtól, amikor letérünk az ész útjáról. Amiből az is következik, hallgatóim, hogy Isten olyanokat kinyilatkoztathat ugyan, amelyek

¹⁹² Röell, Herman Alexander, *Dissertatio de religione rationali*, Franeckerae, 1700, 110.

¹⁹³ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 105.

meghaladják az ész szűk határait, de olyanokat sohasem, amelyek ellentmondanak neki.”) iktatja ki a műből Losonczi, s így válik számára lehetővé, hogy forrását Isten különleges és álombeli üzenetének igazolására használja fel. Ez elég komoly csúsztatás, s felekezetében talán a legmesszebbre ment a ráció jogainak hangsúlyozásában.

Mivel nem vállalkozhatom a két mű alaposabb szembesítésére, csupán ezt a paradoxont rögzítem: a magyar unitárius munkájában a racionális teológusként elkönyvelt németalföldi gondolatmenete lett az álmokban is üzenő közvetlen isteni kinyilatkoztatás legitimálója. Ez persze nem változtat azon, hogy Losonczi művének tanulmányozásával figyelemre méltó epizóddal gazdagodtak a Röell hazai recepciójára vonatkozó ismereteink. Az pedig az észlelt paradoxon ellenére nagyon fontos, hogy talán reformátusból lett unitáriussá, hiszen alapos munkával feltárt magyar tanítványai között egyetlen unitáriust sem regisztrált a korábbi szakirodalom.¹⁹⁴

További tekintélyekre név szerint az előszó és a berekesztés már nem hivatkozik, de jól kivehető, hogy a szerző valamelyes ismeretekkel rendelkezett a reformáció spiritualisztikus, profétikus tendenciáiról. Ebből a szempontból az is megemlítenő, hogy nem a most tárgyalandó paratextusokban ugyan, s nem is ezt a közvetlen kinyilatkoztatást igazoló értelemben, de egy helyütt a mű védelmébe veszi a 16. századi spiritualizmus egyik legfontosabb alakját, Caspar Schwenkfeldet: „Egy doctor azt mondja, hogy bolondul tekereg Schwendofoldus, ki a Krisztust embersége szerint teremtett állatnak mondja, amelyért ritka Eutichesnek mondja ötlet lenni, amely értelemben különben sok mostani doctorok egyenlőképpen megegyeznek.”¹⁹⁵

Lényegesebbek ennél, hogy érvelésének néhány mozzanata erre az irányzatra emlékeztet. Ilyen mindjárt a félreérthetetlen távolságtartás a tudós teológusok világától. Egy mélyebb tudás birtokában gyakran marasztalja el ezeket a nagy emlékezetű, de darabos elméjű, s a vetélkedésben reménytelenül elmerülő férfiakat, s az ítélet általánosabb érvényét kívánja bizonyára szolgálni az is, hogy legfeljebb monogramaikkal nevezi meg őket. Mint alább látni fogjuk ez történt Melanchthon esetében, de ugyanezt teszi akkor, amikor más helyütt azt írja, hogy „...szégyeltem, midőn nem régen olvasnám egy nagy emlékezetű férfiúnak S. N. P, argumentumait, akinek aztán a latinban is magyarul

¹⁹⁴ Jacob van Sluis, Ferenc Posztma, *Herman Alexander Röell und seine ungarische Studenten*, Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 5.)

¹⁹⁵ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 127.

olvashatjuk azt a mondatát, hogy Jézus Krisztust „az emberek Istennek ismerték, javallották, helyben hagyták, mint Centurio és Szent Tamás.”¹⁹⁶

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy ennek az áltudománynak az elmarasztalása nála nem jár együtt a szent tudatlanság magasztalásával. Ellenkezőleg, ezt az értelmetlen okoskodást éppen azért marasztalja el, mert sokak számára ez menlevél, s a szent tudatlanság nem egyéb, mint a világosság követése helyett a vakoskodást választani, s az egész testet átadni a sötétség birodalmának.

Másfelől az érvelés a spiritualistáknál megszokott módon hullámszik az önmagát lekicsinylő megjegyzések, illetve a magának kivételes szerepet tulajdonító öntudat-felfakadások között.¹⁹⁷ A berekesztésben kis emberecskének (*homunculus*) nevezi magát, illetőleg védekezik az ellen, hogy környezete bolondnak (*desipiens*) minősítse; az ajánlásban pedig a mentegetődzés mozzanatát is megpendítve határozza meg szerepét: „Akarom, hogy tudjad jó olvasó, hogy én praedicatori renden való szolga nem vagyok, mindazáltal igaz christianus (keresztény) vagyok, ki tisztelem, szeretem, dicsőítem az Úr Jézus Krisztust és az ő parancsolatit teljes szívből és lélekből minden erőmmel ügykezem megtartani, ki mindnyájon münénkünk parancsolta, hogy vizsgáljuk az írásokat, mert azok (úgymond) az melyek bizonytságot téshnek én rólam.”

Ugyanakkor ez az utóbbi idézet egyidejűleg nagy öntudatról is tanúskodik, amely még erősebben jelenik meg a berekesztésben, ahol egyfelől nyilvánvaló retorikai fogással jelenti ki, hogy legfeljebb a beszédben tudatlan, de nem az ismeretben, majd nem akármilyen küldetéstudatról tanúskodó kijelentést tesz: „Én magam egyedül csudálkozom magamon, ki ilyen nagy követ, mely ennyi száz esztendőök alatt mintegy megmozdulhatatlanul feküdt, mozgatni és ki annyi s ilyen nagy igen tudós embereket, kiknek különben isteni ismeretek volt, ingerelni merészlem, ím ez serkent Rom. 10. 19. 20. Mert az igazságnak mivolta kényszerít engemet, hogy mint lúd zengjek a hattyúk között. Mindazáltal nem voltam vakmerő és ellene álló ennek a látásnak, nem is vontam el magamot, hogy ne hirdetném tünéktek Istennek ezt az tanácsát, megvallom, hogy én aszerént az út szerént, amelyet haeresisnek (eretnekségnek, szakadásnak) mondanak, úgy tisztelem az Atya Istent, úgy mint, aki hiszek mindeneknek valamelyek a törvényben és a prófétákban megíratáltak.” Itt nem csupán az eretnekség útjának a vállalása a

¹⁹⁶ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 171-172. Itt valószínűleg Nádudvari Péterrel lehet szó.

¹⁹⁷ A reformáció e fontos irányzatának európai képviselőiről lásd: André Séguenny, *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, fordította Balázs Péter, Keserű Gizella, Schaffer Andrea, szerk. Balázs Mihály, Keserű Gizella, Szeged, 2008. Az erdélyi recepcióról: Keserű Bálint, „*Rajongók Erdélyben*”, in: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumegyesület, 1996, 247-256.

figyelemreméltó, hanem még inkább az „egyedül szemben a világgal” öntudata. A kö mozgatásában még elődöket és segítőket sem enged magához, s a Melanchthonról tudó, az egyháztörténetben egyáltalán nem járatlan szerző esetében nem jogosulatlan arra gondolnunk, hogy tudatosan használja a hattyúk között éneklő lúd látszólag lefokozó metaforáját, hiszen a műveltek számára ismert volt, hogy ez rájátszás Luther nevére.

Ez a bibliai helyekkel is alátámasztott küldetéstudat készíti tehát őt arra, hogy másokkal is közölje vizsgálódásának eredményeit. Hitelt tehát ez a személyesség ad megszólalásának; e tekintetben erősen különbözik attól, amit a pár évtizeddel korábbi nagyformátumú laikusnál, Bethlen Miklósnál tapasztalunk, aki ugyancsak részesült a teológiaiailag releváns álmok adományában. Ismeretes ugyanakkor, hogy ő nem elégedett meg ezek tekintélyelvű igazolásával, hanem ebből a célból egy külön traktátust is megfogalmazott imádságos könyvében. Ennek bevezetésében a következőket olvashatjuk: „Az én bűnös és isteni jelenésekre való méltatlan voltom, testi, lelki erőtlenségem, az isteni jelenéseknek az Újtestamentumban való ritkasága, sokaknak effélékben való megcsalattatása, az entusziasták bolondsága, az ördögnek ez ellen a látás ellen való erős disputálása és több effélék vélekedettek engemet: isteni, kiváltképpen való vigasztaló látásnak tartsam -é én ezeket, vagy csak természeti agyam fantáziáinak, vagy ördögi csúfolódásnak tartsam-é.”¹⁹⁸

A tömörsége ellenére roppant gondolatgazdag értekezés kifejti, érveket vonultat fel amellet, hogy isteni látásokról van szó. Első renden elmondja, hogy a Szentírás és az azon kívüli tapasztalatok szerint ezek nem korlátozódtak az Ótestamentumra, kivételes helyzetben továbbra is lehetségesek. Ezt követően a körülményekből és az eredményekből kovácsol érveket: ő maga sohasem kérte, olyan nagy zajban érte el az egyik álom, amely máskor felébresztette. Végül tartalmuk alapján érvel hitelességük mellett: a kegyesség előmozdítását szolgálták, Jézus képe egyedi, soha senki által le nem írt formában jelent meg neki. Kiemelésre kívánczik, hogy a spiritualista, Bethlen által entusziastának nevezett hagyománytól eltérően az igaz, isteni látomások sohasem kerülhetnek ellentmondásba egyházának tanaival és tekintélyével. Így aztán nem mulasztja el a római atyafiak és az angliai kvékerek revelációinak elutasítását. Hangsúlyozza, hogy ezek hittételek meghatározására nem alkalmazhatók, s a látás igazolásának tekinti azt is, hogy

¹⁹⁸ Bethlen Miklós *önéletrása II*, szerk. Tolnai Gábor, Windisch Éva, Budapest, 1955, 192-195. (Magyar Századok). Álomlátásai értelmezéséről ld.: S. Sárdi Margit, *Jóslat és álomlátás XVII-XVIII. századi erdélyi emlékiratíróinknál*, In: *Eksztázis, álom, látomás. Vallásethnológiai fogalmak tudományelméleti megközelítésben*, szerk. Pócs Éva, Budapest-Pécs, 1998, 475-487.

hosszú idő után éppen azon a napon vehette magához az úrvacsorát, amelynek reggelén az egyik álombeli látomás is utolérte.

Losonczinál nincs ilyen kiterjedt és sok szempontú reflexió, ám az álom nagyobb tekintélyhez kötése nála is megvalósul. Ez a nagyobb tekintély nála azonban nem az egyház, hanem a Szentírás. Az a tudomány ugyanis (a latinban *doctrina*), amelynek az egész világra való kiterjesztésére buzdítja őt az álom, az értekezés eredményekképpen minden kétséget kizáróan a Szentírás olyan értő értelmezésén alapszik, amely összhangban van a maguk az apostolok által mondatonként összerakott hitvallással is. Ráadásul az Íráshoz való kötődés ott van magában az álomban is: Bethlentől és az ilyen vízióktól eltérően ugyanis neki az Atyasten, nem Jézus Krisztus jelent meg, s egyáltalán nincs is szó itt semmiféle képszerűségről, hanem egy újabb írás igazolja az Írás autenticitását kifejtő írásmű, egy értekezés alkalmasságát. Ebben az értelemben felesleges lett volna az itteninek a katolikus látásokkal való összevetése.

Az előljáró beszédben kialakított és a bevezető részben kikerekített retorikai-poétikai kerethez jól illeszkedik az a személyesség, amely változó intenzitással ugyan, de végig jelen van a műben, s amely megeleveníti a különben sem szokványos teológiai mondandót is. Az alábbiakban úgy törekszünk ennek kidomborítására, hogy folyamatosan jelezni próbáljuk a retorikai keret elevenen tartásának igyekezetét is.

Az előszót követően a továbbiakban már tagolatlan szöveg első mondata invokáció „a minden változás, oszlatás és részekre való szakasztás nélkül való Úr”-hoz, majd az eggyel és a hárommal történő birkózás részletezését kapjuk: felidézi a hagyományos szentháromságtani megoldást, majd így folytatja: „mindazonáltal a hármasszámnak természetéről midőn elmélkedem, mindenkor három forog előttem, mert az hol három vagyon, ott kettő es vagyon, és így igen félek, és szüntelenül magamra vigyázok, hogy sok isteneknek tiszteletibe ne essek ezeket hívén.”

A szüntelenül magára figyelés, a teológiai tétel megemészthetőségének és a lélekben való munkálkodásának a követése jelenik meg tehát, s ezen az alapon válik vizsgálандóvá mindaz, amit a tanítóktól korábban megtanult. Nem tudja magát túltenni a szentháromságtan ellenmondásain, „ha ennek a vélekedésnek hatszáz doktori is állanak szüntelen az én fülem mellett és kiáltnak”, s illusztráció gyanánt egynek a monogramját is megadja: P. M. az az excellentissimus doctornak, akiről egyszer azt mondja, hogy a könyörgésnek módjáról (de modo orandi), illetőleg az Isten segítségül hívásáról értekezve megfogalmazza, hogy a szentháromságot is imádkozhatjuk, illetve segítségül hívhatjuk. (Mivel Philipp Melanchthon *Loci communes* című nagyon sokszor megjelent művében van

De invocatione Dei fejezet, ahol természetesen szerepelnek ilyen megállapítások, rá is gondolhatunk.)

Mindenesetre a traktátus egészének értelmezésére vonatkozóan is figyelemre méltó, hogy a kifejtett teológiai megfontolások kiindulópontját az a kérdéskör jelenti, hogy kihez intézhetjük imáinkat. Nem kevésbé fontos az ellentmondások kiiktatásának a hívők tagoltságával történő indoklása: a műveltebbek azért nem elégedhetnek meg az ilyenek pusztá regisztrálásával, mert az egyszerű emberek ezt biztatásnak tekintik téves dogmák, jelen esetben a szentháromság imádhatóságának elfogadására. Mindez a bálványimádáshoz hasonló eredményre vezet: ott is csak azzal az érveléssel tűrték meg egyesek a képek tiszteletét, hogy az nem magának a képnek szól, hanem annak, akit ábrázol, ám a község erről a különbségről mit sem tudva a bálványimádás fogságába került: „Ez annyit tévesen, mint ha valakik azt mondanák, hogy nem kell imádni az faragott képeket és távoztatni kell a bálványokat, de ha megengedtetik, hogy azon faragott képek a gyülekezetben behozassanak, ott az papok és más okosabbak által némi nemű tisztelettel tiszteltessenek, azután az tudatlan község a földre borulván figyelmeznén ugyan azon faragott és egyébféle képekre, nem azt, akit azáltal akarnak jelenteni, hanem magát az jelenvaló dolgot, és az képet magányosan tiszteli isteni tisztelettel.”¹⁹⁹

Ezután „békességes türését” kívánva elképzelt (kimondatlanul is nyilvánvalóan református) ellenfelét szólítja meg, aki – hajója már elromolván – „sajkája egy darab deszkáján” ülve fogalmazza meg, hogy vannak az Istennek olyan titkai, amelyek „az embernek megfoghatóságát”, azaz felfogóképességét felülhaladják. Helyzete kilátástalanságát fokozandó főhősünk azt is közli vele, hogy „én közöttem, s te közöttem vagyon még egy harmadik a keresztények között.” Itt is csak az érvelésből derül ki, hogy nyilvánvalóan a katolikus testesíti meg a keresztény embernek ezt a harmadik típusát, hiszen ő megingathatatlan abban a meggyőződésében, hogy az úrvacsorában Krisztus valóságos testét és vérének vesszük magunkhoz. Így jelöli ki a mű azt a keretet, amelyben a felsoroltak álláspontjának egymást kioltó gyengeségéből bontakozhat ki az unitárius férfiú felfogásának elsöprő fölénye. Itt gondolunk arra, hogy az úrvacsoratan éppen csak felvillantott esetéből is nyilvánvalóvá válik, hogy az ellentmondásos helvét álláspontból nem lehet hatékonyan védekezni a szerzettetési ígéret szó szerint értelmezni akaró felfogás ellen. Ezt a beszédssituációt aztán lassan elhagyja a szerző, s fordul a szelíd, de annál

¹⁹⁹ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 116.

hatékonyabb fegyvereket forgatva immár direkter ahhoz a megtéríteni akart olvasóhoz, akit gyermekségétől fogva magával cipelt előítéletektől kíván megszabadítani.

A megszabadítás első fázisaként egyértelműen azt kell belátnia, hogy egyedül a Szentírásra építhet, s ezt a még sokszor megismételt tételt aztán egy, az egyháztörténetet újrájátszó nagy látomás keretében mondja ki a legszuggesztívebben: „...elhittem magammal, hogy ha az egész világ ma megégne, és minden emberek megemésztenének, csak az Új és Ó Testamentumból álló Biblia, azaz az Istennek abban megíratott ígéje maradna meg (az is pedig a maga épségében amint Mózesről, az prófétáktól, és az apostoloktól és evangélistáktól származott), holnap aztán az az embereknek sokasága, Istennek hatalma által ez életre visszajönne, mindazáltal nem azon elmével, amellyel kimúltak vala, hanem elfeledkezvén az előbbiekről, az elmék is újjonnan születtenének és megújulnának mindazáltal a Szentírásnak olvasására való tehetséggel, el annyira, hogy az az embereknek sokasága a Bibliának egész könyvét olvashatná és érthetné, elhittem mondom magammal, hogy az istenségben többséget nem ismerne, sem meg nem engedne, mindaddig, míg valami találók Istennek beszédét meg nem változtatnák, csonkítanák.”²⁰⁰

A csonkítások és változtatások dolgában szerzőnk a magyar fordításra koncentrál, s talán ezzel is magyarázható, hogy e tekintetben nem használja fel azokat a megfontolásokat, amelyeknek helyük lenne abban a radikális krisztológiában, amelyet – mint látni fogjuk – az alábbiakban megfogalmazott. Így például az ún. „comma Johanneum” esetében nem azt a radikálisabb véleményt hangoztatja, hogy a 1Ján. 5, 7. (Mert hárman vannak, akik bizonyosságot tesznek a mennyben az Atya, az Ige, és a Szent Lélek, és ez a három egy.) későbbi betoldás, hanem csak arról a második megoldásról beszél, hogy a felsorolt hármak egységesek, egyek a tanulságtételben.

Részletesebben tér ki viszont egy meg nem nevezett magyar bibliafordító szándékos szövegrontásaira. Ebben az esetben érdemes a teljes szöveget idéznünk: „Mondom vala feljebb, hogy kellett lenni az ecclesiában szakadásoknak, nem de nem nagy szakadás-e (elhajlás-e, próbálás-e) a többi között az is lássad, Phil. 2. 9. az hol ezt mondja az apostal.: Minek okáért az Isten is őtet igen nagy méltóságra emelte és ajándékozott néki nevet, mely mindenek felett való név. Lásd meg és olvasd meg a magyar fordítást ilyen igékkel: és ajándékozza néki olyan méltóságot, mely minden méltóság felett való méltóság. Tudva (amint hitelre méltó dolog) és ő magától jól tudatott okra nézve ezt a szót *nomen*, (mely magyarul nevet jelent) az fordító nem fordította a maga tulajdon

²⁰⁰ Vitézségünknek fegyvere, MsU 157/B, 183.

jegyzésiben, hogy ne láttatnék az a név a Krisztusnak ajándékozottattnak lenni, mintha csak kívülről járult volna hozzája és adatott volna önégi, hanem amint másunнан az a fordító feltétel szerént erősíti, az Istennek amaz neve állatja szerint való nevének téttetetnék. Hasonlóképpen ApCsel. 2. 22. versben is az holott a Názaratbeli Jézus Szent Péter Istentől javalltatott (miképpen *megbizonyított*, vagy legtulajdonabban fordítván az görögből, *mutattatott*) férfinak hirdetni, elhatta a férfinak nevét és a férfit jelentő szót a maga természeti magyar jegyzésiben nem fordította. A fordító az Isten előtt nehéz számat adandó. Nem könnyűb az igének elvétele Col. 2. 9., az holott ezt a szót *corporaliter* nem fordítja a maga tulajdon jegyzésiben *test szerént*, hanem így: *állatja szerént*. Nem illik ez a jó fordítóhoz, mert az apostalnak példája szerint nem álnaksággal kell járni és a beszédet nem is kell álnoksággal megelegyíteni, hanem az igazság megvilágosításával kell inkább magát ajánlani. Nem de nem az királyi és isteni függő pecsétes levél ellen a próféciának szavaiból való elvétele az, a többi között nem de nem nagy lementszés-e ez az ecclesiában?”²⁰¹

Bár az értekezés nem nevezi meg, melyik magyar nyelvű bibliafordítást marasztalja el, logikusnak tűnt, hogy az unitáriusok által használt Károli-féle fordításra gondoljunk. S valóban meg is lehetett állapítani, hogy a kérdéses helyek kifogásolt magyarításai egytől egyig a Vizsolyban kiadott szövegváltozatban szerepelnek. A pápista és az unitárius gyermek közötti *Dialogus*ban körvonalazott módon unitárius szerzőnk tehát kritikai ismereteit is mozgósítva használta ezt a szöveget. Az is említésre méltó ugyanakkor, hogy a református Biblia későbbi átdolgozásai során minden esetben bekerült a javított szövegbe az a korrekció, amelyet Losonczi András is javasolt.

Ez az aranyál is tisztább ige az alapja mindennek, ám a *sola scriptura* reformátori hagyománya feltűnően hamar kiegészül egy másikkal, az Írás értelmezésének tagoltságát hangsúlyozóéval, hiszen a mű elején egy eredetileg talán Dantétől származó, de valószínűleg inkább egy florilégiumból átvett megfogalmazást is felidéz: „...az Istennek igéje olyan, mint a tenger, melyben az elefántok úsznak és járnak életeknek kockáztatásával, a bárányok pediglen bátron.”²⁰² Így aztán szerzőnk a traktátus egészét telehintette az értelmezés szabályait rögzíteni akaró, hermeneutikainak is nevezhető megjegyzésekkel, amelyek szétszórt volta valamiféle rendszerré áll össze. Nem arról van szó természetesen, hogy eredeti megállapításokkal találkozhatnánk, de arról igen, hogy

²⁰¹ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 165-166.

²⁰² *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 135.

önálló megfogalmazásban, olykor szemléletesen, s talán a magyarországi retorikai kultúra történései számára is érdekes módon egyéni hangsúlyokkal rögzíti az ismert elveket.

Azt a hitvitákban unos-untalan hangoztatott elvet, hogy a Szentírás helyeit nem összefüggésükből kiszakítva kell értelmezni, a következőképpen fogalmazza meg: „Hinnünk kell mi nekünk nem azt, ami magánosan mondatott, hanem miképpen mondatott, azt kell vizsgálni a szólónak értelme szerint...”²⁰³ Többször visszatér annak kifejtésére, hogy különösen a nehezen felnyíló bibliai helyek esetében elő kell venni és egymás mellé kell tenni az előfordulások mindegyikét: „Tenéked is azért nem kell megállanod egy-két igében, midőn egyszer szól az Isten, azt tenéked kétszer kell meghallanod, azaz vizsgáljad az írásokat, mert azok, amelyek bizonytságot tesznek a Jézusról. Nem kell az embernek maga gondolatlanul belé állani egy avagy más írásba, hanem egybe kell azt mással vetni, mi legyen értelme az isteni elmének.”²⁰⁴

Amint már a fentiekben is láthattuk, igen erős hangsúlyt kap, hogy a Szentírás bizonyos helyei trópusokat tartalmaznak, ahogy ő mondja „beszédbeli ábrázat, vagy által vitel által” fogalmaznak és súlyos teológiai tévedésekhez vezet, ha ezek figyelmen kívül hagyásával a szó szerinti értelmet hajszolva közelít valaki a szöveghez. Jézus Krisztus önmagát illető elnevezéseivel (ajtó, út, világosság) példálózik, de nem áll meg a nyilvánvaló ellenfelek szapulásánál, hanem önmagát, s az igazság útján járni akarót is megszólítja. „De az mely nyavalyában ő vagyon, érezd magadat is betegeskedni, aki oly sok ízben a szent írásban hallod, amaz fejedelem Krisztust, Dán. 9. 28., tudniillik az üdvösség fejedelmét mondani Istennek és Immanuelnek (velünk az Istennek) hívattnak lenni, ezekhez a nagy erejű dicséretetekhez, melyek méltóságos értelem szerint (per excellentiam) mondattak, úgy ragaszkodol megmozdíthatatlanul, hogy a te ellenkeződtől semmi hasonló szólásnak formáját, avagy az úri mondásoknak semmi magyarázatát elé hozatni el nem szenveded, hogy mondod a te atyádfiának, engedd meg, hogy vessem ki a szálkát szemedből, és íme gerendák vadnak a te szemedben...”²⁰⁵ A Szentírás ilyen retorikai sajátosságának nem ismerése vezet el ahhoz a vakoskodáshoz, amelynek hívei könnyedén nyilvánítják ki, hogy vannak olyan teológiai tételek, amelyek a természet világánál nem ismerhetők meg, s akik a szent tudatlanág vitézeiként rendre azt hangoztatják, hogy az ilyen tanokban egyszerűen hinni kell.

²⁰³ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 122.

²⁰⁴ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 131, 121.

²⁰⁵ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 130.

Már az iménti idézetből is kitetszett azonban, hogy mindezek nem csupán elméleti szintű megállapításokként szerepelnek a szövegben, hanem egy radikális krisztológia alátámasztását is szolgálják. Az előszót követő első fejtegetésekből, majd Athanasziosz Lutherre is támaszkodó bírálatából, de még a Gaspar Schwenckfeldet ért jogtalan támadások már idézett visszautasításából²⁰⁶ sem derül ki a körvonalazódó antitrinitarizmus természete, ám krisztológiai kérdések részletesebb taglalása során ez is világossá válik.

Szerzőnk ugyanis nem sokkal a téma felvezetése után a következőket mondja: „Ezt az egyet akartam, hogy tudjad a Jézus Krisztusról: Valami kezdettől fogva Istennek igazgatásából modottatott, irattatott, jövendöltetett, hirdettetett, ami az ő emberségének mértékét felülmúlná, azt méltóságos értelem szerént (per excellentiam) és a dolgoknak hathatósabban való kitételére alkalmaztatott szólásnak formájával (emphatice) mondattatnak lenni tudjad, s azért az írás el nem bontathatik.”²⁰⁷ Mindjárt beszédes példát kapunk itt az alkalmazásra is, amikor felidézi és magyarázattal látja el azt a János evangéliumában leírt vitát, amely a zsidók és Jézus között zajlott le: „ki midőn az zsidók úgy szólának ellene, mert te ember lévén magadat istenné teszed, így felel: Nem de nem irattatott meg a tü törvényetekben, én modottam istenek vadtok. Ha azokat mondotta isteneknek, akikhez lött az Istennek beszéde, és nem bontathatik el az írás, én rólam mondjátok tü, kit az Atya megszentelt, és ez világra küldött, hogy azt mondottam, hogy Isten fia vagyok.”²⁰⁸

Szerzőnk szerint tehát az ember Jézusról, az élő Istennek Fiáról szól a Szentírás, akit Isten elküldött, majd feltámasztott, aki tehát ember, s aki persze bizonyos értelemben a többi emberhez hasonlóan Istennek is nevezhető. Nem Krisztus preegzisztenciáját, a Máriától való születése előtti létezését tagadja tehát csupán, mint a 18. századi unitáriusok többsége, hanem attól is tartózkodik, hogy a többi embertől megkülönböztető módon nevezze Istennek, s úgy véli, hogy ez az Istentől különös küldetéssel kibocsátott ember lényegében ugyanaz maradt feltámadása és a mennybemenetele után is: „Ne mondjad hát a te szívedben, hogy nem azelőtt, hanem a mennybe való felmenetel, felmagasztalás és megdicsőítés után muttatott légyen meg hatalmason, hogy az Jézus legyen az örökké való mindenható Isten, mennynek földnek és mindeneknek teremője, és amaz nagy Isten, akiről

²⁰⁶ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 130.

²⁰⁷ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 141.

²⁰⁸ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 143.

szól Szent Pál Tit. 2. 13. 1 Tim. 6. 15-16. mert az Úr Jézus Krisztus tegnap és ma ugyanazon mindörökké.”²⁰⁹

Ezt a tételt bizonygatja az Ó- és Újtestamentumi helyek sorozatával, s ennek az értelemmel és együgyűséggel képviselt álláspontnak a megvédéséhez van szüksége a metaforikus értelem teoretikus megalapozására. Ez az eljárás természetesen már önmagában emlékeztethet bennünket arra, ahogyan Dávid Ferenc utolsó műveiben érvelt, ám nagyon fontos különbségeket is regisztrálnunk kell. Először is azt, hogy a 18. századi szöveg csak és kizárólag a szentháromságot elfogadókkal vitatkozik, s még csak utalást sem találunk arra, hogy a nemháromságosok táborán belül bármiféle nézeteltérések lennének. Nincs utalás arra sem, hogy korábban lettek volna ilyenek, s a belső konfliktusoknak az adott történelmi helyzetben nagyon is érthető kerülésével függhet össze az is, hogy mintha nem Krisztus imádásának vagy segítségül hívásának kérdése állna a középpontban. Egyetlenegy helyet találunk, ahol a kérdés a 16. századi nagy vitákra emlékeztető módon szerepel: „Forgasd fel kérlek az evangélisták írásainak egész könyvét, valaha, vagy valahol azokban olvastad-e, vagy láttad-e, hogy az apostolok az Úr Jézus Krisztust mint magától való Istent isteni tisztelettel tisztelték volna és tőle életet, leheletet, mozgást, és mindeneket kértek volna.”²¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a szerző számára az a legfontosabb, hogy egy világosságot sugárzó, racionális és a Szentírással összhangban levő krisztológiát mutasson fel, s ezért nem foglalkozik a történelmi előzményekkel.

Ezt a legszemléletesebben az ApCsel 7, 59 kezelésével mutathatjuk be. Ismeretes, hogy a Dávid Ferenc elítéléséhez vezető viták középpontjába kerültek, hogy István vértanú kihez fordult segítségért, amikor ellenfelei megkövezésére gyülekeztek. Fausto Sozzini szerint Jézus Krisztushoz, míg a Palaeologus és Glirius alapján Matthias Vehe-Gliriusszal érvelő Dávid Ferenc azon a véleményen volt, hogy a könyörgés címzettje csak az Atyaisten lehetett. Egyik érve szerint jelentősége van annak, hogy a szemeit az égre függesztő vértanú állni látja Jézust az Atya jobbján, nem pedig ülni. Dávid ezt az érvét Palaeologustól merítette, aki egyik művében hosszasan értekezett a különböző népek imádkozási szokásairól, s ezen a háttéren fejtette ki, hogy a zsidók szokása szerint, aki áll, az kérni szokott és nem őt kérik. A másik, Gliriustól vett érve szerint egyáltalán nem bizonyos, hogy az eredetiben szereplő *Kyrie Jesu* kifejezésben a *Jesu* szó vocativusban áll, a grammatika szabályai szerint lehet genitivus is, vagyis ebben az esetben nyilvánvaló lenne, hogy István Jézus Urához intézte szavait. Kiegészül ez aztán a megelőző igék

²⁰⁹ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 157.

²¹⁰ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 163.

magyarázatával, amelyek szerint István szavainak értelme a következő lett volna: „Bár ti mindannyian tagadjátok, Isten Jézust feltámasztotta, a mennybe vitte, én István azonban oly biztosan tudom ezt, hogy ha az egek megnyílnának, látnám őt, amint ott áll, vagyis ott marad az Atya jobbján.”²¹¹

Értekezésünk egyáltalán nem tesz említést erről a nagy vitáról, hanem a már korábban említett *excellentissimus theologiai doctor*, azaz minden valószínűség szerint Melanchthon álláspontjaként mondja el, hogy István bizonyosan Jézushoz intézte szavait. Alapos és szakszerű cáfolatot azonban nem kapunk, amint a híres teológus véleményét is igen nagyvonalúan kivonatolja.

Nagyon fontos ugyanakkor, hogy nem hallgatja el radikális krisztológiája egy további nagyon fontos következményét. Krisztus preegzisztenciájának tagadása, vagyis az a tan, hogy ő a Máriától való születése előtt nem létezett, óhatatlanul megkérdőjelezte azt a tanítást is, hogy az Ótestamentum idejében a zsidók ugyanazzal a lelki táplálékkal élhettek, mint a keresztények, vagyis Krisztussal. Szent Ágoston tanainak bírálataként megjelent ez a reformátusok által vallottakat is megkérdőjelező felfogás már a legelső antitrinitárius művekben, s a *De falsa et vera ...unius Dei cognitione* című kiadvány egy egész fejezetet szentel ennek. A törvény és az evangélium különbségéről szólva ebben azt olvashatjuk, hogy Isten Mózesnek és a zsidóknak kizárólag földi gazdagságot ígért és adott, s ha időnként el is hangzott olyan ígéret, amely az örök életre vonatkozott, azt nem kapták meg, annak csak az árnyékát látták.²¹² Ezt a tant fejtették ki aztán jóval nagyobb részletességgel azok az antitrinitáriusok, akik Krisztust az Atyától neki adott hatalom alapján valamiképpen mégiscsak Istennek tekintették, s akik szerint ez a feltámadásban megdicsőülése és isteni volta még nagyobb nyomatékot ad annak, hogy küldetése befejeztével az emberiség üdvözülésének egy gyökeresen új periódusa kezdődött el.

Ennek egy szelídebb változatát tartalmazza Szentábrahámi teológiája is, aki a Mózesnek adott ígéretekéről a következőket mondja: „Az ígéretek ugyan oly általánosak voltak,...hogya úgy tűnnek fel, mintha mennyei és örök javakat tartalmaztak volna, de az azért történt, mert Isten valóban azokra célzott...mindazonáltal ezen általános ígéreteknek és fenyegetéseknek a jutalmakhoz és büntetésekhez mért részletezése azt bizonyítja, hogy csak a jelen életre szorítkoztak.” Később némileg enyhítve ezt az

²¹¹ Ld. erről: Balázs Mihály, *Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak*, ItK, 1983/1-3, 97-106.

²¹² *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről. [A De falsa et vera unius Dei... cognitione... c. mű magyar fordítása.]* (A fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály, Kolozsvár, 2002, 122-125. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

álláspontot megengedi ugyan, hogy a próféták a földi ország színe alatt mennyeit láttak és sokan reménykedtek is ebben, ám rögtön hozzáteszi, „de aki valamit remél, nem mindig valamely kifejezett ígélet erejénél fogva remél.”²¹³

Losonczi ennek éppen az ellenkezőjét állítja: „Egy a hűt, egy az örök élet, és egy úton lehet arra menni, ugyanazon az úton mennek vala Ádámától fogva az atyák és az Ótestamentumnak hívei is az örök életre. Bízom, hogy idegen (irigy) elme nélkül velem egyet értesz, s hiszed, hogy az első Testamentum alatt a lelkeknek sok tízezrei mentek legyen az örök életre, még pedig közbe jövén ama tökéletes és együgyűséges hit, amely nélkül Isten előtt senki nem lehet.”²¹⁴ Egy hosszú és bonyolult gondolatmenet végén jut el ehhez a magállapításhoz, amelynek az volt a lényege, hogy az ótestamentumiak lényegében ugyanazt vallották Istenről, mint az Apostoli hitvallás, az eljövendő Krisztust ők sem tekintették Istennek, s a próféták és az apostolok egyek voltak abban is, hogy fogalmuk sem volt szentháromságos okoskodásokról. Anélkül hogy bárkire is hivatkozna, a 16. századi nonadorantista hagyományt szólaltatja meg itt az értekezés szerzője, amely szerint a pusztán embernek tekintett Jézus nem hozott újat az emberiség számára a megigazulás, az örök élet elnyerésének útjai tekintetében. Az is nagyon fontos ugyanakkor, hogy Palaeologustól, Gliriustól vagy Dávid Ferenctől eltérően nem beszél arról, milyen konzekvenciákkal járhat, s miképpen értelmezendő az, ha ennek következtében valamilyen módon érvényben maradnának Mózes törvényei. Losonczinál ezt a problémát is képes elfedni az Apostoli hitvallás lényegének időtlenné emelt tekintélye.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy, ha nem is a krisztológiai fejezet befejező részében, hanem korábban, Isten Fiának ezt a megváltoztathatatlan, „tegnap, ma és mindörökké” ismeretét, illetve annak az egész világon való elterjedését apokaliptikus keretbe helyezi. Előbb Ézsaiás 45., Zakariás 14. és Jeremiás 31. fejezeteire hivatkozva beszél erről a kelettől nyugatig tartó diadalmenetről, majd az Efészusbelieknek írott levél és a Zsidókhoz írt 13., illetőleg a Jelenések könyvének 11. fejezetét aktualizálja: „Immár jelen lenni láttatik amaz elrendelt üdő, mikor az eklézsia tökéletes férfiségra felnevekedett legyen, megtalálván az annyi száz esztendőktől elrejtett maga kincsit, és jusson az Isten fiának ismeretinek egyességére, aki tegnap és ma ugyanazon mindörökké. Zsid 13. 8. Ezeket az ígéket teszi közbevetés nélkül ezek után az apostal, külömb külömb féle és idegen tudományoktól ne hordoztassatok. Közel vadnak azok a napok, az melyeken amaz

²¹³ *A keresztény hittudomány összege*, 80-81.

²¹⁴ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 176-177.

meggyőzetett és megöletett két tanúban három napok és fél után az Istentől származó életnek lelke bemenjen, és álljanak felemelkedvén az ő lábaikra. Jelen 11. 11.”²¹⁵

Maga az összeállítás valamelyest talán egyéninek tekinthető, de csökkenti a vízió intenzitását, hogy nem bontja ki, milyen kortárs eseményeknek felelteti meg a bibliaiakat, s nem jelöl meg pontos időpontot sem az események betetőződésére.

III. 2. Daniel István áttérése és a polémia kezdetei

A dolgozatunk bevezetésében elmondottak fényében Losonczi B. András megtérésének históriája egészen kivételes jelenségnek számít, hiszen a szinte minden kortárs által észlelt, az unitáriusok által pedig folyamatosan felpanaszolt módon az ő közösségük elhagyása volt a konverziók fő iránya.

A legzajosabb ilyen eltávozás kétségtelenül Vargyasi Daniel Istváné (1684-1774), Daniel István főkirálybíró és Kemény Zsófia fiáé volt. Az unitárius családban született arisztokrata a II. Rákóczi Ferenc-féle felkelés alatt testvérével, Daniel Péterrel Brassóba menekült, majd a magyarországi felkelőkhöz csatlakozott. Később visszatért Erdélybe és Pekri Lőrinc alatt Rákóczi érdekeit szolgálta, Pekri halála után 1709-ben vette el leányát, Pekri Polyxénát és áttért a református vallásra. A szatmári béke után kegyelmet nyert, II. Károly király bárói rangot adományozott neki, Mária Terézia pedig udvarhelyszéki főkirálybíróvá nevezte ki, s felnőtt kort megért gyermekei – István és Polixénia – is jelentős karriert futottak be.

A modern szakirodalom elsősorban Daniel István önéletírásával foglalkozott, ami bizonyára összefügg azzal is, hogy az 1762-ben íródott, s 1764-ben Szebenben megjelent latin nyelvű munkáról 1896-ban magyar fordítás is készült.²¹⁶ Kétségtelenül témánk szempontjából is fontos, hiszen a református hitre való áttérése után több évtizeddel a szerző „a Krisztus Jézus orcáján visszatündöklő igaz isteni tisztelet,” valamint a predestináció titkainak birtokában úgy tekint vissza életútjára, hogy az álomlátásoktól és az isteni kegyelem különleges adományairól is szól. A fejezetünk középpontjában levő művet

²¹⁵ *Vitézségünknek fegyvere*, MsU 157/B, 162.

²¹⁶ *A Descriptio vitae Stephani liber baroni de Daniel de Vargyas* Maros Gergely által készített magyar fordítása közölve: Vargyasi Daniel Gábor, *A vargyasi család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Budapest, 1896, 341-397. Fontos részleteket tartalmazó válogatás: *Oka ezen írásnak...XVIII. századi erdélyi emlékirók*, kiad. Luffy Katalin, Kolozsvár, 2006, 157-183.. Retorikai-poétikai szempontú elemzés: Fehér Andrea, *Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel István Életének írásában*, in: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, 2006, május 25-27. szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2008, 279-288.

sem értelmezhetjük kielégítően az előzmények, majd a folytatás figyelembevétele nélkül, ezért az alábbiakban a kontextusra is ügyelve szólunk e híres és hírhedt áttérés legfontosabb mozzanatairól.

Nem egészen világos, miért éppen jóval reformátussá válása után, tény azonban, hogy Daniel 1752-ben egy terjedelmes teológiai értekezést jelentetett meg *Monita paterna* (Atyai intelmek) címmel, amely a református dogmatika és kegyességi gyakorlat magasrendűségét hangsúlyozva erőteljesen támadja a lényegében istenteleneknek és pogányoknak titulált unitáriusokat. Az értekezés gyakran érvel személyes mozzanatokkal, s ezek közül az általa a sötétség birodalmába száműzött unitáriusokat különösen érzékenyen érintette, hogy áttérését az isteni jószág és gondviselés különös ajándékaként mutatta be.

Ez természetesen megszólalásra készítette az unitáriusokat is, akik ugyan kinyomtatni semmit sem tudtak ellene, de egy kéziratban terjesztett műben legalább válaszoltak. A tömör és retorikailag jól megformált latin nyelvű választ (*Veritatis evangelicae dolor. Ex pertinaci Monitorum paternorum authorum calamo subortus*)²¹⁷ a már a címben is jelzett fikció szerint maga a fájdalmasan megbántott keresztény igazság adja meg. A műben végig ez az allegorikus személy beszél arról, hogy milyen nagy fájdalmat okoztak neki a Momusnak azok a gyalázkodó szatíra szellemének jegyében megírt szövegei, amelynek széllal bélelt tojását több kakastollal ékeskedő költötte, azaz szenvedte ki magából. A református hit francia genezisére vonatkozó célzás aztán direkterben is előjön, midőn többször is hangsúlyozza, hogy a műben semmi eredeti nincsen, s Daniel képtelen lenne önállóan bármit is leírni.

Ezt a vádaskodást sem tarthatjuk persze eredetinek, s nem az a megszemélyesített evangélium megszólaltatása sem. Köztudott ugyanis, hogy az evangélium pajzsaként vagy védelmezőjeként megszólaló ilyen szövegek gyakran megjelentek a hitviták időszakában, s igen gyakori eljárás az evangéliumi igazság tiszta és legyőzhetetlen voltának megszemélyesítést is alkalmazó középpontba állítása. Az átlagosnál ugyanakkor intenzívebb lesz itt a képlet azáltal, hogy nem is maga az evangélium, hanem annak fájdalma kap nagy hangsúlyt. A fájdalommal küszködve fejtegeti hét pontban, hogy az a hitvallás van összhangban az evangéliumi világossággal, amelyet *confessio polonica* gyanánt emleget. Mivel ez a Benedict Wiszowaty²¹⁸ nevéhez köthető és sok másolatban

²¹⁷ A latin mű szerzője Kozma Mihály 1758-ban, Philalethus Theophilus álnév alatt, ld. MsU 91/B, 342/A, 1124/B, 2335/A, a székelykeresztúri kéziratban (marosvásárhelyi Teleki Téka) jelzete: Bolyai 204.

²¹⁸ Egyedül a kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának katalógusa 17 másolatot tart számon.

ránk maradt hitvallás egyértelművé teszi, hogy az akkor már uralkodóvá vált szociniánus álláspont kifejtéséről van szó, s a mellette való argumentációban sem fedhetők fel egyéni mozzanatok, csupán a Daniel Istán áttéréséről írottakat idézzük fel.

Ennek lesz a korban is visszhangja, hiszen az erről elmondottak bekerülnek a Kénosi – Uzoni egyháztörténetébe is. Most a latin szöveget az annak modern kiadásában olvasható (Márkus Albert által készített) magyar fordításban idézzük: *Milyen boldog volnál, legalább e világ szerint, ha Isten előtt is, mint az emberek előtt, felölthetnéd a tettetés álarcát. De igen jól tudod, hogy Isten a szívek és vesék vizsgálója. Miképpen gondolod tehát, hogy Isten és emberek előtt magad hazugsággal mentsd meg? Ó, te szerencsétlen! Ki azt hiszed, hogy áttérésed oka rejtve marad, holott az napnál világosabb egész világ előtt. Az pedig ez: föltűnt egy hajadon, s az annyira levett lábadról, hogyha közvetve is, nem féltél őt Istennek, Krisztusnak, vallásodnak és lelkiismeretenednek eléje tenni. Őt azonban, mint az én hitem vallója, meg nem nyerhetted, mivel pedig róla lemondani nem tudtál s nem is akartál, tanácsosabbnak tartottad inkább nélkülüm lenned el, semmint testi kívánságodat megfélekezni. Ezért azt tanácsolom, a te áttérésed okait és következményét ilyenképpen tárd a világ elé:*

Gonosz dolog az én vétkemre és halálomra gondolnom, mert sokszoros erővel, érzékileg szerettem a nemes hajadont, N.N-t, s testi vágyakozásban éltem, cselekedvén a testnek és gondolatoknak akarátát (Ef 2, 3). Hogy ez érzés megmutassa bennem a maga állati, halálos hathatóságát, ledöntötte az isteni törvény választófalát és levette szememről a szemérem leplét. A házasság útjának megnyitására ösztönzött a hajadon ragyogó ábrázatja. Ki távol voltam, s mint az igazság vallója méltatlannak tartattam arra a szűzre, közel kerültem hozzá azon vér által, mely a szüzesség virága. Ezért elhomályosította lelki szemeimet, hogy ne fényeskedhessék nekem tovább Krisztus evangéliumának világossága (2Kor 4, 4), s így elessem az ő elhívásának reménységétől és a dicsőséges örökség támogatásától. Megismertem immár a zabolátlan test korlátlan hatalmaskodását, amikor olyat hiszek, ami nem tud meggyőzni az ő ereje hathatós voltáról. Nem vagyok immár idegen és jobbágy, hanem a hittagadók polgártársa és cseléde az ördögnek, akinek magamat egészen eladtam (2Pét 2, 10–22., Zsid 6, 4–6).

*Szégyelld magad Krisztus ítélőszéke előtt, hogy Istennek tulajdonítod azt, amire bűzhödt tested s féktelen vágyad készítetett. Intelek tehát, hogy ha még lehető, engeszteld ki magad iránt az isteni hatalmat.”*²¹⁹

²¹⁹ Kénosi-Uzoni, *Az erdélyi unitárius egyház... II*, 573-574.

Láthatjuk, hogy itt az isteni jóság és gondviselés helyett a testi gyönyör szerepel az áttérés motivációjaként. Az evangéliumi igazság nem mulasztja el ezt leleplezni, s ügyes retorikával magát Danielt önvallomásra kényszerítve mondatja el vele a valóságos történetet. Ez a retorikai helyzet ugyanakkor – a későbbiek felől nézve – még bizonyos visszafogottsággal jár, hiszen talán nem is méltó a műben beszélőhöz, hogy földi hajadonok nevét konkretizálja, így ő itt még N. N. jelöléssel szerepel.

Az elmondottakat viszont aligha hagyhatjuk figyelmen kívül a *Descriptio vitae Stephani liber baroni de Daniel de Vargyas* című mű keletkezéstörténete és jellege meghatározásakor. A mű kompozíciójára vonatkozó egyik gondolatmenet végén Fehér Andrea úgy fogalmazott, „hogy Danielt nem a Keménynél fellelhető önigazolás vagy a Cserei-féle bosszúvágy, sem Apor kesergése, hanem inkább az ágostoni értelemben vett megtérés-történet motiválta.”²²⁰ Ezt alátámasztják a fentiekben elmondottak, a Danielnél leírtakat tehát válasznak tekinthetjük arra, amit Kozma állított a *Veritatis evangelicae dolorban*.

Erre való válasznak tekinthető az is, hogy Daniel műve nem csupán világi, hanem spirituális útját is felrajzolja, amely onnan indult, hogy „az arianus, vagy socinianus tan ragadó nyavalyával elrontott szüléktől születve ...engemet is születésem és szerencsétlen végzetemnél fogva sújtott ez a ragadó kórság”²²¹ Az őt üdvözülésre elrendelő Isten azonban korán hírt adott neki magáról, hiszen „...az én elől dicsért nagyanyám Béli Judith, az igazhitű orthodox (református) vallásnak egyik nevezetes asszonysága, az én szülőmet, amidőn még életben volt, gyakran intette, hogy engem, az ő magzatai közül a legkisebbet engedne által neki az igazhitű vallásban leendő neveltetésre, de midőn süketnek énekelne, az én nagyanyám valóban prófétai szellemmel előre megmondotta, hogy el fog jönni az az idő, amelyben egykoron a református igazhitű vallása ebben az ő házában nyilván fog vallódni. Amely isteni jövendölés, működén bennem, s egyben az én nagybátyáim közül az Isten kegyelme és hathatós tejessége aztán végzetszerűleg be is teljesedett.”²²²

Itt közelebbről meg nem nevezett tanulmányai és szülei halála után aztán Bethlen Miklós udvarába került, ahol az igaz hit és a mindennapi istentisztelet folytonos gyakorlata lehetővé tette, hogy először ízlelje meg Jézus Krisztus igaz ismeretét, majd Rákóczi erdélyi hadai főparancsnokának, Pekri Lőrinc hommonai udrában következett a második ízlelés,

²²⁰ Fehér, *Én-reprezentáció*, 2008, 281.

²²¹ *A vargyasi család*, 1896, 344.

²²² *A vargyasi család*, 1896, 345.

amely nem volt más, mint megbízás arra, hogy fordítsa le Johann Arndt *Vier Bücher von wahren Christentum* című munkáját.²²³ Valójában nem mondja meg, mikor történt a harmadik, mindent eldöntő „ízlelés”, de a leírtakból azt kell ennek tekintenünk, hogy feleségül vette az apjukat és anyjukat egyaránt elvesztő Pekri árvák egyikét, Polixénát, s ily módon „a választott magnak megtartásában” kifogyhatatlan eszköztárral rendelkező Isten magasztalása helyettesíti magának az áttérésnek megjelenítését. Erről környezete aztán abból értesül, hogy „ámbár az elhunyt tábornoknak és grófnak egész udvara meg vala győződve arról, hogy én ariánusi, vagy sociniánus tanban felette álhatatos vagyok, mégis... a szent házasságnak megerősítő jelképét a szent esküt a Szentháromság Istennek, Az Atyának és a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében tettem le fennszóval. Hogy dicsőítessék az Isten az ő szenteiben, és lenne csudálandó azokban, akik hisznek a Jézus Krisztus bizonyágtételében (Eph. 1. 3.) elannyira, hogy minden körülállók, s maga báró Kemény is bámulatra ragadtatnék, midőn látná, hogy én az igazság más hitét vallottam, mint amelyet ő valaha csak gondolt, és így a házasság is ugyanazon hónap 10-én végrehajtódott.”²²⁴

Életének legfontosabb időszakát szinte keretbe foglalja a bibliai előképre kihegyezett visszatérés hazájába: „Ime én nem oly régen indulék el Jákob pátriárkával a hazámból, mint nyomorult katona, alig egy két szolga és ló kíséretében, de eltelvén a fegyverek zörgései és a had tüzei között külömbféle viszontagságaim, ime haza vezérel engem legédesebb hazámba az Úr, az égnek és földnek nagy jótéteményivel elhalmozva, egy legkedveltebb, a nőnem felette bölcs, ékes ábrázat és termettel jeleskedő és engem tisztelő feleséggel egy jó reményű fiúval és sokféle szolgák seregével, barmok és lovak bőségével, és ami mindenek között a legkitűnőbb, mentem vala külföldre az istenes élettől elidegenedve, Isten és Krisztus nélkül élve – mint erről fönnebb is emlékeztem – most visszatérek honomba és ősi hazámba úgy, mint aki megvilágosodott lelki szemeket nyert, a Krisztus orcáján tündöklő igaz isteni ismeret által megvilágosodott, szent lélekben való az igazság – béke és örömmel egészen el van telve, és Istennek választott edénye.”²²⁵

A nehéz sors elviselésében mutatott állhatatosságnak ez a bibliai előképe a legkidolgozottabb ebben a műben, amelynek további helyei a megtérés előtti állapot kíméletlen lefestésével tűnnek ki: a test kívánságaiban való forgolódástól az Isten nélküli

²²³ Nincs adat arról, meddig jutott a fordítással. A pietizmus előfutárának tartott nagy német teológus műve végül Pekri felesége, Petröczy Kata Szidónia fordításaként jelent meg 1705-ben Kolozsvárott. Ld. Luffy Katalin: *Oka ezen írásnak...XVIII. századi erdélyi emlékirók*, kiad. Luffy Katalin, Kolozsvár, 2006.

²²⁴ *A vargyasi*, 1896, 361-362.

²²⁵ *A vargyasi*, 1896, 376. Figyelemre méltó, hogy 1633-ban Jákob pátriárka szerepének felvételét ajánlotta neki Cserei Mihály egy olyan levélben, amellyel Lajos fia elvesztésekor próbálta vigasztalni. Ld. *A vargyasi Daniel család a közpályán és a magánéletben*, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, Budapest, 1894, 501-505.

lét reménytelenségén át az esztelen pártütésre való hajlamig minden szerepel a korábbi élet tévelygéseinek felsorolásakor. Alább elemzendő későbbi munkája felől szemlélve tehát még kevésbé egyirányúan polemikus beállítottságúak a felöltött bibliai szerepek, s bizonyára ezzel is összefüggésben van, hogy nem bontja ki részletesen az álomlátásokat sem. Megemlíti ugyan, hogy a már hivatkozott első stádiumban „ifjúkori vallásom hibáinak megjavítására célzó és szüntelen való lelkiismeret furdalásoktól és álomlátásoktól háborgattatám,”²²⁶ ám ezek egyikről sem kapunk részletes leírást.

III. 3. Daniel István és Kozma Mihály eltérő útjai

Direktebben veszi célba egykori közösségét, s egyben felfokozottabb küldetéstudat nyilatkozik meg *Az örök életre vezető egyenes út* című munkájában, amelyet vargyasi házánál írt meg 1764-ben és 1765-ben jelentetett meg Enyeden. A szerzője által „tisztán a szent írásból vett elmélkedés”-nek tekintett mű derekas része 28 kérdésben és feleletben veszi sorra az unitáriusok és a reformátusok közötti legfontosabb vitapontokat. Az, hogy az ily módon kátészerű szövegtörzshöz az *út* metafora felhasználásával adjon nevet, az természetesen lehet saját ötlet is, de talán nem árt megemlíteni, hogy Vesszősön egy 1758-ban felvett könyvjegyzékén szerepel Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve.²²⁷ Az először 1647-ben Utrechtben megjelent, de később még itthon is többször kiadott munka mottójának is Máté evangéliumának híres helyét (7. 14.) választotta, s rokonítja őket az is, hogy a kátészerű szerkezetben egyéni megfogalmazású kérdések szerepelnek, s helyet kapnak kegyességi szövegek is. Míg Pápai Páriznál a zsoltárparafrázisok, Danielnél a főrész után paragrafusokra tagolt könyörgés tölti be ezt a funkciót, majd egy *Conclusio* következik. *A praemissák corollariumainak* két része, amely összegzéseket és egy fontos álomlátást is tartalmaz, majd *Az auktornak utolsó végére intéztetett buzgó fohászkodása* zárja az összeállítást.

Ez utóbbiaknál fontosabbak a mű élén álló paratextusok. A bibliai mottókat (1Kor. 2, 7. 10. 14. Zsolt 95. 7.) személyes mozzanatokat is tartalmazó ajánlás követi (A kegyes olvasóhoz ajánló levele az auktornak). Ennek fő tézisé (igaz üdvözítő hit nélkül az ember reménytelenül bújdosik) saját példájával igazolja: „Én magam lehetek példa ezen dologban, ki is 24 esztendősen koromban tévelyegtem a halálnak szomorú árnyékában, ki

²²⁶ A vargyasi, 1896, 346.

²²⁷ Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, szerk. Kelemen Lajos, Kolozsvár, 1913, 307

másképpen az unitaria religiión lévő híres professzornak, Kolozsvári Pálnak lábainál tanultam vala.”²²⁸

Ennek a tévtannak az elhagyása ugyanakkor nem csupán lelki gyarapodással járt, hanem, „minek utána énnékem is az ő igaz ismereti által megvilágosodott volna a Krisztus, külsőképpen is megsokasította én rajtam Isten, érdemetlen bűnös férgen, Jób. 25. 6., az ő áldásait.”²²⁹

Nem is habozik aztán felsorolni anyagi gyarapodása és előmenetele kétségbevonhatatlan jeleit, hogy aztán még direkter kijelentse, hogy „az ő unitaria vallásban tévelygő vérei” és „csaknem testvér atyafiai” azért szegények, s azért fosztották meg őket a világi tisztségektől, mert a zsidókkal és Ariusszal tartanak. Mindezt természetesen a Szentírással is igazolja, hiszen a János 5, 19-23-ban leírtaknak számára egyértelműen az az értelme, hogy átkozottak és Istentől levetettek mindazok, akik nem szeretik a Jézus Krisztust, már pedig az unitáriusok ennek nap mint nap tanújelét adják. Nem kis súlyt ad az elmondottaknak és egyben Daniel István önmeghatározása kiépülésében is szerepe lehetett, hogy az ajánlás után Verestói György erdélyi református püspök „ítélettételét” olvashatjuk, aki nem győz örvendezni ennek a „hathatós és drágalátos serkentő eszköz”-nek, s aki kijelenti, hogy szerzője, „e kegyes és tudós auctor, akit Isten prófétai hosszú élettel megáldott ez ő munkája által magát az úri renden prófétának lenni” megbizonyította.

Újmódi prófétánk érvkészletében természetesen a hitviták sorozatában már felhasználtak szerepelnek, jóllehet alkalmasint reflektál modern jelenségekre is. Így például bizonyos bibliai helyek mellőzését azért tartja veszedelmesnek, mert akik így járnak el „az egész szentírást is azok kétségbe hozzák könnyen a naturalistákkal.”²³⁰ Figyelemre méltó viszont, hogy ellenfeleit súlyos kérdés elé állítva beszél az unitárius hagyomány fontos mozzanatáról: „De nem lehet feledékenységből hagyni itten az ellenkező atyafiaknak a Krisztus Jézus imadásában és isteni tiszteletiben való nagy hibáikat is. Erről egy Dávid Ferencz nevű unitáriusok püspöke a kolozsvári piaci nagy templomban (melyet akkor ők bírnak) prédikálván ezt mondotta, ha nem hisszük öröktől fogván való Istennek a Krisztust, ne is imádjuk, mert nagyobb bálványozók leszünk azoknál. Bizony, ami a bálványozást nézi, igazat is mondott ez a vak vezér.”²³¹

²²⁸ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, A2r.

²²⁹ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, A3r.

²³⁰ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 171.

²³¹ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 57-58.

Ezen kívül a művet indulatos, esetenként a durvaságot behízelt gesztusokkal vegyítő személyessége teszi roppant egyedivé. Egyfelől folytonosan hangsúlyozza, hogy mennyire aggódik üdvözülni kívánó, de tévúton járó unitárius atyafiaért, akikért mindennap alázatosan esedezik is az Úristenhez, sőt mint a gyanánt műve legvégére még egy buzgó fohászkodást is odailleszt. Másfelől viszont nem riad vissza attól sem, hogy felidézze és alkalmazza az antitrinitarizmus elleni polémia legdurvább toposzait. Így naturalisztikus részletezéssel hozza elő a nikaiai zsinatra igyekvő Áriosz halálát, aki „midőn megindult volna szállásáról, hogy megjelenjék, a conciliomba, útjában szörnyű nagy hasrágásnak nyavalyáját bocsátá reá amaz igaz bíró Isten, hogy kételenítettnek betérni egy házhoz a perváta székre (melyet a magyarok tréfáson Pilátus konyhájának is hívnak) és azon pervátában béli kibocsátván ilyen gyalázatosan végezé életét.” De aktualizálja is történetét sógorára, Klára nevű nővérenek férjére, Bíró Sámuelre²³², aki „sógorságom is lévén én hozzám nagy addictióval viseltetett”, s így bevallotta neki, hogy az unitarizmus szerzője valójában Arius volt. Ez olyan mély hatást gyakorolt írónkra, hogy a rokonság ellenére nem mondott le a hajdani eretnek és a mostani nagy befolyású unitárius férfiú halálának párhuzamba állításáról, mert így zárja le a Bíró-féle epizódot: „...ki is mikor az árnyékszéken ülne, ott esék súlyos apoplexiába, melyből soha ki nem gázolhata, hanem azon nyavalya által mulék ki is e világból.”²³³

A személyességet elsősorban a szerzővel megtörtént dolgok szerepeltetése teremti meg. Daniel ezeket bőségesen alkalmazza, így amikor a Máté 28, 19 kapcsán azt fejtegeti, hogy az unitáriusok által kiszolgáltatott keresztség érvénytelen, hiszen az unitáriusok, ha hipokritaságból elfogadják is, hogy az Atyának, a Fúnak, és a Szentléleknek nevében kereszteljenek, azt nem úgy értik, mint a többi keresztény felekezet, majd így folytatja: „Én magam lehetek ezen casusban is példa, mert minek utána énnékem a Krisztus Jézus megvilágosodott volna, nagy tusakodás volt én bennem is a test az én lelkem ellen a keresztségnek dolgában. Mely mia folyamodtam egy az Isten utaiban tudós emberünkhöz, ki így felelt: Hogy ha megcsendesíthetem a lelkem esmeretét benne, elmúlathatom az újra való megkeresztelkedést. De ebben a kettős értelmű feleletiben supponálta azon tudós teológus az ellenkező részt. Amint hogy én az újonnan való keresztségnek elmúlításában lelkemnek nyugodalmát nem is találhattam, mert előttem volt szüntelen a testben megjelent Istennek, a Krisztus Jézusnak szentséges szájából kijött ama parancsolat: Máté. 28. 18–20.

²³² Homoródszentmártoni Bíró Sámuelről van szó, aki a 17-18. század fordulóján fontos szerepet játszott az unitáriusok jogainak védelmében. Zömmel kéziratban maradt művei feldolgozatlanok. Ld.: Kovács Sándor, *Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665-1721) főgondnok életéhez*, KM, 108/1, (2002), 12-19.

²³³ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 186-188.

Márk. 16–10...²³⁴ Így aztán persze újra megkeresztelkedett, „olyan aetasomban, amikor már egy gyermek atyja volnék.”²³⁵ (Ezek szerint tehát házasságkötése után került sor az áttérés ilyen demonstrálására.)

Az unitáriusoknak a bibliai helyek közötti önkényes válogatásának bizonyítására saját élményét meséli el egy Kőkösi nevű vargyasi unitárius pappal kapcsolatban: „Mely dolgot az unitáriusoknak egy híres neves, Kőkösi nevű papjokban én magam tapasztaltam, melynek valóságos és röviden leírt históriáját méltó bizony meghallgatni a kegyes olvasónak. Ki is ez előtt való esztendőkbén a vargyasi eklézsiába jöven papságra, officiositatis gratia bėjött látogatásomra és a szóbeszéd közben kezdé csak hamar a Krisztus Jézus örökké való istenségét inpugnálni, melyre mondék a papnak: mit fenekedik kegyelmed annyira a Krisztus Jézus örökké való istensége ellen, holott minden próféták az Ótestamentumban, Krisztus Jézusnak ő benne lakozó szent lelke által jövendöltenek. Melyre azt mondja: ha én azon assertiómat a szent írásból megbizonyítom, legottan mindjárt reformátussá leszen. Melyre én reponalék: Én bizony sante pede megmutatom kegyelmednek azon szent írásbéli locust, de kegyelmed azzal reformátussá nem lészen, mert nem is lehet. Én is azonban fordítám a bibliát és egy szempillantás alatt megmutatám a locust, mely vagyon 1Pét. 1. v. 20., melyből megbizonyítam assertiómat. Melyre monda: Boldog Isten, én teljes életemben mit búttam a szent írást, de soha ezen locust eszembe nem vettem.”²³⁶

Ennek a személyességnek a jegyében kerül sor aztán a prófétai küldetéstudatot megerősítő álom felidézésére: „Midőn szüntelen az Isten útainak vizsgálásában és nevezetesen ama nagy reformátornak, Calvinus Jánosnak az igaz keresztyén vallásról írt Institutioinak olvasásában volnék foglalatos, ad 13-um mensis Julii virradólag minémű álmod láttam légyen, salva conscientia az igazsággal feljegyezni illendőnek tartottam. A megírt Institutionak olvasásának seriese szerént midőn volnék occupatus a Decalogusnak első táblájának vizsgálásában, melyben elsőben is parancsolatképpen az iratik előnkbe, ki légyen az igaz Isten és minémű isteni tisztelettel tartozunk tisztelni és imádni az igaz Istent, éppen abban az időben láték ilyen álmod. Hogy az én istenfelő Daniel Polyxénia leányom, néhai báró Wesselényi István relictája nyújt vala ki énnekem egy ablakon az igaz religióról egy bizonyos írást, és midőn megindulnék, hogy felmenjek én is lányomhoz azon házba, az hol vala, a gráditson offendálok, mint egy csecsemő gyermeket, kinek is kezében

²³⁴ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 102.

²³⁵ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 103.

²³⁶ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 62-63.

bizonyos írás lévén, láttaték mintegy abból énhozzám ilyen kérdéssel szólni a csecsemő gyermek. Hogy az ellenkező vallásban lévőknek minémű symbolumok vagy a magok tudományoknak megerősítésére és vallására, ...kérdésére a csecsemőnek én semmit nem felelek... tennem ezen álomnak és abban a csecsemő kérdésének fontos volta elmémet elfoglalván adám magamat a kérdésnek és álomnak megfontolására... Így bizonyára megkivántatik tehát, hogy az én álmomban megjelent csecsemő kérdésének megfejtésére én is igaz orthodoxa keresztyén vallást a nem igaz heterodoxa vagy tévelygő tudománnyal egybe vesse.

²³⁷

A kipontozott részben az író arról elmélkedik, hogy a dolgok szembeállításával lehet azok valóságos természetét megismerni. Nem ez az elmélkedés jelöli ki azonban számára a feladatot, hanem a csecsemő hozzá intézett kérdése, amely valójában Isten felszólítása volt arra, hogy lásson hozzá az unitáriusok tanainak megcáfolásához. Losonczy B. Andráshoz hasonlóan álombeli üzenetet kap ő is, ám ez itt bonyolultabb kontextusban jelenik meg. Sejtelmesebbé teszi már az is, hogy közvetítőként egy csecsemő szerepel. Csecsemő vagy gyermek felléptetése ily szerepben persze nem szokatlan a korai újkor profétikus irodalmában, s mivel egy egykori unitáriussal van dolgunk, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a korai antitrinitarizmus legfontosabb művének egyik fejezetében is szerepel egy olyan gyermek, aki ekstázisából felébredve a bálványok, a mise és a szentháromság ellen szónokolt.

²³⁸

Másfelől egészen nyilvánvalóan összefüggés van a megírt könyv témája és a szerző által abban az időpontban (bár nincs kimondva, de a sugallat szerint az elalvás előtt is) olvasott szövege, Kálvin *Isntitutiójának* mondott fejezete között. Daniel ugyanis műve első fejezetében éppen azzal foglalkozik, hogy az Ótestamentumban miképpen ismerték és tisztelték Istent, s természetesen azt bizonygatja, hogy a szentháromság már ekkor is létező valóság volt.

Nem egészen világos ugyanakkor leányának, Wesselényiné Daniel Polyxéniának az álombeli szerepe. Ő is valamilyen írást akar átnyújtani az igaz vallásról, de ennek tartalmáról közelebbit nem tudunk, s ezt mintha háttérbe szorítaná a csecsemő általi üzenetet. Leánya jelenléte ugyanakkor aligha véletlen, hiszen szerzőnk szellemi társának tekintette ezt a nagy műveltségű, több nyelven tudó özvegyet, akiről a 18. századi bibliográfusok még azt is tudták, hogy magyarra fordította szerzőnk első polemikus művét,

²³⁷ Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út*, 179-180.

²³⁸ Balázs Mihály, *Fikció és radikális dogmakritika. Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről*. In: Balázs Mihály, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 146-148. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.)

a *Monita paterná*t is.²³⁹ Egy rendkívüli tudományú hölgyről van tehát szó, s így aligha lenne indokolt együtt emlegetni őt az egyszerűbb lelkületű profetissákkal. Azt azonban mégsem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a fentebb említett vesszősi jegyzéken szerepel a következő tétel is: *Revelationes Christophori Cotheri, Christinae Poniatoriae et Nicolai Drabicii*.²⁴⁰ A nem egészen pontos leírás (*Poniatoviae* a helyes alak) ellenére világos, hogy itt Comenius nagy hírnévre szert tett prófétáiról van szó, s a cím valószínűleg nem az 1657-ben Amsterdamban megjelent *Lux in tenebris*re vonatkozik, hanem Danielnek a két évvel későbbi amsterdami kiadás volt meg.²⁴¹ Ha nem is bizonyos tehát, hogy Daniel Polixénia álombeli megjelenését összehozhatjuk Comenius kedvelt cseh próféta asszonyával, az aligha kétséges, hogy Daniel szellemi arcképe újabb vonással gazdagodott. Megállapíthatjuk, hogy ortodox reformátusságára rendkívül büszke írónk azok közé tartozott, akik a református dogmatika elszánt védelmét összekapcsolták a prófétai szerep víziókra alapuló legitimációjával, s ezt a közel kortárs profétikus irodalomban való tájékozódással is összekötötte.

Daniel egyenes utat mutató művére két közel egy időből származó válasziratot is számon tartanak az unitárius bibliográfiák és gyűjtemények: *Az örök életre vezető legegyszerűbb út* című szöveget többnyire 1767-re teszik, s egyes másolatait Nagyajtai Csiki István és Váró Mózes közös műveként, névtelenként vagy Kozma Mihály műveként regisztrálják. A kolligátumok többségében egy évvel korábbra, tehát 1766-ra datálódik a másik, *Útmutató, melyben...az öreg Daniel Istvan neve alatt készült örök életre vezető egyenes útnak...egyenetlensége világ eleiben tétetik*, amely minden kolligátumban Philalethus Theophilus (Kozma Mihály) neve alatt szerepel. Mivel meg tudtuk állapítani, hogy a Nagyajtai Csiki és Váró közös munkájaként is szereplő lényegében az *Útmutató* retorikai-poétikai sajátosságait kitörölő kivonatnak tekinthető, ezzel nem foglalkozunk.

Kozma művéről az alábbi példányokkal rendelkezünk. A kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában megtalálható MsU 91/C jelzetszám alatt: Philalethus Theophilus ps. (Kozma Mihály), *Útmutató, melyben...az öreg Daniel Istvan neve alatt készült örök*

²³⁹ Műveiről Szinnyi Józsefnél olvashatjuk a legteljesebb összeállítást: „*A keresztyén ethikának summás veleje*. Kolozsvár, 1752. (Pictet Benedek munkájának fordítása.), *Az ezüst rostélyokban fénylő arany alma*. U. ott, 1776. Kéziratban atyja *Monita paterna* című munkájának magyar fordítása. (Az eredeti kézirat Szathmáry Pap Zsigmond birtokában volt); Wilhelm Sherloks Verwahrungs-Mittel gegen das Pabsthum übersetzt von Friedrich Eberhard Rambach, Halle in Magd., 1742. c. munkát szintén lefordította magyarra; ezen kéziratot Szathmáry Pap Mihály látta, miként azt fia Sz. P. Zsigmond följegyezte a Bod Athenasához írt kéziratában, mely az Erdélyi Múzeumban megvan.” In: Szinnyi József, Magyar írók élete és munkái I-XIV, Veszprém, 1981. Ld. még S. Sárdi Margit szócikkét: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. Péter László, Budapest, 2000, 431.

²⁴⁰ *Újabb adattár a vargyasi Daniel*, 1913, 307.

²⁴¹ *Historia revelationum Christophori Kotteri, Christianae Poniatoviae, Nicolai Drabicii*, Amsterdam, 1659.

életre vezető egyenes utnak...egyenetlensege világ eleiben tétetik. 1766.”, további példányok: MsU 126/A-B, 150, 313, 317/A, 342/B, 343, 367, 1124/C, 1191, 2335/B.

A sok másolatból következtethetően széles körben terjesztett mű természetesen a Daniel szövegét meghatározó két képzet, a prófétaság és a célhoz bizonyosan elvezető egyenes út kitörlésére törekszik. Így a hamis prófétától való óvás megjelenik már a Kozma által kiválasztott bibliai mottók egyikében is („...próbálgatok meg a lelkeket, mert sok hamis próféták jöttek Ján. 4. 1.”), majd az olvasóhoz intézett ajánlás valószínűsíti, hogy a vén próféta hitehagyás miatti lelkiismeret-furdalását enyhíti az unitáriusok elleni támadásokkal, s a rossz közérzet jele a „haloványított penészes orcája.” Majd Jeremiás 23. 31-32. megidézése következik a hamis prófétákról, hiszen mi lehetne más, aki „szaporán rekeszti ki az égből” a vele ellenkezőket. Az olvasókon keresztül azt is megüzeni, hogy ne várjon kíméletet, hiszen „olyan a kendő, minémű a mosdó”, s hiába kérte őt korábban (célzás a *Veritatis evangelicae dolor*-ra), nem hagy békét az unitáriusoknak. Az ezt követő szarkasztikus ajánló levél címzettje maga az ellenfél, s tüntetően az ő báróságának szárnyai alá ajánlja a művet. Kéri, hogy nyomtassa ki, hiszen ha volt pénze kétszeri haszontalan saját munkájára (célzás a *Monita paterna*-ra, és a mostanira), akkor lehet erre is. Többször szól a főszövegben is a vén próféta megzavarodott eszéről, a benne lakó lélekveszedelmes hatásairól, aminek legabszurdabb jele egy tudatlanul sajátjai pusztulását is előre vetítő jóslat.

Daniel ugyanis látni véli, hogy Erdélyből hamarosan eltávolítják az unitáriusokat, s Kozma erre a következőképpen reagál: „...amit itt prófétál az unitáriusok felől az öreg, ahhoz közelebb vagyon a református vallás csak Magyarországon is, mint Erdélyben az unitaria vallás. Különben, mikor a szomszéd háza ég, félhet a közelebb való, az hol első az unitáriusok, ott második leszen a vén próféta, ne örüljen hát ennek. Sőt ha mindennapi jeleket megnézi az öreg, ha csak ocularon is, alkalmasint fogydogálnak, s eddig is igen elfogytak az első, melyre nézve a maga vallásáról is prófétál itt, mint Kaifás Krisztusról, nem tudva. Ján. 11. 50.”²⁴² (A gondolatmenetet aztán azzal a megnyugtató megjegyzéssel zárja, hogy szerencsére nem kell hitelt adni a hamis próféták ilyen léha argumentumainak.)

Még erőteljesebben szervezi a szöveg egészét az *út* képzete: a Daniel által javasoltak kilátástalansága nem más, mint kimenő út nélküli labirintus, ahol az olvasó a gonosz lelki Minotaurusz prédája lesz²⁴³, a cáfoló pedig azért fogta rövidre munkáját, mert

²⁴² Kozma, *Útmutató*, 120. Egy másik helyen, meg is kérdi: „Szeretném tudni, micsoda ítélettel vadnak az argumentum felől a magyarországi árva nevű eklézsiákban lévő emberek?” Kozma, *Útmutató*, 71.

²⁴³ Kozma, *Útmutató*, 59.

félt attól, hogy ha sokáig kalandozik e labirintusban „megdöglik a vén próféta, s nem udvarolhatok véle, mert ha megoldvashatja, örömet elbocsátom a mindenek után, amerre viszik.”²⁴⁴ Ebben a képzetben maradva teszi szavá ellenfele bőbeszédűségét is: „Az útban vagyon battus, aki a fabulákban indexnek, útmutatónak neveztetik, a praemissak corollariuma egészen battologia. ...Ez a szószaporítás nem illenék ily kicsiny kompendiumú mondva készült furcsa úthoz, de ha mindezeket a fogatkozásokat ki kellett volna hadni, csak úgy sem készülhetett volna az az ösvényecske.”²⁴⁵

A legleleményesebbnek azonban azt az eljárást tekinthetjük, hogy a Daniel javasolta út kardinális fogyatékoságait a főnévhez illesztett egy-egy jelzővel jellemezte, ezeket a jelzős szerkezeteket fejezetcímeknek tette meg, s mindegyikhez a jelzőhöz valamelyest illeszkedő teológiai tartalmat rendelt. Így állt elő a következő szerkezet.

1. „Első hiba és fogyatkozás. Kezdet nélkül való út...”²⁴⁶ A munka nélkülözi az igaz kezdetet és fundamentumot, mert nem a keresztény hit tárgyalásával, hanem feleslegesen általában beszél a hitről.

2. „Második hiba: Széles út. Mat. 7. 13.”²⁴⁷ Annak bemutatása, ahol az ellenfele saját bevallása szerint jár, azaz a világi gazdagodás és előmenetel útja.

3. „Harmadik hiba. Tekervényes, kerengő út.”²⁴⁸ Ez abban áll, hogy ellenfele a Szentírás szavait veszedelmes tekervénnyé tette. Kozma Mihály a Szentírást tekinti egyenes útnak, de – mint írja – „a Vén Próféta ezt a maga homályos elméjének fantáziája szerint facsarván azon Munkájában veszedelmes tekervénnyé tette...”²⁴⁹

4. „Negyedik hiba: Sáros, seppedékes út”²⁵⁰ – a tudatlanságból készült ingovány.

Ennél a vitapontonál a vén próféta bibliaismeretét állítja pellengérre a szerző, s cáfolja azon állítását, hogy az unitáriusok ariánusok volnának. Kozma Mihály összefoglalja Arius tanait, s bebizonyítja, hogy a legtöbb hittételben nem egyezik az unitáriusok tanaival Arius tanítása, tehát ez alapján akár kálvinistáknak vagy pópistáknak is nevezhetnék őket.

5. „Ötödik hiba: Televényes út”²⁵¹ – „a seppedékes ingoványok ág boggal berakatnak, szalmával, gazzal, ganéval bekerítettnek, töltetnek, hogy az utazó mehessen,” vagyis a hazugságokról van szó.

²⁴⁴ Kozma, *Útmutató*, 133.

²⁴⁵ Kozma, *Útmutató*, 132-133.

²⁴⁶ Kozma, *Útmutató*, 54.

²⁴⁷ Kozma, *Útmutató*, 60.

²⁴⁸ Kozma, *Útmutató*, 76.

²⁴⁹ Kozma, *Útmutató*, 77.

²⁵⁰ Kozma, *Útmutató*, 82.

6. „Hatodik hiba: Lelket sértegető, tövises út.”²⁵² – a patvarkodások és hazugságok útja

7. „Hetedik Hiba. Meredek Lejtős Út”²⁵³ – ezen az úton „hanyott homlok megyen az utazó, sokszor nyakra főre,” azaz a vakmerő ítélezések, a mások kárhoztatásának útja.

Utolszor: „Vadnak még egyéb fogyatkozások, afféle fonyák kotymányok, honcsokok azon úton, melyek megkéseleltető akadályok lehetnek az égben ügyekvő szándékodban.”²⁵⁴

Láthatjuk ebből a tematikus vázlatból is, hogy csak az utolsó, a tárgyat pontosan meg nem nevező, s egyben legterjedelmesebb egységben billen meg a szerkezet, hiszen nem kétséges, hogy szerzőnk mindazt ide csoportosította, amit nem tudott beilleszteni a megelőző hét egységbe. Az invenciózus, bár az ismétléseket teljesen kiiktatni nem tudó megoldás persze nem teszi eredetivé a teológiai érvekészletet, ezért az extenzív bemutatás helyett helyesebbnek látszik, ha néhány jellemző vonás körülírása után csupán azokra a részletekre koncentrálunk, amelyekben az érvelés valamilyen művelődés- és/vagy egyháztörténeti szempontból érdekes konkrétumokat hoz felszínre.

Kozma többször leszólja ellenfele dogmatörténeti tudatlanságát, s néhányszor arra is utal, hogy álláspontját még a saját táborán belül is megmosolyognák: olyan érveket használ a szentháromság védelmében, amelyeket Kálvin már régen kontraproduktívaknak minősített, egyes ótestamentumi szövegeknek az értelmezők többsége által már megmosolygott módon ad krisztológiai értelmezést, a predestinációról úgy beszél, amit a „józanabban okoskodó” reformátusok nagy része már nem fogad el. Kozma maga gyakran idéz tekintélyeket, s a zsidó Maimonides kivételszámba-menő citálása mellett feltűnő, hogy a legtöbbet éppen azt a Hugo Grotiust, akit bizonyosan e józanabbak közé sorol. Mivel a számba vett további tekintélyek, s főleg műveik pontos azonosítása további feladat, most csak annyit tudok megállapítani, hogy az ismertebb Johann Piscator, Franciscus Vatablus és Johannes Drusius neve is előjön, ám ugyanakkor egyetlen antitrinitárius vagy szociniánus sem szerepel. Ez párhuzamba állítható azzal, amit Szentábrahám Lombard Mihály nagy teológiai összefoglalásában tapasztalunk, s bizonyosan nem is független attól.

²⁵¹ Kozma, *Útmutató*, 91.

²⁵² Kozma, *Útmutató*, 101.

²⁵³ Kozma, *Útmutató*, 116.

²⁵⁴ Kozma, *Útmutató*, 134.

A fentiekkel összhangban az is megállapítható, hogy az előző fejezetben tárgyalt Losonczi Andrásról eltérően Kozma azt a remonstráns hatásokat is tükröző szociniánus teológiát követte, amelyet ekkor már a közösség túlnyomó többsége a magáénak vallott.

Az igen terjedelmes második egységgel demonstrálhatjuk, hogy ezt milyen kiegyensúlyozottan és többféle hagyományt is mérlegelve teszi. Az érvelés végső kicsengése egyébként az, hogy az ember gazdag vagy szegény volta, előmenetele vagy éppen nyomorúságos helyzetbe kerülése nem függ attól, hogy helyes vagy helytelen nézeteket vall-e, de míg ide eljutunk, alapos tájékozottságra való gondolatokkal találkozunk.

Egyfelől sok tekintetben a pápista és az unitárius gyermek közötti dialógusra emlékeztetően mutatja be, hogy egy-egy felekezet igazsága szempontjából nem döntő, hogy hányan követik. Az új földrészek viszonyaiban is tájékozott szerzőnk tudni véli, hogy „ha a világnak lakói 30 részre osztatnának, abból öt rész a keresztyéneké, hat rész a mohamedánoké, 19 a pogányoké”²⁵⁵ lenne. Hajlik arra, hogy általában inkább a keveseknél szokott lenni az igazság, s felidézi a keresztyénség korai századait, kimondja, hogy „közelebb sorsa az unitáriusoknak a Krisztus jövődöleése szerint való sorsához, az első keresztyéneknek, mint az öreg fő királybírósa”²⁵⁶, de nem mondja, mint egykor antitrinitárius elődei közül többen, hogy a keresztyén embernek nem szabad hivatalt viselnie. Nem a szegény egyházat hirdeti tehát, hanem kifejezett büszkeséggel emlegeti a még mostanság is jómódú, régen pedig nagy méltóságokat viselő hitsorsosait.

Mivel Daniel nem mulasztotta el, hogy magzatai előmenetelét is megemlítsse, szerzőnk szükségesnek tartja, hogy néhány, számunkra persze ellenőrizhetetlen kiegészítéssel, felkarcolja a szép harmonikus képet: „Magzatinak jó előmenetelével való dicsekedés is csak olyan: Az egyik elég híres az országban törvénytelen kegyetlenségével, jószágáról semmit nem hallottam, hanem az atyja mindkét írásában dicséri, de hiszen a bagolynak is szép az övé. A másik, ha cordatus férfi (amint hiszem is híreből) szégyelli atyjának ily léha írását, mellyel magzatit komédiázza, mert tudja: *Propria laus sordet, jobban isméri más az embert, mint maga, s az Atyja, azért másra kellene bízni, mert Tales simus, quales habemus. A csóka csak csóka a galamb tollai alatt is.*”²⁵⁷ (Természetesen nem tudjuk megmondani, hogy Daniel Polixénia milyen kegyetlenségeire gondol, mint ahogy arra sincsenek adataink, hogy az ugyancsak István névre hallgató fia távolságot

²⁵⁵ Kozma, *Útmutató*, 74.

²⁵⁶ Kozma, *Útmutató*, 65.

²⁵⁷ Kozma, *Útmutató*, 62-64.

tartott volna az apjától. Éppen ellenkezőleg: a népszerű emlékezet nagyon is együtt emlegette őket.)

Az imént jelzett dogmatikai pozícióból ugyanakkor nem vállalkozhat a korai unitárius dogmatikai útkeresés radikális elemeinek felkarolására, s e tekintetben Kozma műve látványos dokumentuma annak a hagyományvesztésnek, amely a 18. század derekára az erdélyi unitarizmusban lezajlott. Kozma szinte megdicséri a dézsi komplanációt megfogalmazó rendeket azért, hogy kiálltak Jézus Krisztus imádása és segítségül hívása mellett, s ebből az alapállásból következően nem védelmezheti meg az ellenfele által „vak vezérnek” titulált Dávid Ferencet sem.

Érdemes hosszabban idéznünk, miképpen nem ad érdemi választ ellenfele ezzel kapcsolatos, fentebb közölt észrevételeire: „Túl jár az igazságon, midőn Dávid Ferenc felől azt írja (p. 29.), hogy ezt prédikállotta volna: ha nem hisszük öröktől fogván való Istennek a Krisztust, ne is imádjuk, mert nagyobb bálványok leszünk azoknál, akik sat. Hogy ez hibás reláció, abból látszik, mert azon prédikációért ország eleiben vittetett, de midőn examenre vonatott a fejedelem előtt nem is e volt a kérdés, felelete sem. A dolog pedig ez, amint annak igaz históriájából ide kiírom: „Fejérváratt a fejedelem és ország előtt Kendi Sándor cancellárius ilyen kérdéseket tészen Dávid Ferenc eleiben: te mondottad-e a prédikációban: 1. Hogy a Krisztust nem kell a könyörgésben segítségül hívni? 2. Hogy akik a Krisztust segítségül hívják, úgy vétkeznek, mintha a boldogságos Szűz Máriát, Szent Pétert, Pált és más megholt szenteket segítségül hívnának? Ezen kérdésekre megvallja, hogy a prédikációban azt mondotta: amely isteni tisztelet a Szent Írásban nem parancsoltatott, az nem lehet kedves az Istennek. A Krisztus segítségül való hívása a Szent Írásban nem parancsoltatik, azért nem lehet kedves az Istennek. (Ebben vagyon az első kérdésre a felelet, a másodikra pedig azt feleli:) Ha pedig a Szent Íráson kívül emberi találmányokból és a magunk okoskodásunkból keressük okait a Krisztus segítségül való hívásának, vagy miért és miképpen lehet segítségül hívni, ugyanazon okból, mind az élő, mind a megholt szenteket segítségül híhatjuk. Ezekre azt feleli Kendi Sándor: érti a fejedelem feleletedet, és ha szintén a szók a kérdéstől valamiben különböznek is, de az értelme csak egy.” Vide Scriptum fratrum Transylvanorum de causa Francisci Davidis pag. 257–259.

Nem igaz hát, hogy Dávid Ferenc azt prédikállotta volna, amit a vén próféta írt, bálványozásról emlékezet sincsen, holott még terhesebb lett volna az ő dolga, ha azzal

vádoltatott volna, mivel ebben implicite a katolikusokat bálványimádóknak mondotta volna, azt miképpen hallgatta volna el nevezetesen a katolikus akkori fejedelem?”²⁵⁸

Kozma a Dávid Ferenc védelmében annak idején összeállított *Defensio Francisci Davidis* című művet idézve beleakaszkodik abba, hogy a részlet szerint a nagy püspök a kihallgatása során annak idején valóban nem mondta ki a bálványimádás szót, s nincs füle meghallani, hogy a dolog érdemét tekintve azonban ezt állította, hiszen Jézus segítségül hívását egy szintre helyezte az élő vagy megholt szentek segítségül hívásával.

Nagyobb sikerrel bánt el Kőkösi történetével, melynek hitelességét a következő érvekkel vonta kétségbe: „...mert (1mo) nem lehet hinni, hogy legelső udvariságában és az öreggel való esmérkezésben oly vaktában kezdett volna disputálni, amint iratik, hanem (2do) hihető, hogy az öreg nyughatatlan lelkiismérete diskurzust kezdett és amaz is continuálván eshetett a disputatio közben valami. De (3tio) alig méltó az hitelre, hogy Kőkösi oly esztelenül hazudott volna lelkiismerete ellen, mert azt a locust és abban lévő controversiát repetitive tanolta, vagy tanolni kellett deák korában is Kolozsvárt. Theol. Christ. P. 1. Cap. 2. § 4. In haec verba: spiritus quoque Christi quando dicitur fuisse in profetis 1Pet. 1. 11 significatur ea quae Christum concernebant profetas prenuntiasse v. 10–11. azaz midőn a Krisztus lelke mondatik a prófétákban löttnek lenni 1Pet 1. 11 azzal jelentetik, hogy azokat, amelyek a Krisztusra néztek, a próféták megjövendölték v. 10. 11. Különben (4to) ha valami talált afféle esni, azt nem egyébnek, hanem udvariságnak, s léhaságnak lehet tulajdonítani, sokszor hazug az ember a maga erszényére is.”²⁵⁹

Itt nyilvánvaló, hogy (amint ez a nagyobb hitvitákon is megesett) Daniel elfogultan kiáltotta ki magát győztesnek, hiszen ha minden egyebet leszámítunk is, valóban nehezen hihető, hogy az unitárius papnak ne lett volna megoldása egy olyan bibliai hely értelmezésére, amely többször előkerült az összecsapások során. Ugyanakkor a leírtakat ellenőrizni nem tudván is nagyon érdekes egyháztörténeti részletekkel gazdagodunk. A vallásváltó nemes és a birtokán hite mellett kitartó közösség, illetve papja közötti hitvitára nem sok példát tudunk mondani, s különösen nem az olyanra, amely során ilyen fogadalom hangzik el. A felidézett szövegrészletek komor elszántságot sugallnak: Daniel tévedhetetlen teológusként akar szerepelni, Kozma pedig ellenfele minden tettét rossz lelkiismeretére próbálja visszavezetni. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy az összejövétel során is az utólagos értelmezés szellemében viselkedtek a felek. Ezt különösen Kőkösiről gyaníthatjuk, akit egy mindjárt következő, s nem kevésbé érdekes

²⁵⁸ Kozma, *Útmutató*, 94-96.

²⁵⁹ Kozma, *Útmutató*, 96-98.

mozzanatok tartalmazó részletben Kozma immár a fentinél is direktebben léhának minősít, de lehet, hogy éppen ő őrzött meg valamit a bemutatkozó látogatásból lett összejövétel kedélyességéből:

„De legyen igaz mind Dávid Ferencről, mind Kőkösiről a vén próféta históriája. Dávid Ferencet az unitáriusok is dámnálták, nem lehet hát az ő hibáit az unitáriusoknak tulajdonítani. Kőkösínél elég vagyon tudósabb, s kivált solidusabb és quadratusabb unitárius ember ma is, mert ő kegyelme is az öreghez igen hasonlít, midőn erre a felőle való emlékezetre azt felelte, hogy néki glória, hogy ilyen emlékezet vagyon felőle, éppen olyan, mint az öreg dicsekedése. Szép glória Kőkösinek ugyan meglehet, de ez a genius nem minden unitárius emberé. Vajon különös személyeknek akár virtusokból, akár vétkekből, fogyatkozásokból lehet-e az egész gyülekezetről közönséges ítéletet tenni? Dávid Ferenc, Kőkösi ezt vagy amaszt hitték, mondták, tehát az az unitáriusok értelme? Hiszen ez gyermeki okoskodás, akárki megítélheti. Minden vallásban találatnak olyan emberek, akik valami értelemben különböznek másoktól. Sokan vadnak, akik titkon nem tartják a Szentháromság felől való értelmet, sokan kárhoztatják a predestinatiót, jövevény a világban, akinek ez iránt nincsen experientiája. Nemrégiben egy most is élő, külsőképpen Szentháromságot valló, de lelkében nem hívő református ember ellene mondhatatlan munkácskát írt a Szentháromság ellen. Hát ama Nuda religióról való oratio, avagy nem ilyenféle conceptusból származott-e? Ebből következik, hogy minden református ember ilyen értelemben vagyon a Szentháromság s egyebek felől? Nem, hanem a vén próféta azt mondja, hogy az olyan hypokrita kálvinista eretnek, én pedig azt mondom, hogy nem messze vagyon az Istennek országától. Márk 12. 34. Szeretne a Krisztushoz menni Nicodemussal Jan. 3. v. 2., de nem mér.”²⁶⁰

A Dávid Ferencről elmondottak nem tartalmaznak semmi meglepőt. Annál érdekesebb Kőkösi elmarasztalása, illetőleg későbbi reakciója. A leírtakból az derül ki, hogy az eset szélesebb körben is beszédtema lehetett, s szigorú és elszánt hithűséget kidomborító változatban került be a két polemikus művébe. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy csak ezek a változatok léteztek, könnyen elképzelhetők olyanok is, amelyek az eszmecsere barátságos jellegét vagy kivételes voltát állították előtérbe, s bizonyára ilyesmire gondolt Kőkösi, amikor azt mondta, hogy valójában örül annak, ami elterjedt róla. Egy ilyen kevésbé kiélezett változat mellett szólna, hogy a vargyasi unitárius pap nem

²⁶⁰ Kozma, *Útmutató*, 98-100.

hagyta el vallását, hiszen ebben az esetben Kozma nem nevezné unitárius embernek, s aligha érné be az elmarasztalás viszonylag szelídebb tónusával.

Általánosabb érvényű tanulságai vannak az idézet további részleteinek. Önmagában közhelyesnek is tarthatnánk annak hangsúlyozását, hogy egy-egy személy alapján nem lehet véleményt mondani az egész felekezetről, ám a reformátusokra vonatkozó példaanyag nagyon fontos konkrétumokkal illusztrál. Ezekből az olvasható ki, hogy a polémiaival párhuzamosan az unitáriusok figyelemmel kísérték a református felekezeten belüli mozgásokat. Mint már fentebb is láthattuk, Kozma tud arról, hogy távolról sincs egység a felekezeten belül az eleve elrendelés kérdésében, s Grotius olvasójaként és használójaként is lehetett valamelyes képe a nagy németalföldi remonstráns teológus erdélyi követőiről. Az idézet befejező részéből talán arra is következtethetünk, hogy ezeknek a józanabbaknak a későbbi megnyerésében is reménykedett, más konkrétumait ugyanakkor nem könnyű igazolni. Legalábbis eddig még nem tárt fel a kutatás olyan reformátusokat, akik kételkedtek volna a szentháromságban, s nem tudtuk azonosítani azt a református embert sem, aki a 18. század derekán cáfolhatatlan munkát írt volna a szentháromság ellen. Azt állítani is nehéz lenne azonban, hogy Kozma a levegőbe beszél, hiszen a *Nuda religió*ról szóló mű valóban létezik, s valóban egy orációról van szó: Ajtai Abod Mihály Bánffy Katalin felett elmondott beszéde valóban arról értekezik, hogy ezt az egy igaz vallást különböző cifra köntösökbe öltöztették fel a felekezetek.

Ennek értelmezése persze már nem lehet feladatunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy ez iránt tartós érdeklődést mutattak az unitáriusok. Mostani azonosítását is megkönnyítette, hogy Körmöczy János valamikor a század utolsó évtizedeiben bemásolta egyik kolligátumába.²⁶¹ A bemutatott részletek alapján meglepőnek tarthatjuk, hogy Daniel önarcképének lerombolása során Kozma nem tér ki az ellenfelét műve megírására ösztönző álomlátás kigúnyolására. Különös ez, hiszen művében több olyan motívum van, amely e tekintetben is hasznosítható lett volna. Mint korábban említettem, több helyen elismeréssel szól arról, hogy Kálvin, erdélyi vitapartnerétől eltérően nem akarja minden ótestamentumi helybe beleerőszakolni a szentháromságot. Mondhatta volna tehát, hogy az *Institutio* szerepeltetése az álomlátás felvezetésében egyáltalán nem problémátlan. Ebben az összefüggésben is hasznosíthatta volna a Daniel Polixénia erőszakosságáról felvillantott mozzanatokat, hiszen hogyan ösztönözhetne istenes cselekedetre akárcsak álomban is egy ilyen asszonyiség. Ehelyett kizárólag az áttérés végleges hiteltelenítésére koncentrált, s az

²⁶¹ MsU 339/D („*Halotti Oratio. De Nuda Religione.*”1746)

egyre keményedő elítélés jegyében áthangolja a *Veritatis evangelicae dolor* fentebb idézet részletét is: „Hibáz a dolog valósága ellen, midőn a maga lelki ismérete és a mindeneket tudó, szíveket, veséket vizsgáló Isten ellen hittől-szakadásának okául teszi az Isten hozzá való kegyelmét (in praefatione et precibus). Ennek oka és alkalmatossága az egész világ eleiben terjesztetett, az első gonosz munkájának bizonyos részecskéjére lett reflexióban, melynek titulusa: *Veritatis evangelicae dolor*. Ott megláthatja az olvasó, melynek summája, hogy abból (deák nyelvből a magyarban) csak rövideden említsem, ez: «Menvén ez a vén próféta, mint unitárius a néhai Pekri Lőrinc udvarában, megmutatta hová céloz lelke, mert az asszonnyal való gonosz élete után, az anya után a leányát P[ekri]P[olixénia] szüzet megszeplősitette, melyre nézve midőn férgesen feleségül kellett venni, de úgy mint unitárius nem vehette, kételen volt teste miatt szegény lelkét az hitről szakadásnak veszedelmes és bocsánatot nem remélhető (mint írja maga pag. 25.§ 6.) vétkében ejteni.» (Vajon beléírta-e ezen igaz valóságot az ő élete históriájában, melyet halálakor oratio helyett teste felett akar elmondadni? De hiszen ebből hozzáteheti az orátor, mert e nélkül héjános leszen.) Így szakasztotta el az ördög a test sugorlása által az unitáriusoktól, mégis nem szégyelli az Istennek tulajdonítani ezen fertelmes, kárhozatos cselekedetét. Ez volt titkos oka, hogy vénségére hatta azon munkáinak világra való terjedését, gondolván, hogy megholtak, akik tudják ilyen fátumát, de haszontalan, mert ma is tudja a világ, de jobban megtudja ezeknek a világ eleiben való terjedéséből, minthogy ezeket olyan írja, aki a vén prófétával majd egy aetasu lévén ismeri ad unguem, tudja életét és cselekedetét, s ha tagadná orcátlanul szemébe merné mondani.»²⁶²

Az idézetünk végén nagy retorikával elmondottakkal kezdve szerzőnk a korábbiakhoz hasonlóan itt is úgy beszél, mint aki csupán két munkát ismer Danieltől, a *Monita paterna*, és *Az örök életre vezető egyenes út* című műveket. Ironikusan még tanácsot is ad arra, hogy ellenfelének mit kellene az élete históriájáról megemlékező halotti prédikációkba még feltétlenül beleírnia. Mint később látni fogjuk, egyáltalán nem kizárt, hogy ekkor még valóban nem ismerte az 1764-ben megjelent *Descriptio vitae*, de az áttérés pontosítása figyelemreméltó. Korábbi művét, a *Veritatis evangelicae dolor* pontatlan nagyvonalúsággal idézve, illetőleg átdolgozva újabb részleteket árul el az eseményekről. Annak idején nem nevezte meg a helyszínt, ahol Daniel a testi vágyak rabjává vált, nem szólt Pekri Lőrincről és udvaráról, s magát a hölgyet sem konkretizálta. Most aztán újabb színfolttal gazdagodik a történet, megtudjuk, hogy – szerinte legábbis –

²⁶² Kozma, *Útmutató*, 92-94.

Daniel annak idején előbb jötevője Pekri Lőrinc feleségével kezdett viszonyt, majd a leány következett, akit aztán teherbe ejtett és így a házasságba belekényszerülve tért át a református hitre is.

Visszakanyarodva kiinduló gondolatunkhoz, úgy látszik, a megtérés-történetre koncentrálna mellőzött Kozma további eseményeket, s így maradt el *Az örök életre vezető egyenes út* csodás ihletésére, s a mű egészét átjáró és összefogó látomásos vonulatára való kritikai reflexió. Úgy is fogalmazhatunk azonban, hogy a polemikus indulat eluralkodása letompította a kompozicionális és műfaji mozzanatok iránti fogékonyságot.

III. 4. Daniel István elparentálása

A fent elmondottak különösen akkor válnak nyilvánvalóvá, ha a vizsgálatba bevonjuk a két szerző közötti vita utolsó darabját. Kozmának ugyanis nem ez volt az utolsó szava ebben a vitában, hanem 1769-ben még egyszer tollat ragadott, hogy megírja ismét beszédes című latin értekezését: *Munus exequiale descriptioni vitae Stephani Liberi Baronis de Vargyas parentandae sacrum talia surdastro raucebit praemia cignus*.²⁶³

A korábbi gyakorlatot folytatva ellenfele latin nyelvű önéletírására tehát latin szöveggel felelt, ám a válasz fontosságát jelzi, hogy már a megszületés évéből rendelkezünk magyar fordítással is, s az sem kizárt, hogy ez a szerző közvetlen környezetében született meg, illetőleg tőle magától származik: *Halotti tisztességtevő ajándék, mely a vargyasi Danielek közül L:B. Daniel István élete szere leirattatására halotti tisztesség tételül szenteltetett*. Az alábbiakban e friss magyar nyelvű változat alapján adunk leírást a benne foglaltakról, témavezetőm azon megállapításából kiindulva, hogy a főszöveg lényegében a latin szöveghű forrásának tekinthető.

Nem mondható ez el magáról a címről és a mottóról. A latin címnek csak egyik változata tartalmazza a *taliam surdastro raucebit praemia cignus* szövegrészt, ezt azonban az itt közölt, azaz kronosztichont tartalmazó alakban adja, s innen tudjuk, hogy szerzője 1569-re datálta. A magyar ezt természetesen meg sem kísérelte visszaadni, hanem helyette az egyik másolatban a címlapon, a másikban a címlap hátsó lapján egy négy soros versikében rögzíti a beszédhelyzetet, a címzettet azonnal direkter támadásban részesítve:

„Süketnek ily mesét egy hattyú énekel

²⁶³ Ld. MsU 91/D, MsU 342/C, magyar változat: MsU 342/D, 1124/D, székelykeresztúri kéziratban (marosvásárhelyi Teleki Téka) jelzete: Bolyai 204. (6.)

Rekedő torokkal dúdolvá zengedél
Eleiben lassú lépéssel mendegél
Munkája béréül ilyennek ilyen kél.”

További érdekes eltérés, hogy a magyar változatokban ezt követően még egy kifejezetten Danielnek szánt üzenet is olvasható latinul és magyarul egyaránt: *Misere perit, qui suo gladio perit. Boldogtalanul vész el, aki maga fegyvere által vész el, inquit Epictetus.* Ezután csak a magyar változatokban szerepel *A kegyes olvasóhoz* címzés, de maguk a további mottók azonosak a latinban és a magyarban, bár sorrendjükben vannak eltérések az egyes másolatokban. Maguk a szövegek az erudíciójával is tüntetni akaró unitárius polemikus üzenetét magyarul kissé körülményesen közvetítik. Az összeállítás élén két bibliai idézet (Ámos 5/13, Péld. 10/10) hirdeti a bölcs hallgatás fontosságát, majd két Horatius és két Cicero citátum az igazmondás fontosságára és arra figyelmeztet, hogy a tehetség híján levő embernek nem tanácsos műveket írnia, s végképp nem elsietetten közzé tennie. Az ifjabb Pliniustól származó további kettő már keményebben fogalmazva arról beszél, hogy zavaros fejű emberek sokszor kínjukban beszélnek és írnak, s a gyűlölet lehetetlenné teszi az igazság kimondását. Egy Petrarcatól származó is azt ecseteli, hogy a hírnév hajszolásából született művek sokakat veszélybe sodorhatnak, megvetés tárgya és a balszerencsének is kiszolgáltatott lehet az ilyen vakmerő ember.

Bár Kozma a mottók egyikében a gyűlölet kiiktatását követeli ellenfelétől, magában a műben ezt neki sem sikerült megvalósítania. Az ajándék folytatása ugyanis egy levél, vagy üzenet a név szerint is megszólított báróhoz, a bevezetés szerint legalábbis abból az alkalomból, hogy sikerült hozzájutnia az önéletírás régen kívánt szövegéhez. Most azonban, hogy kézbe vette, nem tudja eldönteni – mondja –, hogy nevéssen-e szerzőjén vagy inkább sajnálkozzon. Nevetésre ingerli a könyvet elöntő öndicséret, az a mód azonban, ahogyan a címzett a hittől való szakadását kezeli, inkább szánalmat és megvetést kelt benne. Kozma úgy tesz, mintha nem is szívesen foglalkozna ezzel az Erdélyben „csömörig” emlegetett dologgal, majd aztán ravasz utalások formájában mégis felemlíti a testiség diadalát, hogy aztán az első („hogya első,” teszi hozzá sejtelmesen zárójelben) Daniel-gyerek, a korán elhunyt Lajos születési időpontjának szándékos elhagyását a korábban általa előadott változat egyértelmű bizonyítékának tekintse. A nem rövid fejtegetés után kijelenti, hogy „az elégnél is több ez a te lelki vágattatásodról”, s ugyanakkor valóban nem foglalkozik a Daniel szerepére vonatkozó jövődölésekkel sem, mondván, hogy ilyen fajta megállapítások minden családban elhangzanak, amint valóban mindegyikben vannak olyanok is, akik jók, s olyanok, akik gonoszak lesznek.

Ezzel a racionalisztikusnak mondható gondolatmenettel aztán szinte említés nélkül hagyja az átolmlásokat is, hogy áttérjen mondandója második részére. Ebben azt fejtegeti, hogy Daniel jogtalanul sorolja magát azon kegyes emberek közé, akinek az élete folytonos küzdelem. Teljesen hiteltelenül beszél ugyanis a katolikusoktól elszenvedett megpróbáltatásokról, hiszen ő maga a Servetet máglyára juttató Kálvin szellemének újabb megtestesítőjeként nem szűnik meg az unitáriusokat támadni és Erdélyből való kigyomlálásukról ábrándozni. Az egyetemes mellett mozgósítja az erdélyi egyház történetére vonatkozó ismereteit is, azt állítva – egyébként Kénosi – Uzoni nagy művével összhangban – hogy Erdélyben előbb voltak szentháromságtagadók, mint Kálvin követői. (Ez az abszurd állítás arra készítette az ismert egyháztörténészt, Kanyaró Ferencet, hogy az egyik kéziratban áthúzza az ezt részletező teljes oldalt, s a margóra odaírja, hogy 1565 előtt egyetlen antitrinitáriusról tudunk, Arany Tamásról.)²⁶⁴

Mindez átvezet annak megtárgyalásához, hogy lehetnek-e még az unitáriusoknak is befolyásos támogatóik, de ebben a témában már nem hangzik el semmi olyasmi, amit korábban az *Útmutató*ban ne érintett volna.

Amikor a fentiekben a polemikus indulat eluralkodásáról beszéltünk, akkor arra gondoltunk, amit a mű befejező részében a Daniel által összeállított gravaminák tárgyalásakor tapasztalhatunk. A helyzet megértéséhez szükséges figyelembe venni a következőket. A Daniel önéletírását magyar fordításban 1896-ban kiadó Vargyasi Daniel Gábor a szövegközlés elé egy bevezetést is összeállított, amely rendkívül fontos információkat közöl a szöveg történetére vonatkozóan. Megtudjuk, hogy Daniel már 1762-ben befejezte művét, de Gróf Lázár János kormányzó tanácsos nem javasolta kiadását, mert „bizonyos nehezebb machinájú szentimentumok” közlését veszélyesnek tartotta.²⁶⁵ Az alább még részletezendő gravaminák miatt Sárdi István szebeni nyomdász is húzódozott a kiadástól, de szerzőnk végül mégis rávette erre, s így 1764-ben megjelentette.

Mivel megmaradt az 1762-es változat is, Vargyasi Daniel Gábor megállapította, hogy a nyomtatás során ebből elmaradt néhány mostani szempontunkból nem fontos részlet, belekerültek viszont az említett gravaminák. Ezeket szerzőnk még 1741-ben fogalmazta meg, amikor az udvar hosszú idő után engedélyt adott arra, hogy a rendek polgári és vallási sérelmeket előterjesszenek. Itt most nem részletezendő bonyodalmak után az erdélyi sérelmeit Daniel István fogalmazta meg, s a református egyház konzisztóriumára hagyta jóvá. A dokumentum az I. Lipót által 1691-ben jóváhagyott erdélyi

²⁶⁴ Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius... III/A*, 182.

²⁶⁵ *A vargyasi család*, 1896, 331.

alkotmányból, a három nemzet uniójából és a négy bevett vallás intézményéből indul ki, s ezek megsértésének tekintve sorolja fel a templomok elvételének, a templomépítéstől való eltiltásnak az eseteit. Követeli a protestánsok között hírhedtnak számító Kolonics-féle öt pont hatályon kívül helyezését, s részletesen kifejti, hogy milyen korlátozások sújtották a protestánsokat a különböző szintű világi hivatalok betöltésénél. További részletezésükre itt nincs mód, ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy az irat természetesen a reformátusok sérelmeire koncentrál, de a felekezet nevének kiemelése nélkül szerepel benne néhány unitárius tétel is²⁶⁶: a katolikusok által erőszakkal elvett intézmények között felsorolja a kolozsvári óvári iskolát és templomot, kifejti, hogy a paritás alapján a katolikus ítélőmesterek bármelyikének halála esetén egy unitáriust kell kinevezni, a székelység közötti felekezeti arányok meghatározásakor megállapítja, hogy Csíkszéket nem számítva a további székeken 61 katolikus és 283 református község van, úgy látja, hogy Erdély területén legalább feleannyi unitárius főnemes és nemes van, mint katolikus. A hajdani dokumentum felidézése után Daniel közli, hogy az előterjesztésre a reformátusok engedélyt kaptak templom építésére Gyulafehérvárott, s iskola megnyitására Marosvásárhelyen. A királynő kegyesen rendeletet hozott az erőszakos foglalások ellen, s elfogadta a protestánsok érveit bizonyos hivatalok betöltésénél, s így erős remény van arra, hogy az uralkodó kegyesen viszonylik a továbbiakhoz is. Úgy látszik, szerzőnk úgy gondolta, hogy az önéletírás egészét elöntő mélységesen alázatos hódolat elbírja azt is, hogy a múlt megidézése mellett bizonyos követeléseket aktualizáljon.²⁶⁷

A jelek szerint ebben tévedett, s bizonyára inkább annak az alábbiakban még méltatandó guberniumi hivatalnoknak, Halmágyi Istvánnak volt igaza, aki a nem kis késéssel 1768-ban a könyv megjelentetése ügyében megindult vizsgálatot kapcsolatba hozta a protestánsok elleni további lépésekkel.²⁶⁸ Ezeket itt nem részletezzük, számunkra most csak az érdekes, hogy a vizsgálat eredményeképpen a könyv kiadásáért a szerzőt 500, a nyomdászt pedig 200 arany megfizetésére ítélték a szebeni árvaház javára.

A szerzőt most elemzendő ajándékával megkereső Kozma Mihály természetesen tisztában volt mindezzel. Bizonyosan tudhatott valamit a sérelmeket megfogalmazó irat geneziséről és műfajáról is, de semmiféle elismerés, vagy megértés nem támadt benne.

²⁶⁶ Más kérdés, hogy Mária Terézia a dokumentumot Bécsben előterjesztő küldöttség unitárius tagját nem volt hajlandó fogadni. Ld. Trócsányi Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*. In: Theológiai Szemle, 1979. 4. sz.

²⁶⁷ Ld. *A vargyasi család*, 1896, 331-340.

²⁶⁸ *Halmágyi István naplói (1752-53, 1762-1769.) és iratai (1669-1785)*, közli Dr. Szádeczki Lajos, Budapest, 1906. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI- XVIII. századokból IV.- Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, 38.), 404.

Miért kéne csodálkoznom azon, mondja, hogy Danielnek a gravaminákban nem volt szabad azt a mérges pennát használnia, amit az „elcsábított elméje megerősítésére” való „mérgeledéseiben”, azaz polemikus irataiban forgatott. Arra koncentrálni tehát, hogy az állhatatlanság bizonyítékait mutassa fel abban, hogy az egyébként folytonosan borzalmas eretnekeknek titulált szentháromság-tagadókat ezekben unitáriusoknak nevezi, s természetesen nem mulasztja el annak kimutatását sem, hogy a négy recepta religió intézményére való hivatkozás az unitáriusok elismerését is jelenti. Az ellenmondásokra kihegyeződve természetesen nem jut figyelem annak sem, hogy a felsorolt sérelmek és követelések között szerepelnek az unitáriusokat érintők is.

Fokozódik mindez azáltal, hogy Kozma határtalannak látszó örömmel fogadja a Danielt és a nyomdászt megbüntető intézkedéseket, s elvakult lelkesedésében odáig megy el, hogy a császárnőt az unitarizmus védelmezőjének tekintse, aki nem volt hajlandó tovább tűrni a rájuk zúdított gyalázkodásokat. Ez persze egyáltalán nincs így, Danielt nem gyalázkodó stílusa miatt vonták felelősségre, s még csak nem is csupán azért, mint kortársai közül többen gondolták, mert a cenzúra kikerülésével jelentette meg művét. A fent említett Halmágyi, az ügyben kirendelt guberniumi titkárok egyike ugyanis egészen konkrétan elsorolja naplójában²⁶⁹, hogy a cenzor miket jelelőlt meg „veres plajbásszal” a könyvben: Rákóczi követőit *confoederatus* statusoknak nevezte, Pekri Lőrincről azt írta, előbb színleg katolizált, majd a kuruc világ beköszöntével megtért, Gyulafi László erdélyi kancellárrol és Kornis Antalról mint esküdt ellenségeiről beszélt, a mű a predestináció tana mellett egyéb református dogmákat is fejteget, felvette a szövegbe a vallási sérelmeket, s bizonyos nemeseknek Rákóczihoz való csatlakozásáról úgy beszélt, mint a sors kedvező fordulatáról.

Láthatjuk a felsorolásból, hogy a cenzor a kuruc múlt áthangolásában nem egészen sikeres helyek mellett két felekezeti szempontból is fontos mozzanatot emelt ki, a református dogmatika jelenlétét és az imént kivonatolt nagyobb egységet a protestáns sérelmekről. A szerzővel akkor már egy évtizede ádáz vitát folytató Kozma Mihály persze nem ilyen szemüveggel nézte a szöveget. Így aztán semmiféle pozitívumot nem tudott felfedezni benne, éppen ellenkezőleg szerzőjét immár apokaliptikus dimenzióban láttatja: „Dicsőség az magasságbeli egyetlen egy magától való Istennek, kinek ott kezdődik segedelme, ahol elfogyatkozik az emberi segítség, mivel az ő ereje erőtlenség által megyen

²⁶⁹ *Halmágyi István naplói (1752-53, 1762-1769.) és iratai (1669-1785)*, közli Dr. Szádeczki Lajos, Budapest, 1906. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI- XVIII. századokból IV.- Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, 38.), 404.

véghez. Feltámadott az ő hatalma a szegény elvettetett unitáriusoknak segítségekre, és tégedet, amaz nagy veres sárkánt, ki amaz asszonyi állat ellen, mely a Krisztus eklézsiája ólálkodtál (Apoc 12. v. primus) földre levetett, és a te zabolátlan, merész részségedet büntetlenül nem engedte. Feltámasztotta mű érettünk, s mű mellettünk a mű feleséges szentséges királyné asszonyunkat, nekünk kegyelmes anyánkot, ki is midőn észre vette volna, hogy te mely zabola nélkül való bátorsággal büntetlen szabadsággal eddig éltél a szegény unitáriusok ellen, és hogy az ő szentséges vallása igazgatása ellen is nemcsak írni, hanem írásodat közvilágosságra bocsátani merészelted....²⁷⁰

Nem folytatjuk annak leírását, hogy a továbbiakban hogyan dicsőíti az ausztriai házat, s hogyan biztatja a cenzúra további érvényesítésére a Guberniumot is, hiszen a tárgyilagosság jegyében akkor idéznünk kellene Daniel Istvánnak a kegyelmes anyához intézett hódoló tirádáit is. A hosszas idézetek nélkül is világossá válhat azonban előttünk ennek a tirádázásnak az abszurditása. A két – talán nem egyenlő mértékben, de mindenképpen kiszolgáltatott – felekezet képviselői nem csupán dogmatikai tételeik kölcsönös tönkrezúzásában vetélkednek, hanem abban is, hogy miképpen bírhatnák rá a mindkettőjük kiiktatásán munkálkodó hatalmat a másik elleni még kíméletlenebb fellépésre. Ennek további tanulmányozása azonban egyháztörténészeknek lehet majd feladata, irodalomtörténeti jellegű dolgozatunkban elég csak azt leszögeznünk, hogy ebből a nézőpontból Kozma számára nem voltak érdekesek Daniel önéletírásának a megtéréstörténeten túlmutató retorikai-poétikai vonatkozásai, a profétikus önmeghatározásoknak a mű egészét átható vonulata, amely ugyanakkor keretes szerkezetbe is rendezte az elmondottakat.

²⁷⁰ Kozma, *Halotti tisztességtevő ajándék*, 20.

IV. Kísérlet a hitvitázó levél megújítására

A felvilágosodás korának levélirodalmáról alapos, az előzményekre és a korszak elméleti termésére is figyelő monográfia²⁷¹ jelent meg nemrég, amely a korban elterjedt típusoknak széles körű panorámáját adja. A poétikai szempontból érdekes tendenciákra koncentrálnak elemzés nem foglalkozik ugyanakkor azzal a levéltípussal, amely a felekezeti viták időszakában alakult ki a 16. században, s amely még a 18. század derekán is hatékony, de legalábbis használt eszköznek bizonyult. Nem foglalkozik a továbbélés módzataival az a terjedelmes, átfogó igényű tanulmány sem, amelyet néhány évtizeddel ezelőtt Hopp Lajos jelentett meg a műfaj sokféle változatáról. Ő ugyan Szegedi Kis Istvántól Pázmányon át Esterházy Miklósig számba vett néhány levél formájú vitairatot, ám a felsorolás nem törekedhetett a különböző altípusok retorikai-poétikai jellegzetességeinek bemutatására.²⁷²

Természetesen dolgozatunknak ez a fejezete sem vállalkozhat erre. Egy visszatekintés az előzményekre azonban feltétlen szükséges, hiszen Hopp Lajos tanulmánya óta megfogalmazódtak újabb megfontolások, sőt újabb szövegek is előkerültek. Az alábbiakban nem az így keletkezett korpusz teljességével foglalkozunk, csupán azt kísérjük figyelemmel, hogy a reformáció kezdeti évtizedei után a levélirodalom milyen retorikai-poétikai fogásai kerültek elő az unitárius közegben, s hogy valami ebből kimutatható-e a 18. század derekán.

A reformáció irodalmával foglalkozó külföldi szakirodalom egyik közhelye, hogy Luther nevéhez e tekintetben is nagy újítás fűződik. A publicisztika területén őt megelőzően fontos fejlemény volt az Ulrich von Hutten szerkesztésében lérejtő *Epistolae obscurorum virorum* (*A sötét férfiak levelei*), de jóval nagyobb hatásúak voltak a latin mellett egyre inkább az anyanyelvre váltó nagy reformátor írásai. A X. Leo pápát, a mainzi érseket, majd a táboron belüli ellenfeleit is sorra megszólító üzenetei (*Brief* vagy *Sendschreiben* elnevezés alatt szerepelnek) mellett nagyon korán megjelentek a munkatársaihoz vagy a formálódó protestáns közösségekhez írott szövegek is. Ezeket széles körben terjesztették tovább azok a *Flugschriften*, amelyek gyakran címükben is

²⁷¹ Labádi Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában, Műfaj-és médiatörténeti elemzés.* l'Harmattan, 2008.

²⁷² Hopp Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből*, In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, 1971, 501-566.

hirdették, hogy nyílt üzenetekről (*offene Sendschreiben*) van szó és olyan beszámolók is napvilágot láttak, amelyek a címlapjukon szerepeltették, hogy ilyen levelek alapján készültek. Ezen típusú szövegek megírása természetesen nem Luther privilégiuma volt, más reformátorok is éltek ezzel az eszközzel. Ezekből a rövidebb terjedelmű röplapokból sok eljuthatott Magyarországra, s nem hiányzik az sem, hogy egy adott pillanatban egy nagy külföldi reformátor forduljon az itteni egyházakhoz, amint ezt Bullinger tette az *Epistola ad ecclesias hungaricas earumque pastores* című munkájával 1551-ben.²⁷³ Magyarországon persze jóval kevésbé lehetett ez harci eszköz, mint Németországban, bár Szegedi Kiss Istvánról azt tartja az egyháztörténet-írás, hogy levélbeli hitvitában nyerte meg a helvét irány számára Melius Pétert. Ilyen mozgékony, rövid, magyar nyelvű levélről mindenesetre a legkorábbi időszakról nincsenek adataink, s az itteni hitterjesztés sajátosságának is lehet tekinteni, hogy Szkhárosi Horváth András *Pál érsek levelére* című 1548-ban írott műve énekelhető versben ad dogmatikailag kimunkált választ Váradi Pál esztergomi érseknek a reformációt megállítani akaró körlevelére.

Mindezzel párhuzamosan Németországban igen korán megjelent a prózai levélnek egy szatirikus változata, amelyben a középkori vágáns kultúrából átvett módon maga Lucifer vagy földi egyházi fejedelmek veszik védelmükbe és leplezik le a késő középkori katolikus egyház intézményrendszerét.²⁷⁴ Bár a korai időszakból szövegeink ebből a típusból sem maradtak fenn, későbbi említésekből arra következtethetünk, hogy nálunk is terjesztettek ilyen leveleket.

Újabban egy német nyelvű tanulmány idézi Pázmány egy 1609-es, éppen az *Öt szép levél*ben ránk maradt megnyilatkozását: „Nem emlékszem most sok rendbeli paszkvillusokról, sok hamis levelekről, melyeket a magyarországiak formáltak... az pápa és egyéb fejedelmek ellen, melyekkel gyűlölségessé tették őket a községnél, ...hol valami secretariust szöktettek ki Rómából, ki az pápa tanácsát, melyet álmában sem látott volna kinyiltakoztatta..., hol a keresztény fejedelmeknek tanácskozását ...község közibe hintették, és azzal gyűlöltették az ártatlan fejedelmeket, mintha ezek ...az egész magyar nemzetet többől ki akarnák gyomlálni...”²⁷⁵ Pázmány sajnos nem emlékezik meg pontosan a jellemzett művekről, nem adja meg címüket, de ez egyáltalán nem hitelteleníti

²⁷³ Henrik Bullinger levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz, 1551. kiad Nagy Barna, Budapest, 1967.

²⁷⁴ Ld. erről Balázs Mihály, 1998, 149-156.

²⁷⁵ Pázmány Péter összes művei, T.2., Budapest, 1895. 589. Idézi: Balázs Mihály, *Buchdruck, Reformation und Gegenreformation im östlichen Europa*. In: Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der frühen Neuzeit, Beiträge der Tagung an der Universität Szeged vom 25. – 28. april 2006. Hsg. von Detlef Haberland unter Mitarbeit von Tünde Katona, München 2007, 52.

megjegyzését. Tudunk ugyanis olyan németországi művekről, például a pápa és bíborosai tervezett ellenlépéseiről szóló levelekről, amelyekre nagyon is illik Pázmány jellemzése, s könnyen elképzelhető olyan változat is, amely a titkos tanácskozásokról szóló beszámolókat egy Rómából megszökött titkárhoz köti. Alkalmasint készülhettek ezekről magyar fordítások és kivonatok is, különösen, ha nem feltétlenül nyomtatásban is megjelent kivonatokra gondolunk.

Több információval rendelkezünk e tekintetben abból az időszakból, amikor a régi egyház elleni küzdelmet felváltotta a reformátusok és az antitrinitáriusok közötti polémia, sőt úgy tűnik, a németországi módszerek és szövegtípusok meghonosítására éppen ekkor, s talán éppen az antitrinitáriusok körében volt a legerősebb az igyekezet. Ennek a legtöbbet emlegetett dokumentuma az a levél, amelyet a *Válaszúti komédia* első cselekedetében olvashatunk. Mint ismeretes, itt arról van szó, hogy az erdélyi eretnekek érkezésének hírére Péter pápa zsinatot hív össze, s az ebből az alkalomból megfogalmazott, a műben teljes terjedelmében szereplő *literae convocatoriae* szövege egy sor olyan elemet alkalmaz, amelyek a németországi szatirikus irodalom leglátványosabb típusával, a Lucifer-levelekkel rokonítják.²⁷⁶ Az Oroszországból visszkapott sárospataki könyvanyag ezt a képet újabb adatokkal gazdagította. Visszakerült ugyanis Károlyi Péter váradi református prédikátornak, az antitrinitáriusok nagy ellenfelének ezt megelőzően csak kivonatból tanulmányozható prédikációs kötete is, amely sok új adatot tartalmaz az 1570-es évek táján a Partiumban kibontakozó heves összecsapásokról. Egy helyütt a következőket írja:

„Mostan immár miért írással nem árthatnak, trágárságokat is gondolnak egy néhányan közölök, és az Logos névvel iratnak levelet a mi tisztelendő Urunknak és az Krisztusban szerelmes atyánkfiának, Melius Péternek, melyben nevezik Szentháromság képeinek, pápának, horridusnak és ezt kinyomtatta Heltai Gáspár, hogy az egy embernek neve alatt minket mindnyájan csúfoljanak. Ha ez csak az mi személyönket illetné, elszenvednők, de miért hogy az mi Istenönket is egyetembe csúfolják, ha mi es ezután az Isten tisztességének oltalmazásaiért keményebben ironk, senkinek csudának ne látassék.”²⁷⁷

Más forrásokból is tudható, hogy a János evangélium elején szereplő logosznak az öröktől fogva létező Krisztussal való azonosításán előszeretettel gúnyolódtak a szentháromságtagadók, s ez óriási felháborodást váltott ki a reformátusok között.

²⁷⁶ Balázs Mihály, 1998, 151-153.

²⁷⁷ Bánfi Szilvia, *Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius polémiáihoz*, in: *Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Budapest, 2007, 41-73.

Idézetünkéből az derül ki, hogy fiktív leveleket írtak ezzel a számukra nem létező dologgal legfőbb ellenfelüknek, Meliusnak, valószínűleg arra biztatva, hogy ne habozzék védelmére kelni, ha kell, erőszakos eszközökkel is. (Melius erőszakos pápáskodása közismerten állandó téma volt ekkor az unitáriusok környezetében, s mint látjuk, Károlyi is erről beszél.) Ráadásul arról is értesülünk, hogy Heltai ki is nyomtatatta ezt az iratot. Ő sok mindent elmondott „a pápa által tojt” szentháromságtanról, valamint a logoszról az ebben az időben közzétett *Háló* című művében, de a logosz által Meliushoz intézett levélről ebben egyáltalán nem beszél.

Nem erre céloz tehát Károlyi, hanem egy önálló kiadványról szól, amelyet az egynemű leírás lapján a leginkább rövid terjedelmű *Flugschrift*nek vagy *Flugblatt*nak a legkönnyebb elképzelnünk. Fel kell figyelni arra is, hogy a váradi prédikátor nyomtatványról beszél, tehát viszonylag szélesebb körben elterjesztett levélről van itt szó. Egy új kiadvány-típussal gazdagodik tehát a Partium meghódítására induló antitrinitáriusok eszköztára, s ha Károlyi jellemzése igaz, akkor immár az antitrinitáriusok között is fel tudunk mutatni egyet azon művek közül, amelyek arra készítették a fejedelmet és környezetét, hogy fellépjen a gyalázkodó könyvek kinyomtatása ellen.²⁷⁸

Mivel a későbbi évtizedekből még az emléke sem maradt fenn ennek a levéltípusnak, úgy tűnik, hogy a felekezetek megszilárdulásával ez kikopott a gyakorlatból, s átadta helyét a levelet az értekezésekkel házasító, hosszabb, terjedelmesebb, kevésbé a személyt, inkább a doktrínát vitató változatnak. E folyamatot is demonstrálja Pázmány *Öt szép levél* című művének sorsa, hiszen kimutatható lett, hogy az első kiadást követő újabbak egyre inkább értekezéssé formálják át az eredetit.²⁷⁹

Kimutatható ez a vallási propaganda két olyan darabján is, amelyet a műfaj sikeres felhasználásaként emleget a fent említett áttekintés. Veresmarty Mihály *Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti az apáturok* című műve kétségtelenül sokszínűvé válik azáltal, hogy „mondanivalóját helyenként dramatizálva, dialógusokban adja elő, történeteket, versidézeteket is sző bele”, ám ennek a kompozíció fellazulása az ára. A címet követően két ajánlást is olvashatunk: az egyikben Pázmányról emlékezik meg, s megfogadja, hogy befejezi megtérésének akkor még munkálat alatt lévő históriáját. Az olvasóhoz intézett sorok már a műfaj használatáról is szólnak: megtudjuk, hogy mivel jóval korábban értesült arról, hogy bátai jobbágysai lutheránus vagy kálvinista prédikátort

²⁷⁸ Balázs Mihály, 1998, 23-33, 200.

²⁷⁹ Balázs Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben*, in: Felekezetiiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.), Budapest, 2006, 93-216.

fogadtak fel, azonnal levelekben figyelmeztette őket. Nem ezeket a leveleket közli azonban, hanem elküldésük után „jó idővel ötlék a gondolat elmémébe, hogy azokhoz hasonlóan többeket is írnék.”²⁸⁰ Ez az ötlet aztán olyannyira termékenynek bizonyult, hogy „negyvenhatra töltém végre, melyek között esének osztán deákosoknak, sőt együgyű plébánosoknak szolgálhatók is.”²⁸¹ Utóbbi megjegyzéssel arra céloz, hogy az egyes levelek bevezetőiben nagyon sokféle beszédhelyzetet rögzít: van amikor azt olvassuk, hogy plébános beszél a hívekhez, máskor a plébános szavainak címzettje egy prédikátor, megint máskor valamely köz parasztembernek a prédikátorhoz szóló gondolataival találkozunk.

Még bonyolultabbá teszi a dolgot, hogy e szerephez kötött megszólalások között vannak olyan levelek, amelyek az író szavaiként szerepelnek, de ezek sem egyneműek, mert egyszer az elképzelt prédikátorokhoz intéztetnek, máskor pedig arról értesülünk, hogy az „írótól adott tanuság”ról van szó, azaz itt közvetlenül az olvasót kell a címzettnek elképzelnünk. A legkevésbé didaktikus megoldás természetesen az, ahol a levél egymással szólók dialógusából áll. Mindez valóban változatosságot jelent, de a címnek nem felel meg, s a szerző erre is reflektál az olvasónak szóló ajánlásban: „Apródonként való növekedéssel pedig noha már ez annyira jutott, hogy öregséggel levél mivoltot meg is haladott, melyért azt egyáltalában intésnek, s tanításnak nevezhettem volna, mindazonáltal, hogy eredetire vagy kezdetire juttató, s tanító címerét homlokán viselje, mely nevet elsőben néki nagy méltán adtam vala, most is hogy azon levél nevezettel tisztelkedjék, azt akarom.”²⁸² Az idézetekből az következik, hogy meg akarta tartani a levél nevet, de tisztában volt a menet közbeni átalakulással, s így lett tanító és intő levél.

Úgy tűnik, hogy ezzel nem volt teljesen elégedett, mert befejezésként visszakanyarodik az alapötlethez, s ő maga fordul a bátaiakhoz, s intézkedik arról, hogy a Káldi-biblia, Káldi prédikációs kötete és a római misekönyv társaságában két példány magából a kötetből is eljusson a bátaiakhoz, azt is megszabva, hogy az egyik a város ládájába, a másik pedig a plébánoshoz kerüljön. Ezzel szeretné pótolni a kapcsolat közvetlenségének elvesztését, amit nagyon érzékletesen fogalmaz meg: „Forog pedig ezeket irtamban nekem eszembe, amit szoktatok mondani, hogy hosszú nyelű kapával nem jó kapálni, mellyel azt jelentitek, hogy távolról a gondviselés nem olyan hasznos, hanem az

²⁸⁰ Veresmarty Mihály, *Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti az apáturok*, Pozsony, 1638, XXI.

²⁸¹ Veresmarty, *Intő s tanító levél*, XXII.

²⁸² Veresmarty, *Intő s tanító levél*, XXIV.

örökségéhez a gazdának közel kell forgolódni. Ugyanis a lovat a gazda szeme hizlalja, a mezőnek is legzsírosabb ganéja gazda lába nyoma.”²⁸³

Veresmarty tollán tehát esetenként nyelvileg gazdag, de a levél poétikáját lényegében felszámoló szöveg született, s hasonló mondható el Esterházy Miklós értekező leveléről is. Itt a személyesség szinte eleve adott, hiszen Esterházy sógorához, Nádasdi Ferenchez intézi mondandóját, akivel megállapodtak abban, hogy egy szóban lefolyt hitvitát írásban folytatnak. Már az ajánlásból is arról értesülünk azonban, hogy a neki megküldött szöveg alapján nem sok reményt fűz a folytonosan „édes Nádasdi uram”-ként aposztrofált rokon megtérítéséhez. De „az üdvösségéért való szerelem” mégis arra készteti, hogy minden „passio nélkül” megküldje a dogmatikai kérdések mentén tagolt, lassan-lassan a címének megfelelően értekezéssé váló írását. Néha ugyan meg-megszólítja Nádasdit, hogy „szálljon már szívébe, s rázogassa fel a hitin lévő emberek szemét,” ám ezek nem változtatnak a szöveg jellegén. Nem változtat ezen az sem, hogy egy helyütt részletesen kibontott metaforával ad hangot a felebarátja üdvözülése felőli aggodalmának: „Lássa azért kegyelme édes Nádasdi uram, és Isten színe előtt letévén minden passiót fontolja meg igen jól azzal a szép okossággal, mellyel az Úr Isten kegyelmedet megáldotta, minémű hajóban evez kegyelmed, mert míg az ember a part mellett evezget, könnyen kiszállhat, ha eszébe veszi hajójának gyarlóságát, de ha az szelektől a derék tengerre ragadtatik és hajótörést szenved, későn és heába gondolkodik osztán hajójának veszedelmes állapotjáról és szabadulása alkalmatosságának elmulatásán későn sopánkodik.”²⁸⁴

Ha a levelek értekezéssé válása volt a fő tendencia, akkor érdekessé válhat, hogy a 18. század közepén, az állandóan fogyó és folyamatosan nyomásnak kitett unitáriusok közösségében mintha megszorodna a régebbi típusú, rövidebb és mozgékonyabb levelek száma. Mivel a ránk maradt forrásanyag módszeres áttanulmányozására még nem került sor, egészen bizonyos állításokat nem tehetünk, de nem kizárt, hogy mindez kapcsolatba hozható, a közösséget sújtó kommunikációs korlátokkal is. Mivel írásbeliségük termékeit csak kivételes esetekben tudták kinyomtatni, a kéziratban terjesztett levelek fontos szerepet tölthettek be mindennapjaikban is, s talán ennek hatása tükröződik a fikciós vagy a fikció határán keletkező leveles anyagukban is. Ezt illusztrálандó közöljük dolgozatunk Függelékében azokat az 1760-as években született levelekről készült másolatokat,

²⁸³ Veresmarty, *Intő s tanító levél*, 295.

²⁸⁴ *Galántai gróf Esterházy Miklós munkái*, szerk. Toldy Ferenc, Históriaantik Könyvház Kiadó, Budapest, 2012, 147.

amelyeket a nagy egyháztörténész Kénosi Tőzsér János vett fel gyűjteményébe.²⁸⁵ Mivel ezeket a dokumentumokat csak a szövegek létmódját megmutató illusztrációnak szánjuk, nem foglalkozunk részletesen a bennük leírt eseményekkel, csupán utalunk arra, hogy a három szöveg (1. *Balázs Márton levele ismeretlennek, datálatlan*; 2. *Copia Litterarum Spectabilis Dominis. M(ózes). Váró. Marosvásárhely, 1764. június 2.*; 3. *Ágh István levele az espereshez, Kolozsvár, 1764. augusztus 22.*)²⁸⁶ azt a témát öleli fel, hogy miképpen viszonyuljanak az unitárius gyülekezetek a jezsuiták hittérítő misszióihoz.

Az első Csabánszki József és Rácz János dicsőszentmártoni, kissárosi, ádámosi és szőkefalvi fellépésének érdekes részleteit írja le, s mérlegeli további terveiket is. A dokumentumok szerint²⁸⁷ 1764-ben Csabánszki József zaklatta az unitáriusokat, s főleg a dicsőszentmártoni templomra fájt a foga, de a dicsőszentmártoniak felkészültek a jezsuita érkezésére, s a cinteremben várták őt. Csabánszki nem járt sikerrel, s a templomot nem tudta megtámadni. Rácz János ádámosi papot, „egy különösen részeges czivódó embert”²⁸⁸ különféle ígérekkel sikerült a jezsuitáknak megtérítenie, faluról falura hordozták magukkal, de rajta kívül egyetlen unitáriust sem tudtak megnyerni. A levélből kiderül, hogy Rácz János és Csabánszki József együtt vettek részt a misszóban Dicsőszentmártonban, Ádámoson, gróf Bethlen Miklós udvarában és Sároson. Ezután Rácz János visszament Kolozsvárra, Csabánszki pedig Szőkefalván folytatta tovább hittérítő tevékenységét. Csabánszki elmondása szerint három dioecesisben van misszója: Küküllőn, Maroson és Aranyoson. A levélben Balázs Márton felhívja Váró figyelmét, hogy a levél ne vesszen el, ne mutassa meg senkinek és alkalomadtán juttassa vissza.

A második levélben Váró Mózes a törvényekben és a gyakorlatban jártas emberként azt veszi sorra, mit kell gondolniuk az egyes unitárius gyülekezetek tagjainak azokról a vélt vagy valós dokumentumokról, amelyekkel a katolikus misszionáriusok fellépnek. Leírja, hogy közvetlen királyi dekrétumra egyáltalán nem hivatkozhatnak, mert ilyenek csak a guberniumhoz érkezhettek, s ez jogosít további intézkedésre. Kifejti, hogy nem kell felülni annak, ha egy világi pap superiorként emlegeti magát, mert ez a cím csak a szerzetesek között létezik, megnyugtatólag fogalmazza meg, hogy a katolikus misszionáriusokat nem kell az unitárius templomba beengedni, mert erre nincs

²⁸⁵ MsU 1105. 165-180.

²⁸⁶ MsU 1105. 165-180: Ágh István – Balázs Márton – Váró Mózes (Correspondence on Catholic proselytism)

²⁸⁷ Ld. A szőkefalvi eklézsia története. Benczédi Gergelytől. In: http://efolyoirat.oszk.hu/02100/02190/00263/pdf/KM_1877_03_153-158.pdf

²⁸⁸ Uo. 5.

jogosítványuk. Váró Mózes arra buzdít, hogy mindenkitől a határozatot kell követelni, ha erőszakosságra kerülne a sor. A levél végén még arra inti a hallgatóságot, hogy illedelmesen, mérsékelt módon viselkedjenek.

Még erősebb az ilyen megnyugtató szándék az Agh István püspök által írt harmadik levélben. Ő a kolozsvári analógiára hivatkozva fejtegeti, hogy a katolikus misszionáriusoknak csak a katolikusok vizitálására van jogosítványuk, s az unitárius templomok meglátogatására nem jogosultak. Agh István szerint a papoknak a dolgukat kell végezni, s a hittérítőket nem kell beengedni a templomokba, majd leírja az esperes úrnak, hogy jó volna az atyafiak között terjeszteni ezt a levelet, hogy tudják mihez tartani magukat ez ügyben.

Nem feladatunk most annak mérlegelése, hogy különösen a püspököknek a kizárólag a jogi biztosítékokra hivatkozó, minden indulatot letompítani akaró igyekezete mennyire volt célravezető, most csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy milyen elemi igény lehetett az ilyen események közötti egymás tájékoztatására. „Mi köztünk míg Szőkefalván volt a misszionárius csak egy nap húsz és több hazug hír is megfordult, mely mind hittel erősítettett, minden hírnek nem is kell hinni.”- áll első levelünk utóiratában, világosan mutatva a megbízható tájékozódás roppant nehézségeit.

A megbízható információk nyújtása volt az ilyen levelek célja, s ezt jól mutatják maguknak a leveleknek a sorsára vonatkozó megjegyzések: „Én Váró uramat requiráltam ez iránt és mit írt légyen, megláthatja Uram kegyelmed, mert küldöm pro uberiori declaratione, csak hogy a levél el ne vesszen, hanem bizonyos occasion jöjjön vissza.”²⁸⁹ – áll ugyancsak az elsőben. Ebből kiderül, hogy Váró Mózes közérdekű kérdésre válaszként fogalmazta a második levelünkben leírtakat, amelyeket Balázs Márton olyan fontosaknak tartott, hogy azonnal továbbküldte egy bizonyára veszélyes helyzetben levő lelkész társának, ám nyomban a visszaküldését is kéri, hogy alkalmasint ő is tudjon mihez fordulni, ha megjelennének a katolikus misszionáriusok. Természetesen titkolni is kellett, hogy milyen ellenlépéseket terveznek, ezért zárja levelét azzal, hogy „Mind a Váró uram nekem írt levelét, mind pedig az én leveletem, jó Uram fideliter asserválván senkinek olyasnak ne mutassa, akitől félhetünk, mert tempora sunt mala, et haec sunt tanem inicia dolorum. Isten Uram mind kegyelmedet, mind pedig minden hitbéli felebarátinkat Szentlelke által vezérelje és őrizze minden szomorú változásoktól, továbbá maradok Tisztelt Jó Uramnak a Krisztusban igaz atyafia, Balas Márton”²⁹⁰

²⁸⁹ Ld. MsU 1105/K, 165-180.

²⁹⁰ Ld. MsU 1105/K, 165-180.

A példákból jól látható, milyen fontos szerepük volt a nyilvánvalóan másolatokban is tovább küldött leveleknek a védekezés stratégiájának kialakításában, valamint az is, hogy az oda- visszaküldözgetés vagy cirkuláltatás a bizalmasokat felölelő belső nyilvánosságban elmosta a tulajdonképpeni misszilis levél, s a közérdekű közötti különbségeket.

Alaposabb tanulmányozást érdemelne, hogy e küzdelem során felelevenítődik a levélben a hitvitázó és térítő levélnek hagyománya a katolikus oldalon. Éppen a fent említett, katolizált Rácz Jánostól maradt ránk egy ilyen típusnak két változata is. A jelenleg számunkra kevésbé érdekes az unitárius kollégium kéziratára őrizte meg, s azért tartjuk kevésbé figyelemreméltónak, mert a levél műfajhoz kötődését teljesen eltünteti, s mintegy a szövegnek csupán a magvát veszi ki. Címe ugyan dialógus (*Rövid beszélgetés egy unitárius és egy unitáriusból katolikussá lett atyafiak között*)²⁹¹, de valójában pusztán kérdés-felelet formájában mondja el a két felekezet néhány dogmatikai tételét.

Az unitárius egyháztörténet keresztúri változatában szereplő példány azonban legalább a címében megőrizte a levélformára utalást: *Az unitáriusok közül a római hitre áttalment Rácz Jánosnak némü-némü kérdésekben és azokra tett szép színű feleletekben foglaltatott, de hitetéssel és festett hazugságokkal teljes levele, mely minden subscriptio és dátum nélkül nem régen irattatott.*²⁹² Nem sokkal később pedig a következőt olvassuk: „Ezen aposztatált Rácz Jánosnak levelére minek előtte egy jó Istene segítségével régi tanítványa csekély, de igaz választ tenne ki légyen ez a Rácz János, értsd meg keresztény olvasó, ha nem sajnálod az időtöltést.”²⁹³ Ezt követően elég sötét színekkel festi le Rácz életútját, majd azt olvashatjuk, hogy „ez már a válasz rendre a következő írásban.” Innentől a Rácz által felvetett kérdések megválaszolása következik.

Láthatjuk tehát, hogy ha a teológiai mondandóra koncentráló egyháztörténet nem is idézi szó szerint a levél-kezdeteket és zárlatokat, de a körülírással a levélforma maradványait legalább felidézte. Rácz János olyan polemikus levélben írt, amelynek középső, lényegesnek tartott része ugyanakkor a legszokványosabb kátészerű párbeszédben fejtette ki a teológiai mondandót. Mivel az egyháztörténet csaknem teljes egészében idézi is ezeket, azt is láthatjuk, hogy az unitárius is ebben a formában válaszol, de az is megállapítható, hogy az ő tudósabb jellegű szövege is nélkülöz bármiféle fiktív elemet. A tartalomra vonatkozóan most csak az általunk legérdekesebb részletet emelnénk

²⁹¹ Ld. MsU 80/G

²⁹² Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/B*, 92.

²⁹³ Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/B*, 94.

ki, amelyben Rácz szerint a predestinációról, a szabad akaratról és a jó cselekedetekről való értelem dolgában nincs különbség a katolikusok és az unitáriusok között, sőt a szentháromságtan tekintetében is közelebb állnak ezek egymáshoz, mint a reformátusokhoz. Az utóbbit az unitárius hevesen elutasítja, míg az előbbieket tekintetében az a válasza, hogy ezek az unitáriusok számára nem hittételek, hanem bizonyosan tudott dolgok.

A levelek polemikus használata még nyilvánvalóbb az olyan típusú levelekben, ahol az unitáriusok közösségét elhagyó személy a levél címzettje. Ennek igen beszédes dokumentuma az a levélváltás, amely Nemes Marosszéki Nagy Ferenc és Kozma Mihály között zajlott le 1770-ben.²⁹⁴ Mivel a történetek értelmezése szempontjából sem jelentéktelen, érdemes figyelembe vennünk, hogy szövege két kódexben is ránk maradt. Az egyik kódex magának Kozma Mihálynak a másolata, amelyet korábban már csaknem teljes egészében bemutatunk (MsU 91). Az alább tárgyalandó három levél a Daniel István ellenében megfogalmazott vitairatok előtt áll a kódex legelején. Bár Kozma sehol sem szignálja a dokumentumokat, a fentiekben részletesen bemutatott MsU 157-tel való összehasonlítás alapján csaknem bizonyosnak tekinthetjük, hogy ő maga másolta be ezeket is. Bár a lapok számozása későbbi, azt is megállapíthatjuk, hogy nem később kerültek a kódex élére. A papír formátuma végig változatlan és nincs jele annak, hogy esetleg korábban üresen maradt lapokra később szorította volna be a másoló. A későbbieket némileg előre bocsátva azt mondhatjuk, hogy Kozma a Daniel ellen írott művekkel egyenrangú alkotásnak tekintette ezt a levélváltást is, s legfeljebb azon csodálkozhatunk, hogy csak az öreg próféta elleni polémiában születetteken belül tartotta magát a kronológiai sorrendhez, ezeket valamilyen megfontolásból előre vette, jöllehet amazoknál később keletkeztek.

A levelek ismertetése előtt célszerű azt is számba vennünk, hogy Kozma két levelét és Gálfalvi Nagy Ferencét az előbbi tollából származó kommentárok övezik. Előbb egy bevezetést olvasunk: „Nemes Marus Széki. N[emes] Gálfalvi Nagy Ferencz magát calvinistának ígérvén, az atyja haláláig köztünk is az calvinisták között is (amint láttatott communicált), de annak halála után mindjárt megkeresztelkedett. A. 1770. kinek is én sub anonymo ilyen levelet írtam, s küldöttem.” Ezután következik a levél, majd a következő reflexiót olvashatjuk: „NB: Ezt a munkát v[agy] ezen írást senki nem látta, hanem csak egy unitárius ember S. S. Ez elárult Nagy Ferecznek bizonyoson, aki ilyen levelet ír nékem a

²⁹⁴ A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában megtalálható, jelzete MsU 91/A: *Gálfalvi Nagy Ferenc áttérését kárhoztató levelek és Nagy Ferenc válasza idős Kozma Mihálynak*, a teljes szövegközlést ld. a Függelékben, a paratextusok között.

néki küldött anonymica levél felől.” Ezután áll tehát Nagy Ferencz levele, majd Kozma válaszára erre egy megjegyzés két tagja fogja össze: „Erre a levélre válaszolni akartam ilyen conceptussal:...De minek előtte ezen levelemet elküldöttem volna, megholt Nagy Ferencz és a válasz rajtam maradt.”

A másik kódex a marosvásárhelyi Teleki Téka (Teleki-Bolyai Könyvtár) gyűjteményében található²⁹⁵, s tartalma csaknem teljesen megegyezik az előzőjével, azonban attól eltérően tartalmaz egy jóval régebbi szöveget is. Itt a Kozma-művek után a szerző megnevezése nélkül Csanádi Pál *Pöröly* című művének ajánlása olvasható. A most tárgyalandó levelek nyitják itt is a kódexet, s a levelek mellett a kódex összeállítója rögzítette azokat a leveleket összekötő szövegeket is, amelyeket az imént ismertettünk, sőt ott vannak azok a margináliák is, amelyekről a későbbiekben szólunk.

Előbb azonban jegyezzük le, hogy a mindkét kódexben olvasható megjegyzésekből a következő történet olvasható ki: Kozma Mihály marosköri jegyző 1770-ben tudomást szerzett arról, hogy az unitárius Gálfalvi család egyik tagja, Gálfalvi Nagy Ferenc áttért a református vallásra. Nyomban tollat is ragadott, s a hitehagyottat egy levélben részesítette megsemmisítő kritikában, jöllehet e levél végén meghagyta neki a gyors visszatérés lehetőségét. Névtelen volt ez a levél, de – bár a titokba csak egyetlen, S. S. monogrammu hitsorsosát avatta be – a címzett árulás következtében vagy mert értett az anagrammákhoz, vagy mert jól ismerte az unitárius lelkész vitakedvét, megfejtette, hogy az N. M. S. U. N. K. M. rövidítés feloldása: Nemes Marosszéki Unitarius Kozma Mihály. Természetesen az sem kizárt, hogy az azonosításban az is segítette, hogy a levélírója megadta az anagramma kódolt üzenetét is: „Amit ma hinak szomorú sírónak.” A címzett Enyeden tartózkodása közben kapta meg a levelet november 24-én, s mint a Kozma által pontosan bemásolt postscriptumból kiderül, még azon az éjjelen megfogalmazta a gyors választ, mert az egyik Enyeden tartózkodó gálfalvi emberével így azonnal el is tudta küldeni Nyárádgálfalvára, illetőleg Nyárádszentlászlóra. Kozma ugyanis ekkor minden bizonnyal mindkét település közös papja volt, mivel a 18. század derekára itt is megfogyatkoztak az unitáriusok.²⁹⁶

A forráshelyzet ismeretéhez még az is hozzátartozik, hogy Kozma nem egyszerűen bemásolta a leveleket, hanem egy közelebbről nem ismert időpontban, de bizonyosan Gálfalvi 1771-ben bekövetkezett halála után az események hátterére utaló margináliákkal is ellátta. Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy csak ekkor adta-e meg a margókon szereplő bibliai locusokat is vagy azok már az eredetiben is szerepeltek. Az előbbit tartjuk

²⁹⁵ Ms 0352 Székelykeresztúr, jelzete: Bolyai 204.

²⁹⁶ Kénosi – Uzoni, *Az erdélyi unitárius... II*, 469-471.

valószínűbbnek, ezek pontos feltüntetése minden bizonnyal összefüggésbe hozható azzal, hogy Kozma más esetekre is alkalmazható minta-dokumentumokká akarta áthangolni a leveleket. Mindenesetre ily módon egy nagyon termékeny kettősség alakult ki. Egyfelől láthatunk egy levélbeli hitvitát egy település papja, egyben az egyházkör második embere és egyik földesura között, másfelől kezünkben tartjuk ennek a kortársak és az utókor használatára szánt utólagos értelmezését.

A névtelenség mögé rejtőző prédikátor mindenesetre lendületes mondatokkal kezd bele a szerinte hosszú ideig „színes tetteik” között élő címzett elmarasztalásába. A drámaira hangolt történetből kiderül, hogy a bekövetkező vallásváltást már megsejtő apa erre keserves sírásokba menekült, ám a fiúnak hamis esküvéssel sikerült őt megtévesztenie. Apja halála után azonban megszegte fogadalmát, majd testvérét vette rá az apa akaratának megváltoztatására. A margináliákból aztán arról értesülünk, hogy a levélíró nagyon is érdekelt az eseményekben, hiszen bár az apa, Nagy János semmit sem hagyott Ferencre, az egyik leányt, a református Boros Péternek unitárius feleségét a címzett rávette arra, hogy neki is juttasson valamennyit, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy támogassa az unitárius egyházat.²⁹⁷ A valószínű támogató azonban éppen ez a Nagy Zsuzsanna volt, aki ebből biztosította a levélíró pap bérét. Ez az érdekltség azonban nem tartja vissza Kozmát attól, hogy a hithű „gyengébb edényt” dicsőítse a hitehagyott férfi ellenében, majd azt a témát veszi elő, amit Daniel István ellenében már bőven taglalt, hogy mit is jelent a vallás szempontjából a világi előmenetel. Ellenfele itt egyszerre példa a világi előmenetelt is vállaló árulásra, s arra, hogy Isten testi bajokkal is büntet, mert ezt „testének külső tekintete” is mutatja. (A margináliából később arról értesülünk, hogy „lejárta a bele és elszáradt testében.”)

Ehhez hasonlóan személyeskedő támadás keretében jön elő a Daniel Istvánnal már ugyancsak alaposan megvitatott kérdés a keresztségről. Újat természetesen nem mond, de a címzett állhatatlanságát illusztrálандó megpendíti azt a lehetőséget, hogy Nagy Ferencet annak idején katolikusok keresztelték meg. Az 52 évesen újra megkeresztelkedett atyjafiához intézett kérdésekkel („Megkeresztelkedtél Atyámfia, úgy tudom, 52 esztendőskorodban, Hát eddig hol voltál? Mi voltál? Talán a kárhozatnak állapotjában lappangattál?”) vezeti át a gondolatmenetet a predestináció tanának bírálatára. Mint aki a címzett sorsát belülről akarja szemlélni, mondja el neki, hogy hitehagyása csak akkor

²⁹⁷ „Erre nézve az Atyja Nagy János kirekesztette minden kereszményéből, hagyván azt az leányinak, ezt megtudván megcsalta Boros Péternét, hogy adjon részt neki is, hogy adhasson bért az unitárius papnak, melyet nekem előre fel is adott volt Borosné.” (MsU 91/A), részletes szöveget ld. paratextusokban, a Függelékben.

logikus és biblikus, ha azt tudja gondolni magáról, hogy kárhozatra rendeltetett, mert csak azok hagyják el az egyszer megismert igazságot. Ezt a Zsidókhoz írt levéllel támasztja alá (6, 4–6.) s ez alapján beszél arról, hogy „a lelkiismeret keservesen rágó férge fogja kínozni,” de ha prókátori lélekkel túl is jutna ezen, az utolsó ítélet napján sorsa mindenképpen beteljesedik. Ezeket a kemény szavakat csak fűszerezi néhány szárazabb dogmatikai megállapítás arról, hogy a keresztyénség három első évszázada nem ismerte a szentháromság dogmáját, amelyet „a platonica philosophiában megrészegült Szent Írás kívül okoskodó papok” találtak ki. Ezt a szerinte a címzettje által is tudott dolgot említi, hogy aztán áttérjen a közelgő halál miatt sürgető megtérés ösztökélésére. A marginália aztán azt is megmondja, hogy „megholt 1771. hertelen,” de még az is elképzelhető, hogy a főszövegbe is a bemásolás során került be a címzettet fenyegető halálról egy zárójeles megjegyzés: („mely tőled nem messze van”).

Fontos konkrétummal gazdagítja viszont ismereteinket a befejező rész. Kozma egy kis munkát is küld Nagy Ferencnek. Bizonyosra veszi, hogy ennek elolvasása után visszatér az igazságra, majd arra biztatja, hogy ezt a művet helyeztesse el az enyedi könyvtár ritkaságai közé. A margináliák részben segítenek a megfejtésben, részben új feladatot tűznek ki. Egyfelől magyar cím szerepel (*Kétségben esett kérdések*), s ez megfelel Uzoni – Fosztó István művének, amellyel már találkoztunk a Losonczi András szövegét tartalmazó kódex leírásakor (MsU 157/J.). De szerepel egy latin cím is (*Dubia theologica*), amelyről azt mondja, hogy református szerzője később unitáriussá lett. Erről megállapítható, hogy Joannes Becius németalföldi teológus 1687-ben megjelent műve, amely megválaszolatlan kérdés-sorozat a szentháromságról. Szerzője 1669-ben valóban szakított a református egyházzal, de nem unitárius lett, hanem a kollegiánsok közösségéhez csatlakozott. Úgy tűnik tehát, Uzoni ez alapján készítette el említett munkáját, a részletes szembesítést azonban nem tekinthetjük feladatunknak.

Nagy Ferenc a vitát egykori papjával láthatóan kerülni akaró válasza hűvös és tárgyyszerű. Nem reagál Kozma küldeményének mellékletére, amely itteni megjegyzése szerint (szinopszisként nevezi) inkább az imént felsorolt művekből való kivonat lehetett, s tünetően nem foglalkozik a Kozma által kiagyalt anagrammával. Kétségtelenül van ugyanakkor polemikus éle annak, hogy sötétségben való létnek nevezi fiatalságának azon időszakait, amelyeket a vásárhelyi református kollégiumon kívül töltött el, ahová egyébiránt az édesanyja küldte. (Kozma elkeseredett dühvel fakadt ki ezt kommentálandó a vegyes házasság ellen: „Az anyja református volt. Im a különböző vallású házasság kovásza.”) A családi ügyekről elejtett visszafogott szavai ugyanakkor egykori papja

rendreutasításának is tekinthetők, s ugyanez lehetett üzenete a lelkiismeretéről és a világi karrierjéről elmondottaknak is. Az egyetlen teológiai mozzanat, az unitáriusok „tagadó” kis közössége és az egy nagy akol ellentétének felvillantása ugyanakkor jelzi, hogy Nagy Ferencet minden valószínűség szerint nem a református teológia vonzotta, hanem modernebb ember lehetett, akit inkább a felekezet-fölöttiség felé történő tájékozódás vihetett át az unitáriusoktól a nagyobb közösség felé.

Prédikátorunk a korábbihoz hasonlóan indulatos viszontválaszt írt, de a hangnemet valamelyest az új beszédhelyzet mérsékli, hiszen immár magázódva kell szólnia az úrként aposztrofált címzetthez. Nagyon érdekes persze, hogy a bevezető sorokban még ragaszkodik ahhoz a fikcióhoz, hogy névtelenül elküldött levelének szerzősége még igazolandó, s csak ennek bekövetkezte után várható tőle alapos válasz, ám a prédikatori hevület mégiscsak győzedelmeskedik benne, s a szokásos retorikával hat pontot mégis megfogalmaz. Az elsőben a sötétség metaforát visszafordítva bizonygatja, hogy a reformátusok „tapognak” a sötétben, majd ragadó nyavalyának nevezi Nagy Ferenc új hitét, s nem engedi el a vagyon miatti vallásváltás vádját sem. Ennél valamivel érdekesebb annak bizonygatása, hogy az unitáriusok nem csupán tagadni tudnak, de új elemmel a Nagy Ferenc által emlegetett egy akol értelmezése során találkozunk.

Itt tárgyyszerűen mondja el, hogy a János 10, 16. értelmezésében („lészen egy akol és egy pásztor”) egyaránt jogos azon református teológusok eljárása, akik szerint ez a túlvilágon következik be, s azon unitáriusoké, akik szerint a kereszténységnek a pogányok és a zsidók közötti elterjedésével ez már megtörtént. A legfőbb üzenete itt az, hogy a katolikus felfogás szerint a református Nagy Ferenc éppen úgy kívül van az üdvözülésre esélyt adó aklon, mint az unitáriusok.

Reagál azonban vitapartnerre modernebb hangoltságára is, amikor azt fejtegeti, hogy amikor sokan várják az egy akolba terelődést a földön, „akkor a Krisztus hitet sem talál, Luk. 18. 8. nem hogy egy akolban találatnák a világ”. Hatodikként a szent szabad akaratra alapozott szent és kegyes élet és az eleve elrendelés szembeállítását olvashatjuk, amelynél be is fejeződik a címzett oktatása. A már idézett kommentár szerint befejezettnek tekintette, csak az elküldés maradt el. Valójában mintha megrendezetten befejezetlen lenne, mert a befejezés irodalmon kívüli, s Kozma sugallata ezzel a konstrukcióval nyilvánvaló: Nagy Ferenc váratlan halálával az Isten azt is megüzente, hogy kettejük közül kinek van igaza.

Bennünket azonban ennél jobban érdekelnék a levélváltás retorikai-poétikai jellemzői. Az iménti leírásból talán kiderült: a személyesség, a teológiai vitakérdéseknek a

levelezésben résztvevők élethelyzetére vonatkoztatása életszerűvé és elevenné teszi ezeket a leveleket. Van ennek olyan oldala, amely nem túlságosan vonzó. Kozma személyes érdekelttségét tükröző és néha kíméletlen hangnemben megírt margináliái feltétlen ezek közé tartoznak. Nekünk persze meg kellene próbálni nem figyelembe venni őket, hiszen Nagy Ferenchez nem jutottak el, de a személyesség akkor is süt a soraiból, ha eltekintünk tőlük. Kozma minden egyes teológiai kérdést abban az összefüggésben tárgyal, hogy mit jelent a címzett evilági és azon túli boldogulása szempontjából, s az állandó aposztrofék nagy nyomtatékot adnak ennek. Első levelét előbb a megtörtént esemény előtti felettébb értetlenkedő csodálkozás mozzanata tartja elevenen, amit a szó visszatérő ismétlése („csodálkozom, csodálkoztam”) tesz nagyon hangsúlyossá, s az így kialakult keretbe aztán jól bele lehetett illeszteni a predestinációra vonatkozó szárazabb fejtegetéseket, de ezt a teoretizálást ellensúlyozza a hitehagyottak felsorolása is. Innen nagyon hamar eljutunk a címzett esetleges megtérését mégis megengedő befejezésig, s az elevenesség és életszerűség megmentésére kifejezetten hatásos eszköznek bizonyul, hogy csak jelzi a megküldött olvasmány egyébként is önkényes összegzett tartalmát, s nem kezd bele annak részletezésébe.

Talán Nagy Ferenc egyszerre rendre utasítóan és lekezelően hűvös válasza okozta tanácsstalanság is szerepet játszott abban, hogy második levele már nincs ezen a színvonalon. A mondandó pontokba szedése formailag is mutatja az értekező jelleg fölénybe kerülését, amit csak mérsékel, hogy a felvetett témák zömét képes röviden és összefogottan világosan előadni. Mivel a címzett személyét illető témák további boncolgatása már nem volt tanácsos, talán nem is tudott újabb részletekkel előállni, a levél végére maradt ennek a korábbinál jóval általánosabb emlegetése. Azt viszont talán megkockáztathatjuk, hogy ezzel együtt a levélváltás a hitviták kései korszakának egy egyedi vonásokkal rendelkező, s ezért figyelemre méltó epizódja volt.

Befejezés

Dolgozatunk a 18. századi unitárius polemikus irodalom szövegszervező eljárásainak ismertetésére vállalkozott. Célja az volt, hogy bemutasson olyan, a 18. századi Erdélyben népszerű irodalmi műfajokat, melyek az unitáriusokat ért támadásokra reflektáló, az unitáriusok önvédelmét közvetítő szövegeket ölelnek fel. Mivel a 18. század elejének vagy derekának felekezeti küzdelmei kevésbé kerültek napvilágra, s inkább a felvilágosodás kezdeteire koncentrált a kutatás, az unitáriusok pedig ekkor még csak a legritkább esetben nyomtatták ki műveiket, a dolgozat kéziratban fennmaradt, sokáig feledésbe merült és elsüllyedt szövegkorpuszokat vizsgált.

Tudomásunk szerint nem történt meg ezidáig annak számbavétele, hogy az újabb kutatások mennyiben támasztják alá az unitáriusok kirekesztettségéről és súlyos sanyargatásáról szóló írásokat, ezért histogramm bevezetőnkben röviden áttekintettük a legjelentősebb idevágó hazai és nemzetközi szakirodalmat. Az objektív szempontú válaszhoz össze kellett vetnünk az elemzésre szánt szövegek tartalmát a rendelkezésünkre álló történelmi adatokkal, reflexiókkal, s alaposan körüljárni a műveknek nemcsak tartalmi, hanem formai, stilisztikai, retorikai-poétikai funkcióit is.

Dolgozatunkban tehát olyan szövegtípusokat vettünk górcső alá, melyek széles közönségnek szóló, népszerű olvasmányok voltak a 18. század közepén, s amelyek jól tükrözik az unitárius szerzők és olvasók korabeli lelkiállapotát, attitűdjét és mentalitástörténetét. A dialógus, a levél és a profétikus vallomásos elemekkel feldúsított értekezés néhány kiemelkedően fontos dokumentumát elemeztük.

Dolgozatunk fókuszában egy hitvitázó dialógus (*Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*) retorikai-poétikai, teológiai szempontú elemzése, valamint szöveghagyományának feltárása áll.

A dolgozat meglepő felfedezésének tarthatjuk Losonczi B. András művét, melynek vizsgálata világossá tette, hogy az értekezés műfajában itt egy olyan mozzanat jelenik meg, amelynek nyilvánvaló világirodalmi összefüggései vannak. A *Vitézségünknek fegyvere* című apológiában a reformátusból unitárussá vált szerző úgy beszél el megtérése történetét, hogy rájátszik Szent Ágoston vallomásainak talán leghíresebb fejezetére. Losonczi szövegének elemző feltárása után úgy gondoljuk, hogy retorikai-poétikai

szempontból kiemelt alkotások közé soroljuk ezt a szakirodalomban egyáltalán nem méltatott művet. A műben figyelmet érdemel az a szövegből körvonalazódó dogmatikai pozíció is, melyből az válik meghatározhatóvá, hogy Losonczinál az antitrinitarizmus akkor már nagyon kevesek által vallott nonadorantista változata fogalmazódott meg.

A dolgozat következő részében Daniel István és az idősebb Kozma Mihály között lezajlott viták elemzése került a középpontba. Daniel ellenkező előjelű megtérésének története ugyanis nem csupán a korban vált nagyon ismertté, hanem a 18. századdal foglalkozó tudományos összefoglalásokban is kihagyhatatlanul szerepel. Menet közben az is nyilvánvalóvá vált, hogy az idősebb Kozma Mihály a század dereka táján kulcsszerepet játszik az unitáriusok védekező stratégiájának kialakításában. Ez jól kivehető abban is, hogy sok fontos kortárs mű (így Losonczy András szövege is) az ő másolatában maradt ránk. Ő tehát beleveti magát a Daniel elleni polemikus küzdelembe is, s ennek az eddigi szakirodalomban teljesen hiányzó elemzésére próbáltam vállalkozni.

A disszertáció felöleli azokat a leveleket, amelyeket Kozma Mihály írt az unitárius hitet elhagyó Gálfalvi Ferenchez. Mivel a szöveg több másolatban is ránk maradt, amelyek közül az egyikben Kozma későbbi margináliai is olvashatók, gondolhatunk arra, hogy ez a levélváltás a későbbiekben unitárius közegekben állhatatosságra, a hit melletti kitartásra intő példázatként szerepelt. A Luther Mártonig visszanyúló áttekintés igyekszik kimutatni, hogy a levél műfajának nagyon sokféle használata dokumentálható a korábbi időszak magyar irodalmában, s hogy ennek a kontextusnak a figyelembevételével talán újszerű elemek is tetten érhetők a számba vett 18. századi unitárius levelekben.

A dolgozatban felhozott példákban jól látható, milyen fontos szerepük volt a nyilvánvalóan másolatokban is tovább küldött leveleknek az unitárius védekezés stratégiájának kialakításában. Érdekes tendencia, hogy a 18. század közepén, az állandóan fogyó és folyamatosan nyomásnak kitett unitáriusok közösségében megszorodott a régebbi típusú, rövidebb és mozgékonyabb levelek száma. Mivel a ránk maradt forrásanyag módszeres áttanulmányozására még nem került sor, csak valószínűsíthetjük, hogy mindez kapcsolatba hozható, az unitárius közösséget sújtó kommunikációs korlátokkal. A kéziratban terjesztett levelek fontos szerepet tölthettek be mindennapjaikban is, s talán ennek hatása tükröződik a fikciós vagy a fikció határán keletkező leveles anyagokban.

A kutatások során beigazolódott, hogy a 18. századi unitarizmus sajátos helyzetének körvonalazása műfaj történeti szempontból is termékeny és jelentős, hiszen egyáltalán nem kizárt, hogy a szörnyű megkülönböztetések és korlátozások, a rájuk

kényszerített kéziratosság, a kényszerű bezárkózás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a reformáció időszakában megjelent műfajok és szövegszervező technikák ilyen erősen éltek tovább ebben a közösségben.

FÜGGELÉK²⁹⁸

1. *Panasz*

(A közlés alapja: MsU 183/B, 219-224.)

„Szomorú dolgok! Minél inkább parancsolja Isten a szeretetet, annál inkább meghűlt ma a keresztények között, sőt ugyan az különböző vallások között gyűlölséggé vált, bár valaki senkinek semmit ne vétett, de mihelyt megérti, hogy más valláson vgyon, tovább nem kedves, ha igazat, jót mond is, tovább nem kell. Egy vallás ellen is pedig úgy fel sem fegyverkezett a gyűlölség, mint az unitáriusok ellen, Oh boldogtalan emberek, mennyit szenvednek, csak nem ok nélkül. Vallásokat nem mentem, mert az elég szent, csak azon csodálkozom, miért vannak olyan megvettetésben? Holott senkinek nem vétének, mindennel egyezségben akarnak élni, amit hisznek is, nem promotioért, nem gazdagságért, nem világi pompáért hiszik.

Ugyanis olyan megvettettet emberek között, mint azok, kicsoda remélhetne promotiot? becsületet? Ki menne közikbe, vagy köztük ki maradna? Mert másutt több tisztességet nyerhet. Sokan vannak köztük, kik mind familiájukra, mind érdemekre nézve más vallásba nagyra mehetnének, de inkább akarnak anélkül lenni, és alacsony állapotban élni, mintsem vallásokat el hagyni.

Gazdagságért sem gyűlöltetik magukat, mert hol találunk szegényebb embereket mint köztük? Semmi jövedelmek nincsen, mégis egy vallás nem kívánja inkább a szegényeknek való adakozást, mint az ő vallások.

Azért sem gyűlölhetik őket, hogy ők más vallásokat kárhoztatnának, mert ők senkit nem kárhoztatnak. Senkit vallásáért Mennysországból ki nem rekesztenek, sem a maguk társaságukból ki nem tiltanak, hanem ha Isten törvénye ellen való nagy vétekben ejtik magokat, az ilyent, bár közülük való légyen is, nem szeretik. Maguk vallásokat másra nem kötik, kit-kit szabadon hagynak véle, ha beveszi vagy elhagyja, magok is nem feslett erkölcsű emberek, és ha kik köztük ilyenek találatnak, magok is irtóznak tőlük, és

²⁹⁸ Az itt közölt szövegrészleteket a korabeli kiejtést követő átírásban adjuk. A központozást a maihoz igazítottuk.

kiváltképpen igyekeznek a kegyességre. Nem csudálkozhatom hát eleget, miért vannak ezek olyan gyűlötségben, holott inkább kellene szánni, segíteni az ilyen csendes együgyű embereket, mintsem gyűlölni, de inkább mi megfordítjuk, mert ha hozzánk is folyamodnak is, megvetjük, ha mikor velünk atyafiságosan, barátságos egyezségben akarnának élni, nem engedjük, talán azért, hogy amelyeket igazaknak gondolnak, készek azért becsületüket, vagyonocskájukat elveszteni? Ez lelkek ismeretivel nem akarnak másoknak kedveskedni. A' micsoda boldogtalanságban, mások előtt való megutálásban vannak, kétség nélkül Istenhez való buzgóságból szenvedik, mert ha kevélységből, vagy gazdagságért vagy testi gyönyörűségért vagy egyéb világi haszonért szenvednek, ezekre több módjuk volna másutt, ezekért hiába nem gyűlöltetnék magukat, mivel maguk közt el nem érik. Tudom, azt mondják felőlük, hogy ők vakmerők, nem is gyalróságból, hanem szántsándékból vétkeznek. De ki tudja azt? Ki látta szíveket? Ezt csak gyanítják, s aztán reájuk fogják, de az szeretet nem szokott lenni gyanús, és amit bizonyosan nem tud másról, nem mondja. Ha szintén gonosz, istentelen emberek volnának is külső maguk viselésekben, de olyan dolgokkal, melyeket mi nem tudunk, hanem csak az Isten tudja, ki a szíveket vizsgálhatja, senkit nem vádolhatunk. Miért gyűlöljük hát azokat, kik magukat szántsándékból méltókká a gyűlölségre nem tették? Hiszen ők sem olyan bolondok, hogy által látván az igazságot tudva maradnának az hamisság mellett, és szántsándékkal mind Istennel, mind emberekkel gyűlöltetnék magukat, hogy így mind ez világon nyomorultul élnének, mind jövőendőben elkárhoznának, legalább ez világon igyekeznének jól élni; de látjuk hogy testi bátorságban nem élnek, világon csak úgy kapnak, hogy készebbek javak nélkül ellenni, mintsem vallások nélkül, csak vallások szerint Isten parancsolatához életeket szabhassák. Azért úgy gondolkodom felőlük, hogy ilyen boldogtalan, s becsstelen állapotot élnek az Istenért, ha az Istenért pedig készek ilyenekre, miért gyűlöljük, hogy Istennek akarnak engedni? Ha rosszul cselekszik is, és nem Istennek kedveskednek, nekik úgy tetszik, hogy Isten kívánja azt tőlük.

Nagy merészségnek és vakmerőségnek látszik ugyan bennük, hogy kétségbe hozzák azt, mit a régi Szent Atyák tanítottak, gyűlésekben elvégeztek, ma is az egész kereszténység hiszen, és hogy ők azon vizsgálódnak, mit csak hinniük kellene, de ebben is lehet őket menteni, mert szabad az igazságot megvizsgálni, hogy annak hamarabb és jobban lehessen hinni. Nagy kisebbségére volna az igazságnak, ha az igazság nem merné magát Bírak eleiben, és ítélet alá bocsátani, nem szégyen az igazságnak mikor perben hívják, mert annál dicsőségesebben kitetszik ereje, mikor az igazság napfényre jó, és ha nem merne törvényt állani, jele volna, hogy nem bízik. A Szent Írást ugyan nem lehet

kétségben hozni, de szabad annak igaz értelméről tudakozni. Méltatlanul vádoljátok őket akkor is, mikor felőlük azt mondják: hogy a Szentírást nem akarják hinni, azért, hogy értelmének akarnak végér menni, és hát ha van is okok, melyekre nézve a régi Atyáknak tanításokat kétségben hozzák, de én azt nem vizsgálom, tudván azt, nem ők hozták elsőben kétségben az régi Szent Atyáknak gyanús írásokat, gyűléseknek veszekedő végezéseket, és az Eklézsiának emberektől származott parancsolatit. Lévén pedig másoknak helyes okai, hát ők mit vétettek, ha az régiséget kétségben hozták?

Tizenhat vagy húsz száz esztendőök közül, tizenkét vagy tizenhat száz esztendőök igen gyanúsak, nem csuda, mert látják az emberek elméjének szüntelen való változását; s abban sem lehetnek bizonyosak akkor mit hittének, kétséges az utánuk valók igazán írtanak-e felőlük vagy nem, melyért jobbnak tartották az Szentírásra mint valami próbakőre hozni a vallást, hogy sem egyéb emberek írásiból támogatni az Szentírás bizonyosabban tanít, melyik valláshoz kell ragaszkodni, mint egyéb embereknek írási, mikor már a mai időben kétségben jött az Eklézsia tudománya, honnan tehetni arról fundamentumos ítéletet, hanem ha az Szentírásból? Mert hogy valamely tudomány régi, miért jobb az újnál? Ha csak az Szentírás nem építetett a régiek mint a mostaniak emberek voltak és fogyatkozás nélkül nem voltak. Tudhatják az Unitariusok az Niceumbeli gyűlésben az Atyák közt mely sok egyenetlenség, nagyra való vágyás, más alá való áskálás ment végben, tudhatják akkori időben mely sok éretlen értelmek voltak. Gondolhatná ugyan az ember hogy az háromszázadik esztendőben a Krisztus Eklézsiája épségben lett volna, de mivel azután annyi sok egymással ellenkező gyűlései voltak az Atyáknak, méltán vehetik kérdésben, mit higgyenek, ha egyik gyűlés végezését hiszik., másik ellene mondott, ha mást választanak, azt is más elrontotta, és azért jobbnak ítélték az Szentíráshoz, honnan az Szent Atyáknak kellett tanulniok, mint a Szent Atyák írásához ragaszkodni. Tudhatják azt is, hogy a régi Sz. Atyák mutatták ugyan magukat Krisztus tanítványinak, de Pláto Pogány Philosophus tudományáról sem feledkeztek el, és a Szentírást a Pláto Philosophiájába bevett szókkal magyarázták, hogy hiába ne tanulták legyen az ő philosophiáját, ki hinné pedig azt, hogy a pogány filozófusok a szentháromságról világosabban szóltanak volna, mint az. Apostolok? Mindezekből kitetszik, hogy ha szintén az unitáriusok vétek nélkül nincsenek is, de nem gondolhatjuk őket vakmerőknek, mert ki gondolná azt, hogy a Krisztus tudományának ereje csak az sok, és nagy tudós embereknek mondásától, s tanításától volna? És maga az Szentírás erőtelen volna? Tudom azt mondják felőlük, hogy a Szentírás ellen káromkodnak, a Szentírást, s abban lévő szentháromságát tagadják, de ők a Szentírást nem tagadják, sőt hiszik és vallják, csak annak Krisztus Urunk

után egynéhány száz esztendővel írt magyarázásit nem szeretik. Ők keresztelkednek Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében. Hiszik az égben levő három bizonyságokat, Atyát, Fiút és Szentleket, elhiszik, hogy az Ige kezdetben volt az Ige Isten volt, kinek mindazonáltal Isten adott teljes hatalmat Mennyen és Földön. Hosszas volna az Szentírásnak szavait rendre leírni, melyeket hisznek, s vallanak Isten felől, némely homályos szokat, hogy az Szentírásban meg nem találunk, s nem is érthetik, azért nem is beszélnek. Micsoda is az emberi tudatlan elme az Istennek megfoghatatlan voltához képest? Az véges elme által nem láthatja az Istennek véghetetlen természetit, azért ha ők is Isten természetinek vizsgálásában megbotlanak, ki csudálkozhatik rajtuk? Ezért gyarlóságokért méltóbbak könyörületességre, mintsem szenvedésre, méltóbbak szánásra, mintsem gyűlölésre.

Hát nem eleget káromkodnak-e Istennek Szent Fia ellen? Ha kik köztük szabad szájúak, és szabad pennájúak, magoknak sem tetszenek azok. Úgy látom az Atya Isten felől, majd egy értelemben vannak velünk, a Szent Lelket is Isten erejének tartják. A Fiút is Isteni tisztelettel tisztelik, mint üdvességnek fejét, az mennyei boldogságnak örökösét, ez világnak urát. Tagadják ugyan az Fiúnak örök Istenségét, de Szent Pál Apostollal nem akarnak az megfeszített Jézus Krisztuson kívül egyebet tudni, és inkább akarnak ilyen nagy Apostollal egyezségben maradni, mintsem az Fiút Ariussal világ teremtménye előtt teremtettnak, vagy Athanasiussal az Atyával egy államnak vallani. A' való: hogy annál gyűlöletesebbek legyenek, sok dögletes tudományokat fognak reájuk, és szavokból tekernek ki, kivált azok, kik másban meglátják a szálkát, de magok szemekben a gerendát sem látják meg, de én inkább akarnám, hogy elsőben az magok tudományukat erősgetnék meg, tisztogatnák az emberek, azután úgy fognának a más tudománya vizsgálásához, mert talán sokaknak vallásokban mint az Calvinistáknak is az elválasztás felől való értelemben terhesebb dolgok vannak, mint az unitáriusokéban, melyik lehet Istennek nagyobb bosszúságára? Istent mind állatában, mind személyében egynek vallani-e vagy azt mondani Isten felől, hogy a lehetetlen dolgokért is megbünteti az embert. Melyik illik inkább az Istenhez, az-e, hogy az Atyának is más, az Fiúnak is más állata legyen, vagy hogy Isten egyebet szóljon, s egyebet gondoljon? Hívassa az üdvességre azokat az embereket is, kiket nem akar üdvezíteni? Az Szent Lélek ellen nem szól, ki Isten erejének mondja, de szól Isten ellen, ki az Istent a bűnnek okának tanítja, annak láttatik pedig tanítani, ki azt tanítja, hogy Isten némelyeket a kárhozatra rendelt, mert ha Isten akarja, hogy elkárhozzanak, akarja hogy vétkezzenek is, nem is lehet, hogy ne vétkezzenek, kiket Isten arra rendelt. Vajon az vét-e többet a Krisztus Urunk ellen ki két természetit, s két személyét tagadja

vagy aki azt tanítja, hogy Isten mindeneket akar üdvéztetni, de mégis némelyeket a kárhozatra rendelt? Az Szent Háromságról is az unitáriusoknak, ha jól megvizsgáljuk, nem valami gonosz értelmük van, hanem csak csonka, melyhez többet kellene tenni. Az elválasztásról való tudomány pedig nem csonka, hanem olyan, mely Istennek oly dolgot tulajdonít, melyek nem illenek, hitünknek fundamentumát elrontja vagy testi bátorságra vagy kétségben való esésre tanít, és az Istennek ígéretit kétségben hozza, mivel azt tanítja, hogy kiket Isten örök életre hívott az evangéliumok prédikálása által, mindazokat nem akarja üdvéztetni.”

2. *Vitézségünknek fegyvere* **(A közlés alapja: MsU 157/B)**

„Elöljáró beszéd az kegyes Olvasóhoz

Az kegyelem és békesség bővölködjék tenéked az Istennek, és az mi Urunk Jézus Krisztusnak esméretiben.

Többen kerítettén megfogattattam szerelmes olvasó ez előtt mint egy hét esztendővel, midőn az Jézusnak, Istennek Fiának istenségének állítására azon egy vallású külömb-külobb doktoroknak külömb-külobb argumentumit (okait, erősségit) szemlélném és hallanám, elannyira, hogy az mely argumentummal egyik ő közülük nagy munkával igyekezne az ő örök istenségét felépíteni, az másik azonnal azon argumentumban igen megcsemerelnék, amely argumentummal penig ez, mint meggyőzhetetlen bajnak magát hagyná és verné, az harmadik azt erőtelennek, és következésképpen semmire kellőnek mondaná: kik az déli világosságban is vakoskodni, és ilyenképpen habozni láttatnak vala énnékem.

Az én lelkemet az nem kevésbé háborítja vala meg, és elmémet igen kétségessé és nyughatatlanná tőtte, midőn másképpen látnám és tudnám azon közben az Apostol szavaiból, hogy az, mi az Istentől megesmértethetik nyilvánvaló ő benne, mert az Isten azt megjelentette nékiek, ki tapasztalva is megtalálhatik, midőn nyilvánossággal nem messze vagyon mindeniküinktől, mert ő benne élünk. Az Úr közel vagyon. Mindazonáltal nagy munkával keresett vetélkedésekkel és okoskodásokkal, hát százaknál többekkel azt az istenséget megállítani, és az Istent úgy keresni soha is miért nem szűnnek meg. Azt mint fejemben ültetett éket békételenül szenvedtem vala. Kevéssel annak utána az lélek szólla énnékem. Meglőtt dolgot beszéllek te néked, mert midőn ennek előtte hét esztendővel, az

mint mondám az templomban, mint isteni tiszteletnek közönséges helyén annak rendelt idején megjelentem volna, eleve elmélkedem vala az én szükségemben, és tudakozódok vala én magamban, szorgalmatosan: Vajon az Atya Istent e? Vagy a Fiú Istent? Vagy a Szent Lélek Istent? Vagy egyben foglalva a Szent Háromságot imádjám –é? (jóllehet az Isten parancsolatából: Az Istent imádjad megtanítottam volna) és azt cselekedtem nem ok nélkül, midőn látnám az kézben forgó könyörgéses könyvecskékben, hol az Atya Istenhez, hol az Fiú Istenhez és az Szent Lélek Istenhez is, sőt a Szent Háromsághoz is különösen és nevezet szerint formáltattanak lenni ez könyörgéseket, szorongásban az én elmém, és megállá reszketve akkor töredelmes szíved térdeimre meghajtván az Istenhez könyörgök vala, az ki Atyánkhoz, ki a mennyekben vagyon, hogy méltóztatnék az ő meg mérsékelhetetlen jó voltából magát és ebben az dologban való maga akaratát kegyelmesen megjelenteni, és megmutatni, nem vala ugyan az én elmémben az Istent kísértetni ezzel, mindazáltal a Szent Könyvből, melyet kezemben tartok vala, méltóztatnék mondom azzal az cselekedettel az maga Szent Lelke által megjelenteni énnékem, hogy valahova nyitanám ki az Bibliának leveleit, és az mely Szent Írásbéli hely legelsőbbben az én szemem eleiben akadna, azon szókban az Istennek akarata az én elmémnek ennyi és ilyen szorongási között jelentetnék meg kinyilatkoztatva. Lőn annak utána, hogy megnyitván a Bibliát, legelsőbbben szemeim eleiben tétetének ím ez következő Igék: Mert noha vannak az kik Isteneknek mondattatnak mind az Mennyben és mind az Földön (mint hogy sok Istenek és sok Urak vannak) nekünk mindazonáltal egy Istenünk vagyon, amaz Atya, az kitől mindenek, és mű is ő érette, és egy Urunk az Jézus Krisztus, ki által mindenek és mű is ő általa. 1. Cor. 8. 5. 6.

Dolgot (valóságot) mondok és nem költött beszédet, Isten az én bizonyságom. Ezek után nem tagadom az én bolondságomat, midőn ezek az jelentéseknek nem eléggé bíztram volna ottan ottan gyenge elmével kételkedvén, magamban hihetetlenül azt állítottam vala, hogy ne talán tán csak történetből lött volna az az jelentés! Ismét alázatosan kérem vala az Istent, az Mindenható Atyát, az mennynek, földnek teremtmőjét, hogy ha az a jelentés mennyből adatott, elvevén minden én kételkedésemet, még az maga jó akaratának más jelét is én nékem adni méltóztatnék, hogy az én szívemben annál inkább megerősíttetném, és ezek nem elmémnek rettegése nélkül mondottak ilyen isteni felség előtt. Lőn ismét, hogy midőn ismét megnyitottam volna az Bibliának könyvét, láttattak és olvastattak én tőlem ím ez megnyilatkoztatott következő Igék: Ne légy hitetlen, hanem hívő. Az mi Urunk Jézus Krisztusnak örökké áldandó Istene és Atyja tudja, hogy én nem hazudok, akkor mondék: Én Uram és én Istenem! És elbámulván rettegek vala, és hálákat adok vala

annak az egy Atya Istennek, az kiről mindenek vannak és mi is ő érette és mi is ő általa, annak okáért Amen és ismét Amen, mondok vala.

Nem kevésbé erősítenek vala engemet Hermanus Alexander Röelnek szavai is, az okosságok szerint való isteni tiszteletiről való vetélkedésében (melyekről emlékezem) ki így szól: valamit valójában tanít az okosság, valamit jóvall, vagy parancsol vagy tilt, ígér vagy fenyeget, azt magának az Istennek jelentéséből (szájából) származatnak tartsad, melynél semmi nem lehet bizonyosabb. Továbbá: És akár mi légyen végre az, amit az okosságnak közönséges szava által vagy némi némű közelebb való emberrel való szólással, vagy más akármicsoda jellel megjelent, az megcsalni, és megcsalatni nem tudó Isten, az kételkedés kívül igaz, és vagy volt, vagy vagyon, vagy lészen pag. 110.

Ezek után, az Szentírást, mint ennek előtte szorgalmasabban kezdém olvasni, semmi írottak és magyarázottak közben jó rendekkel nem élvén (mert ilyenek nem is valának énnékem, hanem ha az melyekről a közönséges prédikációkban a prédikátorok emlékeztek, azokat hallottam) odajutottak végre Isten igazgatásából az én gondolatim, hogy az Úr Istent szentelném az én szívemben, és hogy magamat mindenkor késszé tenném, hogy megfeleljek akárkinek, aki okát kérdi annak a reménységnek, mely én bennem vagyon, szilídséggel és félelemmel, lévén jó lelkesesméreti, és hogy hinnék szívvel az igazságra, és lenne az én szájjal való vallástételem az üdvösségre.

Micsoda értelme légyen peniglen az én szívemnek az Istenről, ennek az papírosnak egynéhány levelire helyhez tettem, mert az Istennek esméreti, mely nagy dolog légyen, fontold meg, jó olvasó, mert inkább gyönyörködik az Isten az maga esméretiben, mint az áldozatokban. Hos. 6. 6.

Ebben dicsekedjék az ki dicsekedik, hogy ért és ismer engemet Úrnak lenni azt mondja az Úr. Jer. 9. 23. 24.

Megszabadítottam őtet, mert ismeri az én nevemet. Solt. 91. 14.

Az maga isméretivel megigazít az én igaz szolgám sokakat. Esa. 53. 11.

Az Úrnak tudományával teljes lészen a föld. Es. 11. 9. hogy megismérd, hogy az Úr maga légyen az Isten, és senki nincsen ő kívül. 5 Mos. 4. 35.

Semmi ismeret nincsen ez földön. Os. 41.

Az Isten nevének isméreti 2. Kron. 6. 33.

Családságból nem akarnak engemet megismerni, az Úrnak mondása. Jer. 9. 6.

Hirdetem az ő nevét. Os. 13. 15.

Nem tanítják pedig tovább egymást mondván: Ismerjétek meg az Urat, mert valamennyen lésznek, megismernek engemet. Jer. 31. 34. Sid. 8. 11.

Hogy megismerjék ez földnek minden országi, hogy az Úr egyedül Isten. 2 Kir. 19. 19.

És megismerjék, hogy te, kinek neve Úr egyedül te vagy az felséges az egész földön Solt. 83. 19.

Hogy megismerjék az földnek minden népei, hogy az Úr az Isten és senki is ő kívülül nincsen. 1 Kir. 8. 60.

Az ki szeret engemet, megmutatom én néki magamat. Jan. 14. 4.

Senki nem esmeri az Fiút, hanem az Atya, az Atyát sem esmeri senki, hanem a Fiú, és az kinek a Fiú meg akarja jelenteni. Matt. 11. 27.

Akkor monda Jézus: vagyok az, minek eleitől fogva mondtam lenni magamat. Ján. 8. 25.

Az Jézus Krisztus tegnap és ma, ugyanazon és mindörökké. Sid. 13. 8.

Ez peniglen az örök élet, hogy megismerjenek tégedet, amaz egyedül való igaz Istent, és az kit elbocsátottál az Jézus Krisztust. Jan. 17. 3.

Az Jézus Krisztusnak esmereti 2. Pét. 1. 8. Cap. 2. 20. Cap. 3. 18.

Bosszút áll azokon, akik nem tudják az Istent 2. Thes. 1. 8. Az Krisztus esmeretinek illatja, és annak gyönyörűséges illatozása 2. Kor. 2. 24. Bölcsességnek és jelenésnek lelke az ő esmeretire. Eph. 1. 17. Hogy megismerjük őt Phil. 3. 10. ha valami egyéb értelmek lészen, azt is az Isten megjelenti. Ez világ őtet nem ismeri Joh. 3. 10. Az Krisztusnak szerelme minden esmeretet felül múló. Eph. 3. 19. Az Isten dicsőségének esmeretinek megvilágosítására a Jézus Krisztusnak orcáján 2 Cor. 4. 6. Valaki szeret Istentől született, és ismeri az Istent, aki nem szereti, nem ismeri az Istent Joh. 4. 7. 8.

Az ő akaratának esmereti minden bölcsességgel. Col. 1. 9.

Nevekedvén az Istennek esmeretiben Col. 2. 10.

Az Isten esmereti ellen való okoskodásokat kifordítván. 2. Cor. 10. 5.

Ha esmernétek engemet, az én Atyámat is ismernétek Joh. 14. 7. Az Krisztus esmeretinek egyebeket felül múló volta. Phil. 3.

Míglen jutnánk mi mindnyájan az hitnek és Isten Fiának esmeretinek egyezségére. Eph. 4. 13.

És lészen az Úr Király az egész földön: azon az napon lészen egy Úr (Jehova) és az ő neve egy. Zah. 14. 9.

Ez az ismeret, mely hasznos és szükséges légyen, és mely igen gyönyörködjék az Isten az maga esmeretiben, ezekről akárki előtt nyilvánvalóvá tétetik, amely nélkül elvész a nép, azt mondja Ézsaiás próféta.

Akarom, hogy tudjad, jó Olvasó, hogy én prédikátori renden való szolga nem vagyok, mindazáltal igaz krisztianus (keresztény) vagyok, ki tisztelem, szeretem, dicsőítem az Úr Jézus Krisztust, és az ő parancsolatit, teljes szívből és lélekből, minden erőmmel igyekezem megtartani, ki mindnyájan mű nekünk parancsolta, hogy vizsgáljuk az írásokat, mert azok (úgy mond) az melyek bizonytságot tesznek én rólam.

Tudjad továbbá, hogy én hálandó lélekkel fogadtam a Péter apostol mondását, ki ezt mondja: Az miképpen vitte ki-ki az ajándékot, úgy egyik a másiknak azt kiszolgáltattván, mint Isten különb-különbféle kegyelmének, jó sáfári 1. Pét. 4. 10. Ne csodálkozzál azért én rajtam, tudniillik, úgy mint világi emberen, mert ha az kiket illet, azok hallgatandanak, majd immár az kövek kiáltanak.

Minek okáért képmutatás nélkül való Olvasó, midőn csontomban berekesztett tüzet tartanék, nem lehetett én tőlem, hogy az melyeket láttam és hallottam, azokat ne mondjam ki, úgy tetszik pedng, hogy én nálam is Istennek lelke vagyon, annak okáért nem tusakodom vala az Istennel, de nem is voltam ellene álló ennek az isteni jelentésnek, semmit nem mondván azokon kívül, amelyeket a próféták és Mózes jövendőnek lenni eleve megmondottanak, tudniillik, hogy a Krisztus szenvedendő volna, és első lévén az halottaiból való feltámadásban világosságot hirdetendő volna ennek az népnek, és az pogányoknak és hogy az Isten volt, aki munkálkodott az prófétákban az maga fiában, a mi Urunk Jézus Krisztusban, és munkálkodik mi bennünk is mindnyájan az maga lelke által, ki áldott mindörökké, mert úgy mondá ki az Úr énnékem, az maga kezinek megerősítését hozzája adván, midőn taníttana engemet, hogy ne járnék ennek a népnek után, ki ígérte, hogy adandó énnékem igen elrejtett kincseket, és rejtekben helyezettett gazdagságokat, hogy megismerjem az Urat.

Az mely kincseket te is mindjárt ide alább meglátsz.

Ezeket azért beszéllem te néked, oh jó Olvasó, hogy ha olvasandod ezt az én munkátskám, mint én hitemnek jelenségét, megemlékeznél, hogy én vagyok azok közül, akik (amint Augustinus magáról írja) olvasván, írván és vizsgálódván épültenek, nem azok közül, akik semmiből lesznek főkké, holott semmit se nem munkálkodtak, se nem láttak, hallottak, hanem az Írásnak egy tekintetire, annak egész erejét kimerítik.

Csak ezt az egyet kívánom te tőled, hogy letévén az te elmédnek minden mérgét és gyűlölségét, figyelmeztessen magadra és a tudományra és onszollak az Isten előtt és az Úr Jézus Krisztus előtt, és a szent angyalok előtt, hogy ezekre figyelmeztessen eleve bevett vélekedés nélkül, semmit nem cselekedvén valamelyik részre hajolván, kövessed az igazságot oh Istennek embere, és gerjesszed az Istennek ajándékát, az mely te benned

vagyon, és az józan beszédeknek kiábrázoltatott formáját tartsd meg: melyeket meghallasz hittél és szeretettel, az mely van az Jézus Krisztusban.

Légy serény az hallásra: késedelmes a szólásra, késedelmes az haragara, ha te néked nincsen bölcsességed, kérj az Istentől, aki adja azt mindeneknek jó kedvvel, fel sem panaszolja, és adatik te néked. Adjon azért te néked az Úr értelmet mindenekben, mert nem halandod az scolai vetélkedéseknek formáját vagy valami bölcsesség színe alatt elméket tévelygésre vezető következtetéseket (berekasztéseket) hanem az helyes (józan) beszédeknek formáját, és az igazságnak és az igazságnak lelkiismeretének meggyőzésére való megerősítéseit (megmutatásait) és tiszta vizsgálódásokat, hanem mint tiszta szüdből, hanem mint Istentől, Isten színe előtt, a Krisztusról szóllott, úgy hallgatsz engemet. Ha ez világosságban nagyobb világosságot láttandasz, mint amely vagyon én bennem, mutasd meg én nekem. Hogy együtt járjunk abban és ha tökéletesebben kibeszéllened az Úrnak utait, közöljed én nékem, kérlek, ha peniglen te én velem egyetértesz, az világosság, amely te benned vagyon, ne légyen sötétség, hanem világosságról világosságra, erőről erőre lassan-lassan menjünk elébb, és végyen vigasztalást a te szíved a bizonyossá tétetett elmének minden értelmével az Istennek és az Atyának és az Krisztusnak titkának esmeretire, és az Istennek amaz békessége, amely minden elmét felül múl oltalommal őrizze meg a mű szíveinket, és a mű elméinket a Krisztus Jézusban, hogy ha valamit másképpen értünk, azt is az Isten jelenti meg mű nekünk. Ámen. Légy jó egészségben.”²⁹⁹

Befejező oldalak:

„Ezek egyenes Olvasó a mi vitézségünknek fegyverei, melyek nem testiek, hanem Istentől vött erősséggel erősek az erősségeknek elrontására, ki minden magasságot, mely felemelkedik az Istennek ismereti ellen és fogság alá hajtván minden gondolkodást a Krisztushoz való engedelmességre. Ez Istennek amaz felfegyverkezése. Eph. 6. 18. amelyekkel levén felkészítette, hogy fogságba ne tartaná az igazságot, az Urat szentelem az én szívemben, és mindenkor készen tartom magamat, hogy akárkinek, aki okát kérdi, annak az reménységnek, amely én bennem van szelídséggel és félelemmel megfeleljék. Ismét légy egészségben.

Berekasztésnek okáért javallottam ezeket a többihez tenni:

²⁹⁹ MsU 157/B, 102-112.

Vajha elszenvetnéd egy kevéssé az én bolondságomat, sőt ugyan el is szenvedj engemet, mert buzgó indulattal viseltetem te hozzád, isteni buzgó indulattal, de félek, hogy miképpen amaz kígyó Évát megcsalta a maga álnokságával, úgy a te megvesztegettetett gondolatid el ne fajuljanak az együgyűségtől, mely vagy a Krisztusban.

Ha tudatlan vagyok a beszédben, mindazáltal nem az ismételten. Ismét mondom, hogy valaki ne állítson engem bolondnak lenni, másképpen mint bolondot fogadj be engemet, hogy valami kicsikét én is dicsekedjem, ha semmi nem vagyok is. Dicsekedni ugyan nem illik én nékem, én magamról pedig nem dicsekedem, hanem ha az én erőtlenségemben, mert igazságot mondok, de mértékletesen szólok is.

Mert midőn ezt a munkácskát, mint én hűtőnek jelenségét írván elvégeztem volna, úgy mint 22. Januari 1740. midőn estve adni akarván magamat az éjszakának nyugalomára. Ajánlottam volna az én testemet, az én lelkemet. Fohászkodom vala Istenhez való csendes fohászkodással, hogy engemet erősítene meg a maga ismeretiben, és méltóztatnék erre a hivatalra engemet a mű Istenünk, és töltsse be a maga jóságának minden ingyen való jóakarátát, és az hűtőnek munkáját hatalmason, hogy dicsőíttessék a mi Urunk Jézus Krisztusnak neve én bennem, és én ő benne, és hogy beteljen az ő akaratának ismeretivel, minden bölcsességgel és lelki értelemmel, hogy ha valamit másképpen értendek, azt is én nékem az Isten bűnösnek, és mint egy idétlennek megjelenteni méltóztatnék. Azután álmomban hajnal előtt mintegy három órával láttatának én tőlem valami betűk, melyek is fejérek valának, egy ember magossányira függvén a levegő égben, melyek is ilyen szókkal valának: *Vajha ez az tudomány az egész világon volna.*

Felserkenvén erősítették vala is az én elmém, és az én veséimben élesíttem vala magamat, és valék is mint barom, ki nem tudnék, mint az oktan állatok olyan valék az Isten előtt, annak okáért én ígéretet tettem, hogy szüntelenül az Istennel lések, ki megfogta az én jobb kezemet és mondok tanácsoddal vezérelj engemet, hogy annak utána dicsőségben befogadj engemet. Kicsodám volna én nekem az egekben te kívüled Uram, és te kívüled senkiben nem gyönyörködöm ez földön elfogyatkozván az én testem és az én elmém, én elmémnek kösziklája, és én részem Isten mindörökké.

Midőn megtanítottván tudom vala azon közben az Apostol írásából: Te neked hűtőd van te magadnál. Legyen az Istennek színe előtt.

Boldog, aki nem kárhoztatja magát abban, amit joval. Rom. 14. Tudd meg te is, hogy inkább jóvallattam volna, hogy ez az én hűtő magadnál Isten előtt légyen, és megtartassék, hogy az igazságot fogságban tartom, nem feleltem volna, és ha ezeket az eleve tudatott szokat nem láttam volna, de az Istennek beszéde nincsen megkötötve.

De mit akarok én emberecske? Én magam egyedül csudálkozom magamon, ki ilyen nagy követ, mely ennyi száz esztendő alatt, mintegy megmozdulatlanul feküdt, mozgatni és ki ennyi és ilyen nagy igen tudós embereknek, kiknek különben isteni ismeretek volt, elméjüket ingerelni merészlem, ím ez szerint: Rom. 10. 19. 20. Mert az igazságnak mivolta kényszerít engemet, hogy mint lúd zörögjek a hattyúk között. Mindazáltal nem voltam vakmerő és ellene álló ennek az látásnak, nem is vontam el magamat, hogy ne hirdetném ti néktek Istennek ezt a tanácsát megvallom, hogy én a szerint az út szerint, amelyet haeresisnek (eretnekségnek szakadásnak) mondanak, úgy tisztellem az Atya Istent, úgymint, aki hiszek mindenneknek valamelyek a törvényben, és a prófétákban megirattattak.

Minden nyelv azért vallja meg, hogy a Jézus Krisztus Úr légyen az Atya Isten dicsőségére. Phil. 2. 11. És ez az Krisztusnak igazsága én bennem, melyet akinek van füled az hallásra, meghallottad, hanem ha más valaki evangéliumot prédikállana. Mert már nem cselekedhetünk az igazság ellen, hanem az igazságért, az Úr Jézus Krisztus légyen a te lelkeddel, kegyelem ti veletek, Ámen. Légy jó egészségben. Légy jó egészségben. És az Szentlélekhez jó indulattal viseltessél.

A te örök jódnak igen kívánója. A. B. L.”³⁰⁰

3. *Útmutató, mellyben egy nyolczvan esztendős vén profeta; tudniillik az öreg Daniel István neve alatt készült, örök életre vezető egyenes útnak veszedelemre vezető fövenyes úttya...világ eleiben tétettetik*
(A közlés alapja: MsU 91/C)

„IN NOMINE DOMINI.

Útmutató, melyben egy nyolczvan esztendős vén proféta, tudniillik: az öreg Daniel István neve alatt készült, örök életre vezető egyenes útnak, veszedelemre vezető fövenyes útja, vagy labirintusa, és sok hibás fogyatkozásokkal teljes egyenetlensége világ eliben tétettetik.

A címlap verzióján:

Luk. 9. 55.

Nem tudjátok minemű lélek légyen tü bennetek.

Luk. 6. 45.

³⁰⁰ MsU 157/B, 194-198.

Az jó ember az ő szívének jó kincséből hoz elp jót, és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincséből hoz elő gonoszt, mert a szívnek tellyességéből szól az embernek szája.

I. Ján. 4. 1.

Szerelmesim! Ne higgyetek minden léleknek, hanem próbáljátok meg a lelkeket, mert sok hamis próféták jöttek é világra.

A Kegyes Olvasóhoz!

Minthogy nincsen drágább kincse az Embernek az Örök Életnél, Üdvességénél, Márk. 8. 36. 37. Mát. 19. 16. Midőn azon Könyvnek Titulusát; *Örök életre vezető út*, megláttam nagy kívánsággal ösztönöztetem olvasására. Annál is inkább csak szaporán által forgattam, átforgattam (mint szoktuk az újságot),s imitt amott olvasgatván, midőn látnám, mely igen ajánlja magát nevezetesen az unitáriusnak az olvasásra bevételre, s csak nem kezében akarja tenni az üdvességet, jóllehet mindjárt jutott eszembe, hogy amit igen dicsérnek, ajánlanak, úgy árulnak, hogy éppen beléd beszélnek hibás fog az lenni, melyre nézve velem együtt örökös regula lehet minden lehet mindennek azon dolognak elhagyása, különben megcsalattatik. Ugyancsak szorgalmasan megolvastam, és egészen egy néhányszor által olvasván látom, hogy a szép titulus alatt, igen szép, hibás Út vagy Ösvény árultatik, sőt ugyan veszedelmes ösvény találtatik, melynek hibás fogatkozási ezek: 1. Kezdet nélkül való. 2. Széles. 3. Tekervényes, kerengő. 4. sáros, seppedékes, ingoványos 5. televényes. 6. lelket sértegető tövises. 7. meredek, lejtős. Utolszor egyéb fogatkozásokkal teljes út. Melyeket ilyen rendel az igazságot szerető és annak vallóit kedvelő Istennek segedelméből megmutatok, nehogy a világ úgy vélekedjék, hogy igaz, amit az unitáriusok felől ír ez a mocskos penna, sőt, hogy e légyen munkája jutalmának némű némű fizetése.

Minthogy éppen nem férhet el az unitáriusoktól, azokat marja, sértegeti, úgy vélekednek sokan, hogy a Vén Próféta lelkiismérete vádoltatván nem nyughatik, hanem ilyenekben keregne, hogy találhatna nyughatatlanságának csendességet, melyet abból lehet hinni, mivel a testi érvágatás felől úgy bizonyítják, hogy bizonyos időben változást szerez azokban, akik véle éltenek, hát a lelki érvágás, az hittől szakadás miképpen ne szerzene szüntelen való változást az Öreg lélekben? Melynek külső cégére lehet az lelkiismeret tüzetől meghaloványított penészes orcája. Tsel. 23. Nehéz néki csak látni is az unitáriust.

Sab 2. 15. Magával szeretné látni, mint az Ördög az Isten híveit, mindjárt könnyebb volna lelkének. Gaudia sunt miseris socios habuisse malorum.

Azt lehet csudálni, mely hízelkedve approbáltatik azon munka az akkori censortól és az öreg prófétai titulussal ajándékoztatik (bezzeg itt Saul inter profetas! Minémű próféta megvan Jer. 23. 31. 32.). Sőt bizonyosan ígértetik néki, hogy fénylik mennyországban, mint a nap. Boldog hát ez az Vén Próféta, mert ő szaporán rekeszti ki az égből s hányja pokolra az véle ellenkezőket azon írásában, s néki készen a korona, úgy bízik. (pag. 62.) Én ugyan nem ítélek de félek, hogy ennek a már 82 esztendő léleknek sem a Krisztus érdeme, elégtétele, sem esedezése, áldozatja nem fog használni. Sid. 6. 4. 5. 6. Rész. 10. 26. 2 Pét: 2. 13. 15. 21. Amint ezt a maga írása is erősíti. (pag. 25.§. 6.) Méltó is, hogy ez a vak vezér, aki ilyen veszedelmes úton hordozza a lelkeket, s kirekeszti mennyországból, ne menjen abban. Mát. 23. 13. 24.

No azért, Kegyes Olvasó, ha azon munkát még nem olvastad, olvasd meg kinyílt szemmel és elmével, ha megolvastad, olvasd után ezt is, mindkettőt pedig eleve bevett vélekedés és praejudicium nélkül, és azután lásd és ítélj meg, jobb- é azon az úton menni vagy üdvösségesebb mást keresni.

Ha néhol olyan a kendő, minémű volt a mosdó, nem ítélsz meg érette, ha meggondolod, hogy akivel kinek baja nincs megsértegeti, ad annak szabadságot a maga sérelmének kipanaszlására.

A vén prófétának lehetne valami apprehensiója, de ki bízta ő kegyelmére az unitáriusok dolgát, nem királya azoknak, ha nem férhet tőlek, szenvedje. Megintetett volt az első munkájára lett rövid írásban, hogy hagyjon békét az unitáriusoknak, de nem fogadta, azért: Faber quas fecit compedes, gesset. Ha beteg nem volt, nyegjen a nyughatatlan lelke az. Légy jó egészségben!

Ajánló Levél:

Méltóságos Liber Bárá Idősb Vargyasi Daniel István Úr, nemes Udvarhelyszék főkirálybírája. etc.! (Akinék ex phantasia kedves titulusa Daniel liber baro Senior Stephanus de Vargyas et Daniel)

Midőn gondolkodnám, kinek kellene ezen írásomat ajánlani jobb patrónust nem remélhettem, Báróságodnál, mind azért, hogy ez a lecke nagyobbára odaszól, mind innét mind túl. Azért is senkinek nem szükségesebb ennek olvasása, mind azért, hogy

Báróságodnak amint kérkedezéséből kilátszik elég gazdagsága vagyon, és ha nem sajnálotta kétszeri haszontalan munkájára, örömebb költöhet erre az igaz valóságra.

Azért is, midőn ezen írásom a Báróságodszárnyai alá ajánlom, kérem nyomtassa ki, akár Szebenben, akár Enyeden, s ebből az haszna leszen a Báróságod munkájának is, hogy *Opposita juxta se posita magis elucescunt*. Ha az igaz és üdvességes, ezt leneveti a világ, és ennek homályos volta azt még fényesebbé teszi az author dicsőségére. Ha pedig ez igazabbnak ítéltetik, az az út senkit veszedelemre nem vezet, az is hasznos dolog leszen.

Hát ha még az öreg lélek is ennek olvasásával mennyországról kezd gondolkodni, és az Isten kegyelmes leszen, mint ama tolvajnak, melyre senkinek az ég alatt nagyobb szüksége nem lehet, mint ennek a léleknek, és ha gondolkodnék, s visszatérne az elhagyott igazságra, útra. Jer. 6. vs. 16. talám visszafogadnák az unitáriusok, s könyörögnének is érte. Tisztességétől meglehetne, mert attól különben is rövid üdön elválnak. Végre az az haszna is lehet, hogy békét hagy az fertelmes penna az unitáriusoknak, mert elég eddig: Báróságod jóakarója Theophilus Philatetus.”³⁰¹

4. Agh István, Balázs Márton, Váró Mózes levelei

(A közlés alapja: MsU 1105/K)

4. 1. Balázs Márton levele ismeretlennek, datálatlan

„Admodum Reverende Domine Frater m’ Domino Dilectissime!

A Misszionárius Csábánszki Joseph kolozsvári jezsuita jára ebben a tractusban Rác Zánossal szinten másfél hétig mulata Szőkefalván, majd minden napon praedikállott, miről, nem tudhatom. Amint hallom, sokszor minden textus nélkül, onnan pedig portázott a circumjacens eklézsiákban is úgy, mint ide Szentmártonba, de nem praedikállott, sőt a templom felé sem jött, hanem némely katolikus patrónusokat és kapitányt udvarlott meg. Engemet cum populo invitált pünkösöd másadnapjára Szőkefalvára, a praedikatiójára el nem ígérkezvén a mesteremmel felmentem pünkösöd előtt való pénteken látogatására. Becsületesen beszélt minékünk, hogy pedig itt nem praedikállott talán oka lehet, mert úgy szokta volt magát biztatni, hogy megijedvén a nép mindenütt a templomba bebocsátja, de mi szentmártaniakul praevie vigyázván megtudtuk, hogy nincs neki hatalma arra, hogy a protestáns templomokban bemenjen, jó keszületet tettünk és keresztyéni vigyázást a

³⁰¹ MsU 91/C, 45-51.

templomunk körül, hogy ez improviso be ne jöjjön, s nem is jött templomunk felé, egy láb katona sem volt véle, hanem auditorul ha ment vagy egy. Ádámosan praedikállatt a Gróf Bethlen Miklós udvarában az innep másodnapján, oda mint ádámasi, mind dombai eclézsiaiak begyűltenek. Én is ott voltam, noha későn érkeztem. Notas tres ecclesiae tractavit: amplitudinem, antiquitatem, durationem et successionem episcoporum. De igen felette jejune. És a paptól kéredzett is bé a templomban, de arra azt felelé, nincs arra semmi parancsolatja a praelatusitól, s mindjárt supersedeált Harmadnapján ment Sárosra, ott ugyan a haranglábhoz készíttettenek volt teátrumot, de eső következtén, a kapitány szállására ment, s ott praedikállott, de kevés hallgatói voltak. Itt sine omni effectu járt, két kálvinistát kapott, unitáriust egyet sem mind a vármegyénkben. Innen hova ment, nem tudom, tudom azt, hogy ama filius confusionis Rácz elhagyta őtet Ádámoson és visszament Kolozsvárra. A misszionárius Csábánszki azt mondá nekem Szőkefalván, hogy neki exmissiója csak az unitaria eclézsiákban vagyon három diecaesisbe: De Küküllő, Maros és Aranyas. De templom foglalni és hogy vi a népet cogálná arra nincsem, hanem minden eclézsiákban a papoktól csak azt kívánja, hogy hallgatóikat ne arceálják ab audienda concione, et eam sequente conversione. Más diecesisekben pedig azt mondá, mások fognak kibocsáttatni.

Én Váró uramat requiráltam ez iránt és mit írt légyen, megláthatja Uram kegyelmed, mert küldöm pro uberiori declaratione, csak hogy a levél el ne vesszen, hanem bizonyos occasion jöjjön vissza. Illustrissimis Püspök Urammal tegnap Sároson beszéltem, s ő kegyelme is ennél többet nem mond, mint ez a levél soná,¹ hanem azt mondá, hogy nincsen is Felséges Asszonyunktól exmissiója, hanem a Pontifice Romano in ecclesias romano- catholicas et non alias. Caeterum quis novit? Most igaz, hogy a Kálnoki katonái innen mind Enyedre mentenek demustrára, s onnan hazajönnek. Ha pedig kegyelmetekhez mennek, a népet ne arceálja kegyelmed a hallgatásától, mert, ha úgy tanít ott is, mit Adámoson és Adámoson (ubi de induratione tractavit) egyet sem lehet fejteni.

A Pater Gallob iránt járt circularis nem minket illet, hanem a székel papokat, ahol nec erecta siculica militia vagyon. Mind a Váró uram nekem írt levelét, mind pedig az én leveletem, jó Uram fideliter asserválván senkinek olyasnak ne mutassa, akitől félhetünk, mert tempora sunt mala, et haec sunt tanem inicia dolorum. Isten Uram mind kegyelmedet, mind pedig minden hitbéli felebarátinkat Szentleke által vezérelje és őrizze minden szomorú változásoktól, továbbá maradok Tisztelt Jó Uramnak a Krisztusban igaz atyafia, Balas Márton.

P.S. Mi köztünk míg Szőkefalván volt a misszionárius csak egy nap húsz és több hazug hír is megfordult, mely mind hűtellel erősített, minden hírnek nem is kell hinni.”³⁰²

4. 2. *Copia Litterarum Spectabilis Dominis. M(ózes). Váró. Marosvásárhely, 1764.*

„Tiszteletes Nekem jó Uram!

Kegyelmed levelét becsülettel vöttem, melyből értem a misszionáriusokat abban a helységben várattatni, még pedig cum decreto regio, azt el is hiszem, mert az másszor is mindenkor úgy volt, s úgy is kell lenni, quia regnum Hungariae cujus pars fuit olin Principatus Transylvaniae apostolicum consequenter ipsi etiam reges Hungariae apostolici, talis est ipsa maestres gloriosissime regnans domina nostra Clementissima, Maria Theresia.

De azt a decretumot nem gondolhatom olyannak lenni, amely azt parancsolná, hogy valakiknek templomjokat elvegyék, és a missziókat mások templomaikban celebrálják, mert ha az úgy volna (ad notitiam adattatnék), annak a királyi parancsolatnak előre a méltóságos Királyi Gubernium által Kelletett volna, ad notitiam adattatni, minthogy a királyi parancsolatok mindenkoron azon Méltóságos Guberniumhoz szoktanak jönni, és onnan oztán nomine Regis publicaltatni. Eddig is a missziók többnyire künn piacokon és utcákon szoktak celebráltatni. Természete ellen is volna a misszióknak, mely semmi violentiát nem foglal magában, hanem a penitenciát és bűnből való kitérést, minden szelídséggel szokta munkálkodni, hogy valami erőszakra vetemednek.

Láttam a Rácz János úr levelének a copiáját is, melyben maga superiorágáról elmélkedik, de az micsoda superioratus lehet, én azt fel nem vehetem, mivel az a gradus szerzeteseké és nem laikusoké, mint ő kegyelme a misszionáriusok is mindenkoron szerzetesek és nevezetesen itt Erdélyben jesuiták szoktak lenni, hanem úgy gondolkodom, hogy talán említett Rácz János úr bízta mind magát, mind másokat azzal, hogy ha ő kegyelme abban a diecaesisben és azokban az eklézsiákban, ahol volt in societatem misszionariorum admittáltatnék mind megtéríttené a hallgatókat, egyéb aránt, hogy a missziót ő kegyelmére bíznák, azt éppen nem gondolom.

Kegyelmed ugyan maga leveliben arról semmit sem emlékezik, de ezen expressus azt is mondja, hogy az úr Henter Ferenc úr az ott helyben és körül quartélyozó militiának asszisztenciájából akarná ott való templomunkat elvenni ő kegyelme decretumának

³⁰² MsU 1105/K, 165-168.

erejével. Ezt az igyekezetét is könnyen elhihetem, kivált mikoron meggondolom, mennyire influus az Henter Ferenc úr az odavaló ecclesia ellen, de azt éppen nem hihetem, hogy regium decretum jött volna íranta, mivel ha jött volna, annak is az Méltóságos Regius Guberniumhoz kellett volna jönni, és onnan notificáltatni amint történt közelebb a szentháromsági templom dolgában, melyre nézve nem gondolom, hogy a militia abban avassa magát, de ha peritariam cselekedné is, nem királyi parancsolat mellett esnék, mert annak at praemissum est per solitum canalem tudtunkra kellett volna esni. Hogy ha pedig dücsöségesen uralkodó Felséges Király és Fejedelem Asszonyunknak ő Felségének valóságos és nyilvánosságos parancsolatja és per solitam viam nempe pro Regium Gubernium comittáltatni, parancsolatja fog jönni, az iránt, hogy vagy templomainkban a missionáriusooat bebocsássuk vagy hogy egészben templomainkról lemondjunk és azokat által adjuk, azonnal térdet, fejet hajtunk tudván azt Szent Pálból, hogy a felséges hatalmasságoknak alája kell ereszkednünk.

De ugyan biztat bennünket az ő Felsége Szentsége, irályi kegyelme és igazsága és el nem hitetjük magunkkal, hogy mind magának, mind praedecessorinak gyakor ízben iterált affidatioit és annyiszor sanctimonia verbi regii confirmált törvényeinket mindenekkel megtartatni ne kívánná. Melyek szerint nekünk úgy tetszik, hogy ha valaki a templomba be akar menni, minden becsülettel meg kell kérdeni, hogy miért? És ki parancsolatából akarnak bémenni, declarálván hogy ő Felsége parancsolatának ellene cselekedni nem kívánunk. De nekünk arról a parancsolatról tudósításunk nem jött, azért ha szintén mutatnak is valami olyan decretum forma, arról azt meg kell követni és megmondani, hogy hozzánk nem jött perordinariam Gubernii canalem az a parancsolat, mely szerint nem is hihetjük, hogy ő Felsége parancsolajta volna, sőt azt sem hihetném, hogy ő Felsége azt parancsolta volna, hogy aki akar is, aki nem is a missiót hallgassa, hanem akinek tetszik. Tiszteletes Uram azért mind a maga hallgatóit, mind másokat igyekezzen arra disponálni, hogy minden becsülettel és tisztességgel viseljék magokat legkisebb illetlen szót sem szóljanak, hanem magokat cum moderatione inculpatae tutelae viseljék.

Mindeneknek előtte pedig az Úrnak szent nevét segítségül hívjuk, hogy tanítson meg minket quid simus his angustiis facturi? Az Úr Isten vezérelje kegyelmeteket minden jóra és őrizze szerelmes Szent Fiáért minden kedvetlenségtől, hogy ha pedig Ő Szent Felsége szent akaratja azt tartja, hogy kedvetlenségekkel is látogasson bennünket, azt is örömmel kell vennünk és békességes türéssel elszenvednünk, továbbá istenünk szent

oltalmába és kegyelmes gondviselésében ajánlom kegyelmedet és maradok tisztelt Jó Uramnak igaz jó szolgája Váró Mózes.

Marosvásárhely 2. Jun. 1764³⁰³

4. 3. Agh István levele az espereshez, Kolozsvár, 1764. augusztus 22.

„Kolozsváratt 22 Augusti 1764

Tekintetes Esperest Úr az Urban igen kedves atyamfia!

Levelét kegyelmednek vettem szeretettel és értem abból, hogy confusiot szerzett kegyelmetek között az a militaris vizsgálódás, mely mi okokból esett mi nem tudhatjuk, de hogy templom usurpatiojara céloznának véle, nem gondolhatom, minthogy sokkal is superálják numero az unitariusok ottan a pápistákat.

Nem illik intempessive a pap atyafiaknak az ilyen dolgokban semmit egyebet cselekedni, hanem magok rend és hivataljában t. i. a mindennapi imádságokban és tanításokban szorgalmatosan eljárni, és a szent dolgokban jó példát mutatni nehogy tumultus csinálóknak ítéltessenek, ha pendg valakik propria autoritate templomot akarnak foglalni omni modo possibili et legitimo resistalni kell, de hogy affélét tentáljanak is, nem gondolom.

A misszionáriusok a pápistákhoz emitáltattanak ex modo apud illos consueto. Itt mostan forgolódnak mindennap a piaci templom cinteremiben énekelvén és predikálván és processiót járván, de más religion lévőket nem illetnek és nem cogalnak. Meglehet, hogy oda is menjenek és kesértvén az atyafiakat a templomokba is bekéredzék, hogy ott praedikáljanak. De azt meg nem kell engedni, mivel arra exmissiójuk nincsen, elég lészen azt felelni, hogy templomokban a praelatusok porancsolatja nélkül idegeneket bébocsátani nem lehet. Ha penig vagy utcán, vagy más helyekben akarnak praedikállani, prohibeálni nem lehet és nem bátorságos, ám lássák és ha kik meg akarják hallgatni az atyafiak közül nem tiltathatnak. Így cselekedtenek Küküllő vármegyében is tölem informáltatva és senki is az atyafiak közül el nem tévelyedett, nem is paedikállottak másutt, hanem Ádámoson egy csűrben és Sároson a Kvartély Házban, azok mentenek el praedikációjuk hallgatására,

³⁰³ MsU 1105/K, 168-173.

akik akartanak. De hasonló praedikációkat vagy talán jobbacskákat is lehet hallani a mieinktől.

E szerint jó volna az atyafiakkal ezen leveletem communicálni, hadd tudhatnak in casu magokat mihez tartani. Ezzel az Úr Isten oltalmába ajánlván Tekintetes Esperest Úr Kegyelmedet, maradok constanter Tekintetes esperest Úr kegyelmed jó akarója és szolgálja az Úrban J. Szentkirályi Agh István manu propria.³⁰⁴

5. Gálfalvi Nagy Ferenc áttérését kárhoztató levelek és Nagy Ferenc válasza idős Kozma Mihálynak

(A közlés alapja: MsU 91/A)

„Nemes Marus Széki. Nemes Gálfalvi Nagy Ferencz magát Calvinistának ígírven, az Atyja haláláig köztünk is az Calvinisták között is amint láttatott communicált, de annak halála után mindjárt megkeresztelkedett. Anno 1770. kinek én sub anonymo ilyen levelet írtam, s küldöttem:

Nemes Gálfalvi Nagy Ferencz, kedves Atyámfia!

Midőn meghallottam, hogy hosszas lelki vonaglások, sok ideig palástolt színes tettetésed után nyilvánvalóvá tetted csapongó, s világ után fordult elmédet, és az addig tisztelt egyetlen egy Isten helyett Három-Egy-Istent vallani, az embernek Fiát megtagadván az emberek előtt, öröktől fogván való Fiú Istent kezdettél imádni,³⁰⁵ egy szóval az unitáriusok Szentírás szerint való vallásáról a Calvinus értelmére hódoltál, hitbéli hajótörést szenvedtél.³⁰⁶

Csudálkoztam, miképpen lehessen az, hogy aki csaknem gyermekségedtől fogva tanultad a Szent Írásokat³⁰⁷, melyek tégedet bölccsé is tettek volt az idvességre a Krisztus Jézusban való hitnek általa, úgy, hogy ki légyen az egyetlen egy Isten, ki annak fia, a Jézus, és az hit több ágazatit tudtad, mégis a megismért igazságtól elszakadtál, holott Salomon azt mondja, hogy amire a gyermek taníttatik, vénségében se távozik el attól³⁰⁸, jóllehet azt is látom, hogy akiknek maszlagot ad a világ, üdő után is megtévelyednek, vénségekben is eltévelyednek, mint példa Salomon is.

³⁰⁴ MsU 1105/K, 174-175.

³⁰⁵ A lábjegyzetekben a margináliákban található megjegyzéseket, utalásokat hozzuk (továbbiakban rövidítés: M.): Luk. 12. 8. 9.

³⁰⁶ M.: I Tim. 1. 19.

³⁰⁷ M.: 2 Tim. 3. 15.

³⁰⁸ M.: Péld. 22. 6.

Néhai édes Atyád ezen te (még akkor, amint közhírből gyanította, meglőtt)³⁰⁹, lelki romlásodat előtted keserves sírással emlegetvén, csak nem esküvéssel, átokkal és színes könnyhullatásoddal akartad véle elhitetni, hogy felölled akképpen ne vélekedjék, mégis annak halála után mindjárt elállottál édes Atyád előtt tett fogadásod mellől. Sőt a testvéredet is azzal vetted arra, hogy édes Atyád felölled kijelentett akaratját változtassa, hogy néked is legyen, hol mutassad meg vallásodhoz, ecclésiádhoz való buzgóságodat, és éppen halálig ne légy tévelygő juh. És azután mindjárt kimutattad, hogy annak az ecclésiának mostohája vagy. De hiszen, aki nem szégyelli Istenével jádzani, miért ne csálná meg Atyját, s Atyjafiát?

Csudálkozom most is, miképpen lehessen az, hogy midőn a gyengébb edény, a te Asszony Testvéred állhatatos az igazságban, te férfi lévén állhatatlan voltál lelki királyod hűségében. De amint a Délnek Királynéja a zsidókat, ez Asszonyállat is vagy ennek hitében való állhatatossága kárhóztatja az ítélet napján a te állhatatlanságodat.³¹⁰ És ha szintén most ennek éretted való lelki sérelméből származott ím ez kérdésére: Miért cselekedte ezt? Csak hallgatással felelsz is, nem úgy léssen az ítélet napján, mert ott nem mellőzöd el cselekedetidet. Csudálkozom: Miképpen lehessen az, hogy akinek az egyetlen egy Isten mellette való hűségében is eleget adott világi életedre, vagyont, becsületet, amint néhai édes Atyád erre téged sírván emlékeztet vala, mégis azt az Istent megtagadtad, azért, hogy a világ előtt nagyobb becsületed legyen?³¹¹ De hiszen régi panasza az Istennek: Fiakat neveltem, és azokat nagy méltóságra emeltem, ők pedig én tölem elszakadának.³¹² És midőn az ember tiszteletben volna, nem értette, azért hasonló az esztelen barmokhoz.³¹³

Az Isten tégedet, kedves Atyámfia régen forrolt szándékodért, hogy attól elvonhatna nemcsak a lelkiismeret tüze által, sőt testedben is ostorozott, amint jól tudod, és tested külső tekintete is mutatja. Miképpen mérted hát szegény lelkedet a lelkiismeret nagyobb lángjában tenni, mely téged fog megemészteni? De hiszen az Isten panasza ez is, minél inkább ostorozlak, annál inkább szeretitek a bűnt. A próféta is azt mondja, megverted őket, de nem bántódtak, mert a gonosz addig mégyen, amíg elvész.³¹⁴

³⁰⁹ M.: „Erre nézve az atyja, Nagy János kirekesztette minden keresményiből, hagyván azt az leányinak, ezt megtudván megcsalta Boros Péternét, hogy adjon részt néki is, hogy adhassan bért az unitárius papnak, melyet nekem előre fel is adott volt Borosné.”

³¹⁰ M.: 1. Pet. 3. 7. Nagy Zsuzanna, református Boros Péternek felesége, mégis erős unitária egyik leányával. Luk. XI. 31.

³¹¹ M.: Esa. 1. 2.

³¹² M.: Solt. 48. 13.

³¹³ M.: „Lejárt a béke és elszáradt volt testében.”

³¹⁴ M.: Jer. 5. 3.

Ha csudálkozom is, ha bámulok is sorsodon, de igaz, hogy már meg is kereszteltenek, még pedig pompásan. Kérlek szerelmes Atyámfia miré lőn a te keresztiséged? Hiszen téged elsőben úgy tudom, hogy Szentdemeteren a catolikus pap keresztelt meg a szükség úgy hozván, avagy hát a catolikusok is rosszul keresztelnek-e?

De ha unitárius keresztelt volna is, nem vala szükséged ez másodszori keresztiségre, mert te jól tudod, hogy a keresztiségnek vége nem egyéb, hanem a keresztényi hitre való béavatás, talán pedig most is nem pogánnyá lettél, hanem keresztlenül maradtál, oly esztelen sem vagy, hogy elhiggyed azt, hogy eddig a keresztiségig pogány lettél volna, hát miért keresztelkedtél újra? De légyen úgy az is, hogy a keresztiségnek az a vége, hogy akinek nevében keresztelkedik valaki, azt higgye Istennek (mely mindazáltal a Szentírásban lévő keresztiségek példájával ellenkezik). Hiszen te megkeresztelkedtél az egyetlen egy Isten nevében. Ha néked mostani új értelmed szerint, egyetlen egy Isten a Szentháromság (jóllehet sokan hamarébb megbolondultak, azt mondja Lutherus, mintsem ezt elhiheték volna) tehát akkor is annak vallására megkeresztelkedtél, ha nem értetted is úgy, minthogy eddig nem is érthetted és így a keresztiséggel megmaradhattál volna, minthogy nálad a keresztiség nálad nélkül sem jóvá, sem rosszra nem tett. Annál is inkább, mert a fiúnak is és a szentléleknek nevében is megkeresztelkedtél, tehát nem láthatom, micsoda új dolog az, amire másodszor keresztelkedtél.³¹⁵

Megkeresztelkedtél Atyámfia, úgy tudom, 52 esztendő korodban. Hát eddig hol voltál? Talán a kárhozatnak állapotjában lappangattál? És a te új vallásod szerint, minthogy te az életre elválasztottál, ha későn is, csak haza kellett menni a választottak seregiben, hogy onnan mehess az egekben. Szép Consolatio! De hogy én is ez iránt a te új vallásod szerint elmélkedjem, (jóllehet nem az én értelmem) helyesebben találod, ha így gondolkodol: Tégedet az Isten rendelt a kárhozatra, mégis (Voluntate signi, külsőképpen), hívott az igazságra, te szegény nem tudván az Isten végezését, az igazságot bévetted és 52 esztendő korodig tanoltad, tartottad. De hogy az Isten végezése (Voluntas beneplacit belső titkos akaratja) benned meg ne csonkuljon, csak oda kellett végre vetemedned, az honnan egyenesen mehess Istentől rendelt végedre. Mert ha mások ott üdvezülnek is, félhetsz te, hogy kirekedsz az életből, mert lehetetlen dolog, hogy akik egyszer³¹⁶ megvilágosítottak és megkóstolták a mennyei ajándékot, és részesi lettek a Szentléleknek, és megkóstolták az Istennek jó beszédét, és a jövő világnak erejét, ha elesnek, hogy ismét megújíttassanak a megtérés által, úgy, mint akik viszontag megfeszítsék ő magoknak az Istennek fiát, és azt

³¹⁵ M.: I Kor. X. 2. Tsel. 19. 3. I Kor. 1. ii. 17.

³¹⁶ M.: Sid. 6, 4, 5, 6.

gyalázatra adják. Mert ha szabad akaratunk szerint vétkezünk az igazságnak ismérői után, nincsen azután a mi bűneinkért áldozat, hanem az ítéletnek némű némű rettenetes várása és a tűznek lángja, mely megemészti az Istennek ellenségét.³¹⁷

Tudod -é mi a Szentlélek ellen való vétkek? Tanold meg, hogy azzal atyafiságos az hittől és igazságtól való elszakadás, ez is hát meg nem bocsáttatik, hanem vége veszedelem, mert aki elveti azt, ami által kellene üdvezülni, mi által és miképpen lehet annak üdvezülni? A só, ha megízetlenül meg nem sózattathatik, semmire nem jó, kivettetik.³¹⁸ Ilyen ízetlen só lett vala Ecebolius,³¹⁹ aki sok csapongási után a templom küszöbe mellé feküvén azt kiáltotta: Calcate me insipidum salem! Tapodjátok az ízetlen sót! Légyen ez néked tükörül!

Hogy az igazságot hagyta el, te is jól tudod, de akárkit is meggyőzhet efelől az lelkiismeret abból, hogy az unitária vallásban (In positivis fidei articulis amit t.i. hisznek, mert az a vallás nem az, amit nem hisznek, tagadnak), nincsem csak egy cikkel is, melyet az egész kereszténység ne hinne, mert nem is lehet nem hinni senkinek, mint hogy az egészen a tiszta Szentírás szava és tanítása.

Ha pedig az unitária és apostoli vallás, sőt a Szentírás szerint, nem más az egyetlen egy Isten, aki a mennyet, földet teremtette, hanem az Atya, akinek fia vagyon elhagyta az igazságot, midőn azt hiszed, hogy az egyetlen egy Isten Atya, Fiú, Szentlélek, mert új vallásod szerint is a Fiú és Szentlélek nem az Atya, hogy többet ne említsek.³²⁰ Rajta vagyon az Istennek nehéz büntetése, hogy ha nem hittél az igazságnak állhatatosan, higgy az emberi találmányoknak. Így adja Isten az embert elfordult elmének, ha őtet úgy nem dicsőíti, mint megismerte az ő beszédében.³²¹

Így kelle-e szerelmes Atyámfia lelkedet kockáztatni a világi veszendő becsületért, existimatiojért?³²² Mit használ néked, ha mind az egész világot megnyerted volna is, ha lelkedet elveszted, holott az egész világgal is lelkedet meg nem válthatod.³²³ Akkor tudod

³¹⁷ M.: Sid. 10. 26, 27.

³¹⁸ M.: Mát. 5. 13.

³¹⁹ Hecebolius vagy Ecebolius a 4. század kiváló szónoka Konstantinápolyban II. Constantinus uralkodása alatt buzgó kereszténynek vallotta magát, így választották ki a császár unokatestvére, Iulianus nevelőjének. Beszédeiből kevés maradt fenn, nem tudni, mennyi igazság van Socrates azon közlésében, miszerint Iulianus halála után megint hitet váltott volna és az efezusi templom kapujában keresztbe fekve azt kiabálta: „tapossatok meg, mert hitvány vagyok, mint a só, amely elvesztette az ízét!” Az „ecebolius” szó a 16–17. században köznévvé válva a véleményüket szabadon változtatók jelzőjévé alakult.

³²⁰ M.: Mat. XI. 25. Tsel. 4. 24. 27. tedd ide tsel. 3. 13.

³²¹ M.: 2 Thes. 2. 10, 11, 12. Rom. I.

³²² M.: Mát. 16. 26. Már. 8. 36. Luk. 9. 26.

³²³ M.: I Ján. 2. 17.

meg mit cselekedtél, mikor e világot és minden dicsőségét elhagyod, lelked örökké való veszedelmét megtalálod, lelkedet is, a nyereséget is elvesztet. Ez ám az esztelen vásár!

Hát addig mit nem térsen lelkedben a lelkiismeret keservesen rágó ferge, melynek kínját eddig is kóstoltad, e pedig nem szűnik, hanem ezután nevededik, mert minden bűn, de inkább ez a valláscserélés sérelmet hoz magával, s hágy maga után. Mutatják a példák.

De ha szintén a te prókátori lelked az hamisság sokszori mentségéből talán megszokta is azt, hogy akármit igen könnyen igazság helyett bévégyen a léleknek irtózása nélkül, úgy, hogy ne láttassék annak jele külsőképpen, eljő az idő, hogy az ilyen megbélyegzett, érzékenység nélkül való lélek megérzi siralmas sorsát az ítélet napján.³²⁴

Az hová is citálom én a te lelkedet a Krisztus eleiben, készülj s gondold meg mi módon állasz meg az előtt, akit te megtagadtál az emberek előtt?³²⁵

Szégyelleted az embernek fiát idvezítődnék tartani, azért is olyan Krisztust kerestél, akit az Isten nem is ígért, nem is küldött. A kereszténység se tudott az három elsőbb seculumokban legalább nem vallott közönségesen, hanem a Níceumi Sinatban szülték, s közönségessé tették a Platonica Philosophiában megrészegült, Szentírás kívül okoskodó papok, amint ezt te is jól tudod.

Gondold meg hát Atyámfia, honnét estél ki és térj meg,³²⁶ míg időd van, mert elég éretlenség ugyan idős embernek így jádzeni Istenével, s lelkével, de jobb lészen mégis az Isten irgalmasságához ragaszkodni, mint úgy meghalni (mely tőled nem messze van) és az ítéletre menni, mert azután idő nem lészen a megtérésre.³²⁷

Reménységed lehet, ha töredelmes lélekkel, az eltévelyedett juhokért e világra jött, és ma is éretted esedező édes Jézusod lábaihoz leborulván keresed irgalmasságát, mert könyörülő főpap, tudja az ördög és világ próbáit, mert őtet is kísértette a világ által az ördög.³²⁸

Azért ül az Istennek jobbján, hogy oltalmazza híveit, és akik elesnek, segítse, felemelje, felemeli tőle elszakadott lelkedet is, csak hozzá ragaszkodjál.

Megtagadta vala Péter is Jézusát, de keserves sírással hozzá menván, visszafogadá őtet.³²⁹

Küldöttem néked egy küs munkácskát, melyből ha jól megvizsgálod, meglátod új vallásod képtelenségét.³³⁰ És amiképpen azt régen írta deák nyelven egy református pap,

³²⁴ M.: I Tim. 4. 2.

³²⁵ M.: Márk. 8. 38. Luk. 8. 26.

³²⁶ M.: Jelen. 2. 5.

³²⁷ M.: Megholt 1771, Jelen. 10. 6.

³²⁸ M.: Mát. 15. 29. Sid. 4. 15. Mát. 4. 8. 9.

³²⁹ M.: Mát. 26.

melyre nézve elhagyván vallását unitáriussá lett, nem kétlem ennek elolvasása után, hogy vissza nem kívánnokozál az elhagyott tiszta evangéliumi igazságra.³³¹

Kényszerítlek pedig az lelkedre s hagyom átok alatt, hogy azon munkát megolvasván tedd bé az Enyedi Bibliothékában, köszöntvén szómmal a thecariust, és kérvén, hogy tegye a több raritások közé. Üdvességes és megtérő gondolkodásokat kíván néked

N. M. S. V. N. K. M.³³²

Anagrammaticé:

Amit hínak szomorú szívvel sírónak.

NB: Ezt a munkát v. ezen írást senki nem látta, hanem csak egy névvel unitárius ember S. S.

Ez elárult Nagy Ferencnek bizonyoson, aki ilyen levelet ír nékem a néki küldött Anonymica levél felől:

Tiszteletes régi Jó Uram!

Vettem egy apologica quasi anonymica anagrammatica forma pandectalis levelet cum acclusa aliqua synopsi sine dato 24. labentis enyedi szállásomon, melyet e subscriptis N. M. S. V. N. K. M. Kozma Mihály Uramnak lenni magyaráztam, szomorú sírónak kit értsen, magyarázza hová tetszik. Igaz az, hogy bizony én is sokat lustálkodtam majd gyermekségemtől fogva, hogy a világot megismerem, de sokat voltam sötétbe is, mert keveset Vásárhelyi Református Collégiumba is initialodván az néhai édes anyám institualt, humorából ott is ragadott volt rám valami, azután vittem Kolozsvárra.³³³ Igaz az is, hogy az atyámhoz való storge sokat tartóztatott, mert idejében is declaráltam volna magamat, amiben most vagyok, és ha tudtam volna, hogy csak úgy reflectal a néhai atyám élete vége tájatt, idejében is kiadtam volna eltökélt célomat. Ugyanis ha törvény nem lett volna az hazában, az édes atyám még az ősből is kihagyott volna, de a jó lelki kedves sógor Boros Urammal mű törvény eleibe sem mentünk testamentuma vellicáltatása végett, hanem atyafiságoson megegyeztünk, ezen túl is úgy kívánunk élni.

In primordio ki keresztelt légyen, nyilva jelen voltam, de arról nem testi ficalok. Quicquid sit, tacita conscientia ductus ha most trinitárius vagyok, nem világi promotioért,

³³⁰ M.: „Kétségben esett kétségek.” *Dubia desperata, az az kétségben esett kétségek az Írás kívül való Isten felől*, 1769. Tulajdonos: Kozma Mihály, lelőhely: Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára, MsU 157/I, 421-458.

³³¹ M.: „Dubia theologica.”

³³² M.: „N. Marus Széki Unitarius Kozma Mihály, ez volt a betűk alatt, t. i. az anagrammaticában”

³³³ M.: „Az anyja ref. volt. Ím a különböző vallású házasság kovásza!”

becsületért, világi haszonért cselekedtem, sem akit üdvözítőnek hittem, azt meg nem tagadtam, ma is hiszem, sőt többet adok hozzája.

Bezzeg eddig voltunk a tagadó titulus alatt, adjon Isten egy pásztort, egy oklot. És kit-kit világosítson meg öfelsége.

Sokak ugyan az adhortatioba a vagdalások sed si justus ubique tutus, csak az én conscientiam acquiescaljon, quid ultra? Ha világi jókért cselekedtem volna, elég időm, alkalmatosságom s aperturam volt, más periphérián promotiomat nyerni, de hac quietus sfera religioim változtatásával nem kívántam kereskedni. Laudo Dominum Deum creatorem et conservatorem in unione sacra, cujus protidio vigeo et valeo. Tiszteletes jó Uramnak is áldást, békességet kívánok, maradván Tiszteletes Jó Uramnak igaz kész szolgája

Gálfalvi Nagy Ferenc Enyed 25. 1770.

Sietve éjszaka írák sok foglalatosságim közt, emberem lévén Gálfalváról itten

Titulus erat:

Tiszteletes tudós Kozma Mihály Uramnak, a Nemes Marosszéki Nyárad Szent Lászlai és Gálfalvi unitaria eklézsiabéli szorgos lelki tanító Atyának, nekem régi jó Uramnak ajánlom.

Nyáradgálfalván vagy Szentlászlón.

Erre a levélre válaszolni akartam ilyen conceptussal:

Tekintetes régi Jó Uram!

Vettem az Úr engemet véletlen szemben forgó levelét, melyre hertelen mit feleljek, nem tudhatom, mindaddig, míg azt az nekem tulajdonított munkát az Úr elküldvén megolvasom, és ha magaménak ismérem, téssen valóságos reflexiómat.

Míg a lenne, nem lehet-e levelének több részeire valamit nem felelnem.

Elsőben: Setétben volt (azt írja) amint gyanítom az unitaria vallásban. (1) Már elhihetem hite elhagyásából azt, hogy sötétben azaz tudatlanságban volt magára nézve, mert ha fundamentaliter ismérte volna az unitária vallást, talán oly könnyen s léha okból nem fordult volna elméje, vagy ha tudta, bizony nem igaz, hogy levele szerint csendes légyen a lelke, mely időre kitetszik. (2) Ítélje meg akárki, az -é a sötétség, amelyet nyilván s szó szerint lehet a Szentírásból megmutatni, melyben volt elébb kegyelmed is, vagy az, amelyet senki nem tud sem kibeszélleni, sem a Szentírásból ellene mondhatatlanul megmutatni, hanem csak az a vége a discursusnak, hogy mysterium, titok, azaz, hunyd bé a szemed és higgyed, tapadj a sötétben, minémű az, amiben most van. Annál is inkább (3) Mert a cordatus calvinista sem mondja sötétnek, ami van az unitária vallásban, hanem azt

akarná, hogy azon kívül vagy amellé hinnők azt, ami nekünk sötétség, nem láthatjuk. Ez hát csak világ előtt kedvet kereső haszontalan hízelkedés.

Másodszor: Hol nevezi mostani értelmét ragadásnak, mert a tévelygés hasonlatosabb a ragadó nyavalyához, mint az igazság, mely nehezen fér a világ fiaiban, s könnyen leválik azokról. De ennek megmutatására több pappyros kíváncsnak.

Harmadszor. Ha az Atyjához való storge tartóztatta az igazság (amint tartja) megvallásában, nem tudta mit mond a Krisztus. Mat. 10. 37. Aki szereti atyját, anyját inkább, mint engemet, nem méltó én hozzám. De (2) nem az atyjához, hanem a jószághoz való szeretet tette színes kereszténnyé az urat, amint levele mutatja in verbis:

Ha tudtam volna, hogy csak úgy reflectal stb., kitagad az acquisitumból, kiadtam volna magamat ez alább való az atyai szeretetnél. Amaz ifjat elrekeszté az jószág a Krisztustól. Mát. 19. A tettetés, képmutatás nem bocsát mennyországba. Mát. 5. 20.

Negyedszer: Helyesen írja, hogy az unitáriusok a tagadó titulus alatt vannak, mert csak invidiosus titulus, nem valóság, ha olyan, minthogy olyan a Krisztus, mint magát kijelentette, amint vallják az unitáriusok, de aki azt szégyellé vallani, az a valóságos tagadó, kit megtagad a Krisztus. Jobb volna az Úrnak is a tagadó titulus alatt a Krisztust most is Szentírás szerint vallani, mint a szép szín alatt talám tagadni.

Ötödszer: Elmosolyodám ezen: Adjon Isten egy pásztort, egy aklot! Mert (1) elébb meg kellene határozni, hol lészen az az egy okol és pásztor, mivel azt mások is kívánják és az Urat is odavárják, tehát velünk együtt azok értelme szerint az aklon kívül tévelyeg, keresse meg elébb maga, ne hívjon bizonytalanra. (2) Egy református pap értelme szerint az az okol a jövő dicőségben lészen, azt mi is velünk együtt kívánjuk az Úrnak. (3) Szentírás szerint bétölt ez akkor, mikor a sidók és pogányok eggyé lettek a Krisztusban való hit által, hová néz a Krisztus Jan. 10. Erre mi is eljutottunk, midőn a pogányok maradéki lévén a kereszténységben születettünk Isten kegyelméből. Nem várjuk hát ez életben, mert (4) amikorra azt mások várják, akkor a Krisztus hitet sem talál Luk. 18. 10. nem hogy egy akolban találtnék a világ?

Hatodszor: Igaz az, hogy ha az Úr házassága, sorsa, állapotja más periferián történtek volna, ma maga is más periferián volna, és ez csak vak szerencse, hogy itt, s nem másutt van. Különb az én ítéletem szerint is jobb volna azon az periférián lenni, mert ott bizonyosabb s világosabb az üdvesség uta a szent és kegyes élet, mint az öröktől fogván való választás. Különb abundet quisque suo sensu kinek mi s mint tetszik. Eljő az ítélő bíró, a' teszi a jobb perifériára azokat, akik nem a világ, hanem az ő ítélete szerint méltók lésznek.

De minek előtte ezen leveletem elküldöttem volna, megholt Nagy Ferencz és a válasz rajtam maradt.”³³⁴

³³⁴ MsU 91/A, 1-20.

IRODALOM

A kolozsvári könyvező Szűznek historiája irattatott az ott lévő Jézus Társaságbéli szerzetesek által. Most pedig azon szentséges Szűz tiszteletinek gyarapodására, és ájtatosinak lelki vigasztalásokra megszaporittatván újra nyomtattatott, Kolozsvár, 1819, 14.

A szőkefalvi eklézsia története. Benczédi Gergelytől.

(In: http://efolyoirat.oszk.hu/02100/02190/00263/pdf/KM_1877_03_153-158.pdf, 5.

A vargyasi Daniel család a közpályán és a magánéletben, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, Budapest, 1894, Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2012.

Almási Gábor, *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában*, in: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Idikó, L'Harmattan, 2010, 33-66.

André Séguenny, *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, ford. Balázs Péter, Keserű Gizella, Schaffer Andrea, szerk. Balázs Mihály, Keserű Gizella, Szeged, 2008, 21-23.

Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene, Dicsőszentmárton, 1925.

Balázs Mihály, *Az antitrinitáriusok szociáletikai nézetei*, in: Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 149-156, 162-189.

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Balázs Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben*, in: Balázs Mihály, *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.), Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 93-216.

Balázs Mihály, *Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak*, ItK, 1983/1-3, 97-106.

Balázs Mihály, *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig*, in: Balázs Mihály, *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 37-75. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

Balázs Mihály, *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, 2005. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

Balázs Mihály, *Fikció és radikális dogmakritika. Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről*, in: Balázs Mihály, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok a 16-17. századi irodalmunkról*, Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 146-148. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.)

Balázs Mihály, *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről*, megjelenés előtt.

Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

Bánfi Szilvia, *Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius polémiáihoz*, in: *Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Budapest, 2007, 41-73.

Bárth Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek*, in: *Népi vallásosság a Kárpát medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön*, 2005. szeptember, szerk. S. Lackovics Emőke, Szöcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, 2007, 213-230.

Benedek Éva, *A kolozsvári könnyező Mária kegykép egyik 18. századi másolatának restaurálása*, in: http://epa.oszk.hu/00400/00402/00010/pdf/ISIS_2010_065-070.pdf

Bethlen Miklós *önéletrajza II*, szerk. Tolnai Gábor, Windisch Éva, Budapest, 1955. (Magyar Századok)

Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XII. (Ungarländische Antitrinitarier I. Tamás Arany, István Basilius, István Császmái, Lukács Egri, Elias Gczmiedele) Baden-Baden, 1990.

Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XIII. Baden-Baden, 1991. (Zdzisław Pietrzyk)

Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XIV. Baden-Baden, 1992. (Henryk Gmiterek)

Biró Vencel, *Az impériumváltás kora (1690–1716)*, in: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925, 119.

Bitskey István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)*. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67-77.

Bodóczi Sándor, *Mária Terézia egyházpolitikája és annak következményei az unitárius egyházban*, KM, 43/1, 1908, 20-30, 84-95.

Bozzay Réka - Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken – Hongarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten*, Budapest, 2007.

Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der frühen Neuzeitm, Beiträge der Tagung an der Universität Szeged vom 25. – 28. april 2006. Hsg. von Detlef Haberland unter Mitarbeit von Tünde Katona, München 2007.

Carlos M. N. Eire, *War against the idols, The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*, Cambridge University Press, 1986, 28-53.

Catalogul Manuscriselor Unitariene la Biblioteca filiaelei, Dr. Lakó Elemér, Cluj-Napoca, 1980.

Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10), Szeged, 1990.

Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár, 1540-1848. évi törvények. Ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Nyomda, Budapest, 1900, 433-434.

Dán Róbert: „*Libros et fragmenta Judaicam professionem redolentes.*” In: MIOK Évkönyv, 1983/84, Budapest, 1984, 82–94.

Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította, és a Krisztus...miképpen építette meg...bizonyos értelmet adván előnkbe*. Alba Juliae 1567. RMNy 232. (Fakszilimile kiadása: Kolozsvár 1910. Uo. szövegkiadás is Pálfi Márton jegyzeteivel)

Dávid Ferenc, *Rövid útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére, mostani szentháromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és ítélsére hasznos és szükséges*. Alba Juliae 1567. RMNy 233. (Modern kiadása: Németh S. Katalin, Budapest, 1984.)

Descriptio vitae Stephani liber baroni de Daniel de Vargyas (Ford. Maros Gergely), in: Vargyasi Daniel Gábor, *A vargyasi család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Budapest, 1896, 331-340, 341-397, 361-362, 376.

Egy keresztyén predikátortul S. T. D. P. P. - az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinci Péter uramhoz íratott öt szép levél, Nyomtatott Pozsonyban MDCIX, in: Pázmány Péter művei, (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája), Budapest, Neumann Kht., 2001. (<http://mek.oszk.hu/06200/06223/html/index.htm>)

Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományelméleti megközelítésben, szerk. Pócs Éva, Budapest – Pécs, 1998.

Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumegyesület, 1996.

Erdély története. Három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. (1637-1648), szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 188, 165-167. (*Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699*, szerk. Szilágyi Sándor (I–XXI. Budapest, 1875-1898.)

Fehér Andrea, *Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel István Életének írásában*, in: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006, május 25-27. szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2008, 279-288.

Felelet (1603), kritikai kiadás, sajtó alá rendezte Hargittay Emil, Budapest, 2000. (Pázmány Péter Művei, I.)

Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896.

Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból. Ford. Nagyllés János. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály, Budapest – Kolozsvár, 2003.

Galántai gróf Esterházy Miklós munkái, szerk. Toldy Ferenc, Históriaantik Könyvház Kiadó, Budapest, 2012.

Gönczöl Andrea, *Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról*, KM, 119/3, 2013, Kolozsvár, 295-310.

Grueber, Antonio, *Historia thaumaturgiae Virginis Claudiopolitanae Honoritis Illustrissimorum Dominum Fratrum Ladislai et Gabrielis é Comitatus Haller de Hallerkő.* Claudiopoli Typis Academicis Soc. Jesu per Simonem Thadaeum Weichenberg. 1736.

Gyarmati Bíró Miklós, *Keresztyeni felelet...*, Debrecen, 1598.

Halmágyi István naplói (1752-53, 1762-1769.) és iratai (1669-1785), közli Dr. Szádeczki Lajos, Budapest, 1906. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI- XVIII. századokból IV.- Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, 38.)

Hans Belting, *A hiteles kép – Képviták, mint hitviták*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Hans Belting, *Kép és kultusz*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, 1994. (Humanizmus és Reformáció)

Henrik Bullinger levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz, 1551, kiad. Nagy Barna, Budapest, 1967.

Historia revelationum Christophori Kotteri, Christianae Poniatoviae, Nicolai Drabicii, Amsterdam, 1659.

Hopp Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből*, in: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, 1971, 501-566.

Imre Mihály, „Magyarország panasza”, *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, szerkesztette: Bitskey István, Görömbei András, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995, Csokonai könyvtár 5.

Iratok a türelmi rendelet történetéhez, kiad. Mályusz Elemér, Budapest, 1940.

Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, 1971.

Jacob van Sluis, Ferenc Posztma, *Herman Alexander Röell und seine ungarische Studenten*, Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 5.)

Jakab Elek, Egyháztörténelmi adatok, LXXXI-LXII. *Virrasztásaim. Az unitáriusok üldöztetéstörténete a jezsuiták által*, KM, 18/6, 1883, 388-399.

Jakab Elek, Egyháztörténelmi adatok, XXIX, XXX. *Virrasztásaim Az erdélyi alkotmány átalakítására irányuló kir. Kormányshéki tervjavaslat 1731*, KM, 11/4, 1876, 255-269.

János Kénosi Tözsér – István Uzoni Fosztó, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica, Liber I-II*. Volume IV/1-2. ed. János Káldos, introduc. Mihály Balázs, revised Miklós Latzkovits, Budapest, 2002.

János Kénosi Tözsér – István Uzoni Fosztó, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica, Liber I-II*. Volume IV/1-2. ed. János Káldos, introduc. Mihály Balázs, revised Miklós Latzkovits, Budapest, 2002.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/A.*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–17. Az idézet: 14. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/B.*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/C.*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I*. Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor,

Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.)

Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II*, ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály, sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009.

Keserű Bálint, „*Rajongók Erdélyben*”, in: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumegyesület, 1996, 247-256.

Keserű Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély*, in: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 243-252.

Keserű Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordítása és a korai újkori mártírológia*, in: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babes – Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 25-27. szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2008, 279-288.

Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről. [A De falsa et vera unius Dei... cognitione... c. mű magyar fordítása.] (A fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály, Kolozsvár, 2002. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Kovács Gyárfás, *Katholikus búcsújáró*, Szamosújvár, 1898.

Kovács Sándor, *Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665-1721) főgondnok életéhez*, KM, 108/1, 2002, 12-19.

Labádi Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában, Műfaj-és médiatörténeti elemzés*, l'Harmattan, 2008.

Latzkovits Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16-17. századi Magyarországon*, Budapest, 2007.

- Latzkovits Miklós, *Colloquium (Szövegközlés és értelmezési kísérlet)*, in: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997, 327-353.
- Magyari István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, sajtó alá rendezte Katona Tamás, utószót írta Makkai László, Budapest, 1979. RMNy 890.
- Mályusz Elemér, *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 1939.
- Marton József, *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*. Gyulafehérvár, 1993.
- Máté Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében*, in: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10, Szeged, 1990, 189-207.
- MIOK Évkönyv*. 1983/84. Budapest, 1984.
- Mircea Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története III*. Budapest, 1996.
- Miskolczy István, *Bajtay J. Antal*, Budapest, 1914.
- Molnár B. Lehel, *A Diploma Leopoldinum és annak vallásügyi határozatai*. In: Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok. Szerk.: Czire Szabolcs. Kolozsvár, 2013. 235–257.
- Molnár B. Lehel, *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra*. In: Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok. Szerk.: Czire Szabolcs. Kolozsvár, 2013. 259–290.
- Monoszló András, *De cultu imaginum. Az üdvösségre intő kepecnec tiszteletiről való igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589.
- Monoszló András, *De invocatione et veneratione sanctorum. A szenteknek hozanc való segetsegekrül hasznos könyü*. Nagyszombat, 1589.
- Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)
- Népi vallásosság a Kárpát medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember*, szerk. S. Lackovics Emőke, Szöcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, 2007.
- Oka ezen írásnak...XVIII. századi erdélyi emlékirók*, kiad. Luffy Katalin, Kolozsvár, 2006.

Pázmány Péter művei, (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája), Budapest, Neumann Kht, 2001.

(<http://mek.oszk.hu/06200/06223/html/index.htm>)

Pázmány Péter összes művei, T,2., Budapest, 1895. 589, in: Balázs Mihály, *Buchdruck, Reformation und Gegenreformation im östlichen Europa*. In: Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der frühen Neuzeitm, Beiträge der Tagung an der Universität Szeged vom 25. – 28. april 2006. Hsg. von Detlef Haberland unter Mitarbeit von Tünde Katona, München 2007, 52.

Pázmány Péter, *Hodogeus. Igazságra vezérlő Kalauz...*, Pozsony, 1637. Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 2000.

Pécsi Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*. Nagyszombat, 1591, közléteszi: Kőszeghy Péter; a mell. Uray Piroska tanulmánya, Budapest, MTA Irodalomtud. Int. MTA Könyvtára, 1988. 1 mell. (Bibliotheca Hungarica antiqua, 17)

Perger Péter, *Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Béctől Kolozsvárig*, in: Magyar Grafika. Jubileumi szám. Ötvenéves a Magyar Grafika. 2006. 71–75.

Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 73/5, 527-555.

Protestáns mártírológia a kora újkorban – Studia Litteraria: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének kiadványa, Debrecen, 2012/3-4.

Rotterdam Erasmus, *Enchiridion Militis Christiani, Kézikönyv Krisztus katonájának*, Paulus Hungarus, Kairosz Kiadó, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Heidl György, 2000.

Röell, Herman Alexander, *Dissertatio de religione rationali*, Franeckereae, 1700, 110.

S. Sárdi Margit, *Jóslat és álomlátás XVII-XVIII. századi erdélyi emlékiratíróinknál*, in: Eksztázis, álom, látomás. Vallásethnológiai fogalmak tudományelméleti megközelítésben, szerk. Pócs Éva, Budapest-Pécs, 1998, 475-487.

Sachs, Hans *Disputation zwischen einem Chorherren und Schumacher*, modern kiadása: *Die Wahrheit muß*, 353-380, leírás in: Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 187, 188, 189.

Szentábrahádi Lombard Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. Derzsi Károly, Kolozsvár, 1899.

Sziksai Mária, *Kegykép az idő sodrában. Egy kolozsvári Hodigitria*, in: <http://korunk.org/?q=node/8811>, Korunk, 2008. február

- Szikszai Mária, *Kegykép és mirákulum , A kolozsvári könnyező Szűz képének 18. századi mirákulumleírása* (In: http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25900/EM_2008_1-2__005_Szikszai_Maria_Kegykep_es_mirakulum.pdf?sequence=1)
- Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, L'Harmattan, Budapest, 2010.
- Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái I-XIV*, Veszprém, 1981.
- The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér Lakó, I–II, Szeged, 1997.
- Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Budapest, 2007.
- Trócsányi Zsolt, *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685-1699)*, Jogtudományi Közlöny, 1986.
- Trócsányi Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Nemzetiségi füzetek 2, Budapest, 1978.
- Trócsányi Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*, Theologiai Szemle, 1979, 4. sz.
- Trócsányi Zsolt, *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez*. Budapest, 1976.
- Trócsányi Zsolt, *Erdély a Habsburg birodalomban*, História 1986. 2. sz.
- Trócsányi Zsolt, *Erdély és Bécs 1683-i ostroma. Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Szerk. Benda Kálmán és R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988.
- Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740*, Budapest, 1988.
- Trócsányi Zsolt, *Három nép, három nemzet, négy vallás*, in: Magyarok a Kárpát-medencében, Pallas, Budapest, 1989.
- Trócsányi Zsolt, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata*, in: Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 1980.
- Trócsányi Zsolt, *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, 1980.
- Trócsányi Zsolt, *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*, sajtó alá rendezte Rátkay Ildikó, Budapest, 2005.
- Túri Tamás, *Csanádi Pál és Bethlen Miklós*, ItK, 2013/1.
- Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. Péter László, Budapest, 2000.
- Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. Péter László, Budapest, 2000.

- Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, szerk. Kelemen Lajos, Kolozsvár, 1913.
- Uray Piroska, *Pécsi Lukács, Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, Nagyszombat, 1591, Budapest, 1988.
- V. Ecsedi Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Varga Imre, *Protestáns iskoladramák*, Budapest, 1989.
- Vargyasi Daniel Gábor, *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Franklin-Társulat, Budapest, 1896.
- Varjas Endre, *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története*, Kolozsvár, 1899.
- Veresmarty Mihály, *Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti az apáturok*, Pozsony, 1638.
- Vörösmarti Mihály *kálvinista prédikátor megtérése históriája*, kiad. Jankovics József, Nyerges Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992.

RÖVIDÍTÉSEK

A keresztény hittudomány összege, 1899 – Szentábrahámi Lombard Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. Derzsi Károly, Kolozsvár, 1899.

A vargyasi család, 1896 – *A vargyasi Daniel család a közpályán és a magánéletben*, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, Budapest, 1896.

Balázs, 1988 – Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Balázs, 1998 – Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

Bitskey, 2005 – Bitskey István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)*. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67-77.

Daniel, *Az örök életre vezető egyenes út* – Daniel István, *Az örök életre vezető egyenes út*, Enyed, 1765.

EOE – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. (1637-1648)*, szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1884. (Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699, szerk. Szilágyi Sándor (I–XXI. Budapest, 1875–1898.)

Erasmus, 2000 – Rotterdami Erasmus, *Enchiridion Militis Christiani, Kézikönyv Krisztus katonájának*, Paulus Hungarus, Kairosz Kiadó, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Heidl György, 2000.

Fehér, *Én-reprezentáció*, 2008 – Fehér Andrea, *Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel István Életének írásában*, In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006, május 25-27. szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2008, 279-288.

Gyarmati, *Keresztyeni felelet* – Gyarmati Bíró Miklós, *Keresztyeni felelet...*, Debrecen, 1598. (RMNy 830.)

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius egyház... III/A* – Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/A*. Ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius... III/B* – Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/B*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi – Uzoni – Kozma, *Az erdélyi unitárius... III/C* – Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház története. III/B*, ford. Márkos Albert. Kézirat. 11–12. Lelőhely: EUEGyLt.

Kénosi – Uzoni, *Az erdélyi unitárius egyház... I.* – Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.)

Kénosi-Uzoni, *Az erdélyi unitárius egyház... II* – Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II*, ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály, sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009.

KM – Keresztény Magvető

Kozma, *Halotti tisztességtevő ajándék – Halotti tisztesség tevő ajándék mely a Vargyasi Danielek közül L. B. Daniel Istvan elete le irattatásara halotti tisztesség tételül szenteltetet*, Ms 0352 Székelykeresztúr, jelzete: Bolyai 204. (Bolyai-Teleki Könyvtár, Teleki Téka, Marosvásárhely)

Kozma, *Útmutató – Útmutató, mellyben egy nyolczvan esztendősen vén profeta; tudniillik az öreg Daniel István neve alatt készült, örök életre vezető egyenes útnak veszedelemre vezető fövenyes úttya...világ eleiben tétettetik. Kolozsvaratt*, 40-44/a, 1766. (MsU 91/C)

Pázmány, 2000 – Pázmány Péter, *Hodogeus. Igazságra vezérlő Kalauz...*, Pozsony, 1637. Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 2000.

RMNy – Régi Magyarországi Nyomtatványok

Trócsányi 1988 – Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740*, Budapest, 1988.

Újabb adattár a vargyasi Daniel, 1913 – *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*, kiad. Vargyasi Daniel Gábor, szerk. Kelemen Lajos, Kolozsvár, 1913.

Veresmarty, *Intő s tanító levél* – Veresmarty Mihály, *Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti az apáturok*, Pozsony, 1638.

Vitézségünknek fegyvere, MsU 157/B – MsU 157/B: [Losonczy B. András],
„Vitézségünknek fegyvere.” 1743, magyar nyelvű másolat; kb. 1750; másoló: Kozma
Mihály; tulajdonos: Kozma Mihály